

Одеський державний економічний університет

М.І.Звєряков, В.В.Мащевська

Політична економія

Навчальний посібник для самостійної роботи студентів
вищих навчальних закладів

За загальною редакцією доктора економічних наук,
професора Звєрякова М.І.

Автори:

М.І.Звєряков, д-р екон. наук, професор
Мащевська В.В., канд. екон. наук, доцент

Рецензенти

І.А. Болдирєв, д-р екон. наук, професор
(зовнішній рецензент)

В.Г.Гринчук, канд. екон. наук, доцент

Політична економія: навчальний посібник/ Звєряков М.І., Мащевська В.В.

Навчальний посібник дає можливість студентам самостійно засвоїти основні положення курсу політичної економії, виявити закономірності розвитку товарного господарства, його еволюцію в капіталістичне товарне господарство, виділити етапи його руху від періоду вільної конкуренції до появи і посилення монополій та переходу до державно-монополістичного капіталізму.

Теоретичний матеріал кожної теми супроводжується визначенням понять та категорій, тестами, питаннями для самостійного контролю знань, висновками, що узагальнюють та систематизують викладений матеріал.

Адресується студентам вищих навчальних закладів економічного профілю та всім, хто цікавиться проблемами економічної теорії.

Передмова

Економічні проблеми викликають у наші дні значний інтерес і ніхто не спростовує їхнього політичного та соціального значення як для окремих країн, так і для всього світу.

Являючись галуззю знань, побудованих на міцних сторічних традиціях, економічна наука робить усе, щоб сприяти вирішенню цих проблем і завдяки терплячій праці та ретельним дослідженням вдосконалювати наші уявлення щодо економічної діяльності та її механізмів.

Раймон Барр

Моя вам порада – вивчайте праці найвизначніших представників Політичної економії і твердо дотримуйтесь того, що здається вам правильним у їхніх вченнях; виходьте з того, що якщо ви ще не стали егоїстом і серце ваше не стало черствим, Політична економія такими вас не зробить.

Джон Стюарт Мілль

Навчальний посібник призначений для студентів, що тільки починають своє знайомство із економічною теорією (політекономією), як основою економічної науки. Тому автори посібника, маючи за мету сформувати у студентів економічний спосіб мислення, намагалися викладати матеріал у формі, доступній для розуміння початківців. Навчальний посібник написано на основі курсу лекцій, що були прочитані в Одеському державному економічному університеті.

Зміст та структура посібника побудовані на основі програми курсу політичної економії, яка включає загальнотеоретичні підходи до економічного аналізу, а також розгортання економічних понять, категорій у більш конкретні економічні форми. Викладання загальнотеоретичних аспектів сутності економічних явищ супроводжується прикладами, що дозволяє студентам зрозуміти, що теорія не відірвана від реальності, а розкриває та пояснює закономірності її розвитку.

Студенти мають змогу ознайомитись з тим, як пояснюють природу того чи іншого економічного явища представники різних напрямків економічної думки – класичного, марксистського, кейнсіанського, що допоможе студентам поширити їхній світогляд.

За сучасними умовами значний обсяг знань студент повинен опанувати самостійно, спосіб викладення матеріалу посібника буде цьому сприяти. Теоретичний матеріал з кожної теми містить виділені поняття, категорії, супроводжується контрольними питаннями, тестами для перевірки знань. Для систематизації знань, що особливо необхідні для підготовки до письмового іспиту, викладання кожного питання завершується висновками, що узагальнюють зміст даного питання.

Бажаємо успіху!

Предмет і метод політичної економії

Засвоївши зміст даної теми, ви дізнаєтесь:

- яку роль у житті суспільства відіграє матеріальне виробництво;
- чим характеризується процес праці;
- як формуються виробничі відносини, що вони включають і від чого залежать;
- які закони керують економічним життям суспільства;
- за допомогою яких прийомів, інструментів ми будемо вивчати політекономію.

Для цього нам необхідно розглянути такі питання:

1. Матеріальне виробництво як основа існування та розвитку суспільства. Процес праці та його прості моменти.
2. Спосіб виробництва.
3. Економічна система.
4. Економічні закони розвитку суспільства.
5. Визначення предмету політичної економії.
6. Метод політичної економії.

1. Матеріальне виробництво як основа існування та розвитку суспільства.

Процес праці та його прості моменти

Для того щоб жити, людина повинна мати їжу, одяг, житло. Наші далекі пращури брали все це безпосередньо з природи: знаходили їстівні рослини, полювали, жили в печерах.

Минули тисячоліття і людина перейшла від збирання до виробництва: не шукала їстівні рослини, а вирощувала їх, розводила тварин, будувала житло, тобто здійснювала процес виробництва. У процесі виробництва люди взаємодіють з природою, **виробництво це процес дії людини на речовину природи з метою створення матеріальних благ, необхідних для існування суспільства.**

Головним змістом процесу виробництва є процес праці.

У процесі праці людина взаємодіє з природою, накопичує знання, досвід, підвищує свою кваліфікацію, змінюється і сама людина.

Процес праці в будь-якому суспільстві включає в себе три простих моменти: працю, предмети праці, засоби праці.

Праця – свідома діяльність людини, спрямована на створення матеріальних і духовних благ, необхідних для задоволення потреб кожного індивіда і суспільства в цілому.

Предмети праці – це все те, на що спрямована праця людини, те, що створює матеріальну основу майбутнього готового продукту. Предмети праці поділяються на два види:

по-перше, вони можуть бути надані самою природою (нафта, газ, руда в надрах землі);

по-друге, предмети праці, які вже піддавалися обробці (метал, тканина, яка використовується у швейній промисловості, борошно для випічки хліба).

Людина не діє на предмети праці голими руками, вона використовує засоби праці.

Засоби праці – це річ, або комплекс речей, з допомогою яких людина діє на предмети праці.

До засобів праці належать:

знаряддя праці – це те, чим людина безпосередньо діє на предмет праці

(машини, верстати, двигуни, механізми, обчислювальна техніка, тощо); їх називають **мускульною системою виробництва**.

У сучасних умовах усе більшого значення набуває **судинна система виробництва** (цистерни, газосховища, нафто сховища, газопроводи тощо).

Подумайте над питанням: чим відрізняється одна епоха від іншої: тим, що виробляють, чи тим, чим виробляють?

Висновки

- Для того щоб жити, людина повинна мати їжу, одяг, якесь житло. На ранній стадії розвитку люди брали все необхідне з природи, по мірі розвитку люди для задоволення своїх потреб перейшли до виробництва.

- Виробництво це процес дії людини на речовину природи з метою створення матеріальних благ, необхідних для існування суспільства.

- Головним змістом процесу виробництва є процес праці. Процес праці в будь-якому суспільстві включає в себе три простих моменти: працю, предмети праці, засоби праці.

- Праця – свідома діяльність людини, спрямована на створення матеріальних і духовних благ, необхідних для задоволення потреб кожного індивіда і суспільства в цілому.

- Предмети праці – це все те, на що спрямована праця людини, те, що створює матеріальну основу майбутнього готового продукту.

- Засоби праці – це річ, або комплекс речей, за допомогою яких людина діє на предмети праці.

2. Спосіб виробництва

Сукупність предметів праці та засобів праці називають засобами виробництва. Для того щоб засоби виробництва привести до дії, необхідна робоча сила.

Робоча сила – це здатність людини до праці.

Сукупність засобів виробництва і робочої сили називають продуктивними силами суспільства. Це продуктивні сили простого процесу праці. У будь-якому суспільстві при будь-якому розвитку техніки робоча сила залишається головною продуктивною силою. **Продуктивні сили – це чинники, які забезпечують перетворення речовини природи в**

продукти відповідно до потреб людей, створюють матеріальні та духовні блага, визначають зростання продуктивності праці. Існують також суспільні продуктивні сили, до яких відносять поділ праці, кооперацію. Продуктивні сили суспільства включають всю сукупність чинників, які характеризують взаємодію людини и природи. У сучасних умовах до продуктивних сил відносять науку та інформацію.

Люди здійснюють процес виробництва не поодиноці, між ними створюються певні економічні виробничі відносини.

Виробничі відносини – це відносини, які об’єктивно формуються між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних та духовних благ.

Відносини, які складаються в процесі виробництва, визначають, якими будуть відносини розподілу, обміну і споживання.

Відносини розподілу – це відносини з приводу розподілу засобів виробництва, робочої сили та предметів особистого споживання. Суспільне виробництво складається з великої кількості галузей, які виробляють різноманітні товари. Щоб галузі могли нормально функціонувати, їм необхідна певна кількість засобів виробництва, тобто створені в суспільстві засоби виробництва мають бути розподілені між галузями. Одночасно по різних сферах і галузях має бути розподілена і робоча сила. Нарешті, треба розподілити між усіма членами суспільства вироблені предмети особистого споживання. У даному курсі ми будемо вивчати ринковий спосіб і ринкові механізми розподілу.

Відносини обміну це відносини, які складаються в процесі обміну засобами виробництва і предметами особистого споживання.

Існування обміну обумовлене необхідністю споживання, потребами, які можуть бути задоволені тільки продуктами виробництва. Суспільство не може припинити виробництво, оскільки не можна припинити споживання. Потреби різноманітні, але всі їх можна угрупувати наступним чином: потреби в предметах особистого споживання і потреби в засобах виробництва. Тому **в споживанні ми розмежовуємо споживання засобів виробництва і споживання предметів, необхідних для задоволення особистих потреб.**

Виробництво, розподіл, обмін і споживання тісно пов’язані між собою, їх неможливо розглядати як окремі, незалежні один від одного процеси. Так, виробництво є одночасно і процесом споживання засобів виробництва і робочої сили. Обмін і розподіл частиною входять до безпосереднього процесу виробництва.

Подумайте над наступним: щоб виробляти, треба розподілити засоби виробництва і робочу силу. Зрештою, розподілити та спожити можна те, що вироблено.

Ми охарактеризували продуктивні сили та отримали певне уявлення щодо виробничих відносин. З’ясуємо, як вони пов’язані між собою.

Сукупність, взаємозв’язок, єдність продуктивних сил і виробничих відносин, які склалися в суспільстві, утворюють спосіб виробництва.

Продуктивні сили, як відношення людей до природи, створюють зміст способу виробництва, виробничі відносини – його соціальну форму. Продуктивні сили не можуть розвиватися поза соціальною формою. Зміст визначає форму. Але те, що продуктивні сили визначають характер і рівень розвитку виробничих відносин не означає, що виробничі відносини не впливають на розвиток продуктивних сил. **Виробничі відносини можуть бути такими, що сприяють розвитку продуктивних сил, а можуть і гальмувати їхній розвиток.** Так, розпад Радянського Союзу значною мірою був обумовлений тим, що існуюча у той час система виробничих відносин не сприяла розвитку продуктивних сил, темпи економічного зростання знижувались, економіка ставала все менш ефективною.

Роль виробничих відносин особливо зростає в перехідних економіках.

Висновки

- Сукупність предметів праці й засобів праці називають засобами виробництва. Для того щоб засоби виробництва привести до дії, необхідна робоча сила.

- Робоча сила – це здатність людини до праці.

- Сукупність засобів виробництва і робочої сили називають продуктивними силами суспільства. Продуктивні сили – це чинники, які забезпечують перетворення речовини природи в продукти відповідно до потреб людей, створюють матеріальні й духовні блага, визначають зростання продуктивності праці.

- Люди здійснюють процес виробництва не поодиночі, між ними створюються певні економічні виробничі відносини. Виробничі відносини – це відносини, які об'єктивно формуються між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних та духовних благ.

- Відносини розподілу – це відносини з приводу розподілу засобів виробництва, робочої сили та предметів особистого споживання.

- Відносини обміну включають в себе відносини, які складаються в процесі обміну засобами виробництва і предметами особистого споживання.

- У процесі споживання засоби виробництва і предмети особистого споживання знищуються.

- Сукупність, взаємозв'язок, єдність продуктивних сил і виробничих відносин, які склалися в суспільстві, утворюють спосіб виробництва.

Продуктивні сили, як відношення людей до природи, створюють зміст способу виробництва, виробничі відносини – його соціальну форму.

- Продуктивні сили визначають характер і рівень розвитку виробничих відносин.

3. Економічна система

У процесі господарської діяльності економічні відносини між людьми формуються завжди як певна система, яка включає в себе суб'єкти та об'єкти цих відносин, різноманітні форми зв'язку між ними, залежно від яких існують різні підходи до визначення системи. Один з них такий: **економічна**

система – це особливим чином упорядкована система зв’язків між виробниками та споживачами матеріальних та нематеріальних благ і послуг. Це – найпростіше визначення економічної системи. Нобелівський лауреат з економіки Василь Леонтьєв писав: «Економіка кожної країни – це велика система, у якій багато різних видів діяльності й кожна ланка системи може існувати тільки тому, що отримує що-небудь від інших, тобто знаходиться у взаємозв’язку і взаємозалежності від інших». П. Григорі та Р.Стюарт вважають, що «Економічна система – це сукупність механізмів та інститутів для прийняття рішень, що стосуються виробництва, доходу і споживання в межах певної економічної території».

Ф.Прайєр відмічає: «Економічна система включає всі інститути, організації, закони та правила, традиції, переконання, позиції, оцінки, заборони й схеми поведінки, які прямо чи опосередковано впливають на економічну поведінку і результати».

«Соціально-економічні системи, незалежно від своєї природи, не створюються миттєво. Вони проходять певні ступені у своєму розвитку. Спочатку з’являються необхідні передумови, з яких утворюється новий об’єкт. Так, наприклад, до появи капіталістичної системи як особливого органічного утворення, існували протягом тривалої історії у докапіталістичних економічних структурах, товарно-грошові відносини».¹

В економічній системі господарська діяльність завжди скоординована, організована певним чином. Це може бути:

- централізоване керівництво, ієрархія, у якій застосовуються методи армії, центрально-керованих, тоталітарних режимів;
- ринкова система;
- змішана економіка;
- перехідна економіка.

В економічній літературі існують різні підходи до типізації суспільства. Це може **бути формаційний підхід**, який розрізняє такі типи суспільства:

- первіснообщинний;
- рабовласницький;
- феодальний;
- капіталістичний;
- комуністичний (соціалістичний).

Цивілізаційний підхід виділяє :

- неолітичну цивілізацію – 25-30 століть;
- східно рабовласницьку цивілізацію (бронзовий вік) 20 – 25 століть;
- античну цивілізацію (вік заліза) 12 – 13 століть;
- ранню феодальну цивілізацію 7 століть;
- доіндустріальну цивілізацію – 4,5 століть ;
- постіндустріальну (неоіндустріальну) цивілізацію;
- інформаційну цивілізацію.

¹. Зверяков М.И. Становление рыночной экономики. Од.-: Пальмира, 2008, с.39

Структурними елементами економічної системи є продуктивні сили та виробничі відносини які у сукупності, взаємодії утворюють спосіб виробництва.

Висновки

- Економічна система – це особливим чином впорядкована система зв'язків між виробниками та споживачами матеріальних та нематеріальних благ і послуг. Економіка кожної країни – це велика система, в якій багато різних видів діяльності і кожна ланка системи може існувати тільки тому, що отримує щось від інших, тобто знаходиться у взаємозв'язку і взаємозалежності від інших.

- В економічній системі господарська діяльність завжди скоординована, організована певним чином. Це може бути: централізоване керівництво, ринкова система, змішана економіка, перехідна економіка.

- Формацийний підхід розрізняє такі типи суспільства: первісно –общинне, рабовласницьке, феодальне, капіталістичне, комуністичне (соціалістичне).

- Структурними елементами економічної системи є продуктивні сили та виробничі відносини які у сукупності, взаємодії утворюють спосіб виробництва.

4. Економічні закони розвитку суспільства

Економічне життя суспільства (виробництво, розподіл, обмін та споживання) підкоряється певним економічним законам. Розкриття змісту цих законів є основним завданням політекономії.

Економічні закони відбивають необхідні, суттєві, усталені зв'язки між економічними явищами і процесами, що постійно повторюються. Марк Блауг пропонує таке визначення економічному закону: **«під законами ми розуміємо добре підкріплені, універсальні зв'язки між подіями або класами подій, які виведено з початкових умов, що пройшли незалежну перевірку».**¹

Так, закон попиту відбиває зворотній зв'язок між ціною та величиною попиту: чим вища ціна, тим менша величина попиту. Цей зв'язок існує постійно.

Економічний закон висловлює собою сутність явища.

Економічні закони мають об'єктивний характер, вони не залежать від волі, бажання людей. Повернемося до закону попиту. Ми можемо нічого не знати про його існування, ми можемо не вірити в його дію, зрештою – він нам просто не подобається! То що ж, він перестане діяти? Незалежно від нашого бажання підвищення ціни призведе до зменшення величини попиту.

¹ Марк Блауг. Методология экономической науки или как экономисты объясняют. - М.: НП «Журнал Вопросы экономики», 2004, С. 227

Об'єктивний характер економічних законів робить їх схожими із законами природи. У той же час економічні закони суттєво відрізняються від законів природи.

Закони природи	Економічні закони
Вічні і незмінні	Мають історичний характер: змінюються умови, змінюється характер зв'язків, змінюються закони.
Будуть діяти, навіть якщо людство зникне.	Діють тільки в людському суспільстві.
Відкриття законів природи як правило не зустрічає протидії з боку суспільства.	Може зустріти жорстку протидію з боку певних сил суспільства.

Подумайте над таким : навіщо вивчати економічні закони, якщо вони від нас не залежать?

Класифікація економічних законів

Загальні економічні закони – діють протягом існування людства (закон економії часу, закон зростання потреб).

Особливі економічні закони –притаманні тим історичним епохам, де існують умови для їхньої дії (закон вартості діє в умовах товарного виробництва).

Специфічні економічні закони – це закони розвитку конкретних способів виробництва (закони розподілу в рабовласницькому, феодальному суспільстві, закон додаткової вартості в умовах капіталістичного товарного виробництва).

Висновки

- Економічне життя суспільства (виробництво, розподіл, обмін та споживання) підкоряється певним економічним законам. Розкриття змісту цих законів є основним завданням політекономії.

- Економічні закони відбивають необхідні, суттєві, усталені зв'язки між економічними явищами і процесами, що постійно повторюються.

- Економічні закони мають об'єктивний характер, вони не залежать від волі, бажання людей.

- Знання економічних законів необхідне для того, щоб у практичній, господарській діяльності виконувати їхні вимоги. Невиконання цих умов може призвести до руйнівних наслідків.

- Загальні економічні закони – діють протягом існування людства.

- Особливі економічні закони – притаманні тим історичним епохам, де існують умови для їх дії.

- Специфічні економічні закони – це закони розвитку конкретних способів виробництва.

5. Визначення предмета політичної економії

Політична економія – наука про розвиток суспільних, виробничих відносин між людьми.

Політична економія розглядає виробничі відносини в тісному зв'язку з продуктивними силами.

Політекономія вивчає економічні закони, які управляють виробництвом, розподілом, обміном та споживанням матеріальних та духовних благ на різних ступенях розвитку людського суспільства.

Політекономія має історичний характер, вона вивчає системи виробничих відносин, які виникають, розвиваються, показує, як і чому на зміну одній системі приходить інша з властивими тільки їй законами функціонування і розвитку.

Політекономія виконує наступні функції:

Пізнавальна функція – політекономія вивчає відносини, які формуються в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання, вивчає економічні закони, які управляють цими процесами.

Практична функція – політекономія вивчає економічну дійсність для того, щоб використовувати знання про неї в інтересах як окремої людини, так і суспільства в цілому. Знання економічної теорії необхідно як уряду для запровадження тієї чи іншої економічної політики, так і керівникам фірм і трудових колективів для підвищення ефективності їхнього функціонування.

Методологічна функція – політекономія є теоретичною основою всіх економічних наук.

Виховна функція – формує економічний спосіб мислення.

Політекономія може служити теоретичною основою економічної політики уряду.

Економічна політика – система заходів, інструментів, важелів, які застосовує держава для реалізації певних цілей.

Висновки.

- Політична економія – наука про розвиток суспільних, виробничих відносин між людьми.

- Політекономія вивчає економічні закони, які управляють виробництвом, розподілом, обміном та споживанням матеріальних та духовних благ на різних ступенях розвитку людського суспільства.

- Політекономія має історичний характер.

- Політекономія виконує такі функції: пізнавальну, практичну, методологічну, виховну.

6. Метод політичної економії

Метод – це система засобів, прийомів, підходів, обмежень, за допомогою яких ми пізнаємо предмет даної науки.

При вивченні політекономії користуються такими загальнонауковими методами:

Аналіз – метод пізнання, за яким ціле подумки розділяють на складові частини та вивчають їх як частини цілого, виявляють роль, значення кожної частини.

Синтез – виділені й проаналізовані частини цілого подумки з'єднують у єдине, внутрішньо зв'язане ціле.

Аналіз і синтез - дві нерозривні боки процесу пізнання.

Індукція – виведення принципів із фактів, починаючи з їхнього накопичення, систематизації і аналізу, а потому – їх узагальнення. Індукція іде від окремого до загального, від фактів до теорії.

Дедукція - перехід від загального до окремого, від теорії до практики. Дедукція - перевірка висновків теорії фактами.

Політекономія оперує поняттями та категоріями.

Поняття – фіксує думку про предмет.

Економічна категорія - це теоретична абстракція, яка відбиває окремі, відносно уособлені боки об'єктивної дійсності.

Специфічний метод політекономії – сходження від абстрактного до конкретного.

Абстракція – відволікання. Відволікаємось від другорядних, не суттєвих властивостей економічного явища, процесу, щоб виявити його сутність.

Виявивши, пізнавши сутність першого порядку, переходимо до вивчення наступних рис, властивостей, характеристик явища, процесу, таким чином, наближаємось до конкретного.

При вивченні політекономії ми керуємось принципами історичного та логічного.

А.К.Покритан відзначав:

«...якщо під історичним розуміти певну, об'єктивно існуючу систему виробничих відносин даного суспільства, то логічне буде представляти собою його відображення у формі економічної теорії».

Висновки

- Метод – це система засобів, прийомів, підходів, обмежень, за допомогою яких ми пізнаємо предмет даної науки.

- Аналіз – метод пізнання, за яким ціле подумки розділяють на складові частини і вивчають їх як частини цілого, виявляють роль, значення кожної частини.

- Синтез – виділені й проаналізовані частини цілого подумки з'єднують у єдине, внутрішньо зв'язане ціле.

- Індукція – виведення принципів із фактів, починаючи з їхнього накопичення, систематизації і аналізу, а потому – їхнього узагальнення. Індукція іде від окремого до загального, від фактів до теорії.

- Дедукція - перехід від загального до окремого, від теорії до практики.

- Специфічним методом політекономії є сходження від абстрактного до конкретного.

- Використовуючи метод наукової абстракції, відволікаємось від другорядних, не суттєвих властивостей економічного явища, процесу, щоб виявити його сутність .

- Виявивши, пізнавши сутність першого порядку, переходимо до вивчення наступних рис, властивостей, характеристик явища, процесу, таким чином, наближаємося до конкретного.

Щоб перевірити, наскільки свідомо ви засвоїли зміст даної теми, дайте відповіді на такі запитання:

1. Що є головним змістом процесу виробництва?
2. Чи може уряд прийняти чи відмінити будь-який економічний закон?
3. Чим відрізняються економічні закони від законів природи?
4. Чи має сенс здійснювати аналіз, не переходячи до синтезу?
5. Які загальнонаукові методи пізнання вам стали відомі після вивчення даної теми?
6. Студент, вперше зустрівшись з викладачем, мислить конкретно чи абстрактно?
7. Як виробничі відносини впливають на продуктивні сили?

Тести

1. Виберіть найбільш повне і коректне визначення предмету політекономії:

- а) політекономія вивчає джерела суспільного багатства та його розподіл між людьми;
- б) політекономія вивчає економічні закони, які керують поведінкою людей;
- в) політекономія вивчає відносини, в які вступають люди в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ на різних етапах розвитку суспільства;
- г) політекономія показує, як будувати суспільство, що найбільше відповідає інтересам людей.

2. Яка з названих категорій не входить до складу простих моментів процесу праці:

- а) праця, б) знаряддя праці; в) робоча сила; г) предмети праці

3. Знайдіть правильне ствердження:

- а) політекономія має історичний характер;
- б) політекономія завжди існувала як самостійна наука;
- в) економічні відносини мало змінюються з часом;
- г) неможливо виявити сутність економічних законів.

4. Знайдіть неправильне твердження:

- а) продуктивні сили не можуть розвиватися поза соціальною формою;

- б) продуктивні сили створюють зміст способу виробництва;
- в) виробничі відносини слабо впливають на розвиток продуктивних сил;
- г) виробничі відносини визначаються продуктивними силами суспільства.

5. Знайдіть єдину правильну відповідь

Економічні закони:

- а) розробляють люди, щоб краще зрозуміти економічні процеси;
- б) вічні й незмінні;
- в) не мають нічого спільного з законами природи;
- г) носять об'єктивний характер

6. Знайдіть єдину правильну відповідь

Економічні відносини:

- а) є предмет інтересу тільки економістів-теоретиків;
- б) не підвладні часу;
- в) це відносини виробництва й споживання;
- г) носять історичний характер

7. Знайдіть єдину правильну відповідь

Економічна політика – це:

- а) програма уряду щодо подальшого розвитку економіки;
- б) система заходів держави, що забезпечують вирішення економічних завдань, які виникають перед суспільством;
- в) повинна відбивати інтереси пануючого класу;
- г) не залежить від виробничих відносин.

8. Знайдіть неправильну відповідь

Розподіл – це:

- а) тільки розподіл вироблених продуктів;
- б) виявлення того, яка частка продукту надходить в особисте, а яка – у виробниче споживання;
- в) розподіл робочої сили по різних галузях;
- г) розподіл засобів виробництва по різних галузях.

9. Знайдіть неправильну відповідь

Обмін – це:

- а) процес руху матеріальних благ та послуг;
- б) форма суспільного зв'язку між виробниками й споживачами;
- в) відчуження продукту праці на еквівалентній основі;
- г) форма зв'язку між споживачами.

10. Знайдіть неправильну відповідь

Споживання :

- а) категорія, яка відбиває відносини між споживачами;

- б) процес використання створеного продукту для задоволення певних потреб;
- в) кінцева мета виробництва;
- г) дає новий імпульс виробництву.

11. Знайдіть неправильну відповідь

Практична функція політекономії

- а) покаже тому, хто знає економічну теорію, як досягти багатства;
- б) виступає науковим фундаментом економічної політики держави;
- в) теоретична засада управління народним господарством;
- г) має зв'язок з пізнавальною функцією.

1. Товарне виробництво. Товар і гроші

Засвоївши зміст даної теми, ви дізнаєтесь:

- як формувались і розвивались товарні відносини й товарне виробництво;
- що таке товар і які властивості повинен мати вироблений продукт, щоб стати товаром і зацікавити покупця;
- що повинен робити кожен підприємець для того, щоб не тільки залишитися на ринку, але і покращити своє становище;
- як формується вартість і ціна товару і від чого залежить їхня величина;
- від чого залежить економічна доля кожного підприємця.

Для цього слід розглянути наступні питання:

1. Товарне виробництво. Причини виникнення та основні риси.
2. Просте і капіталістичне товарне виробництво: загальні риси й відмінності.
3. Товар і його властивості: споживна вартість та вартість. Мінова вартість.
4. Подвійний характер праці, втіленої в товарі. Внутрішні протиріччя товару.
5. Величина вартості. Продуктивність та інтенсивність праці, їхній вплив на величину вартості.
6. Форма вартості та її історичний розвиток.
7. Сутність і функції грошей.
8. Закон вартості – основний закон товарного виробництва.
9. Товарний фетишизм.

1. Товарне виробництво. Причини виникнення та основні риси

Товарне виробництво – це таке виробництво, в якому продукт виробляється не для задоволення потреб того, хто його виробив, а для обміну, для продажу, тобто продукт виробляється як товар.

За яких умов продукт людської праці стає товаром? **Умовою виникнення товарного виробництва є розвиток суспільного поділу праці.** Змістом суспільного поділу праці є спеціалізація. Поділ праці виник ще на ранній стадії розвитку людства: чоловіки полювали, жінки збирали їстівні рослини. Такий поділ праці диктувався самою природою. Поступово члени первісної общини стали спеціалізуватися на виробленні якогось одного продукту. Але вироблені в общині продукти не стали ще товаром, оскільки і вироблений продукт і засоби виробництва належали общині.

З часом поділ праці розширився за межі общини: виділилися племена, які займалися скотарством, а інші – землеробством. **Відокремлення скотарства і землеробства – це перший великий суспільний поділ праці.**

Другий великий суспільний поділ праці відбувся внаслідок відокремлення ремесла від сільського господарства.

Ремісники виробляли продукт спеціально для продажу, виникло товарне виробництво. Кожен ремісник спеціалізувався на виробництві певного товару. Сама по собі спеціалізація ще не означає перетворення виробництва на товарне. **Необхідною умовою виникнення товарного виробництва є економічна відокремленість виробника продукту.** Той, хто виробляє продукт, повинен мати право розпорядження цим продуктом, бути власником засобів виробництва, мати право обмінювати свій продукт на інші продукти.

Висновки

- Товарне виробництво – це таке виробництво, у якому продукт виробляється не для задоволення потреб того, хто його виробив, а для обміну, для продажу, тобто продукт виробляється як товар.

- Умовою виникнення товарного виробництва є розвиток суспільного поділу праці. Змістом суспільного поділу праці є спеціалізація, а соціальною формою – економічна відокремленість товаровиробників.

- Необхідною умовою виникнення товарного виробництва є економічна відокремленість виробника продукту.

2. Просте і капіталістичне товарне виробництво: загальні риси і відмінності

Просте і капіталістичне товарне виробництво має загальні риси:

- продукт виробляється як товар;

- вони засновані на суспільному поділі праці - спеціалізації і економічній відокремленості товаровиробників.

Відмінності простого і капіталістичного товарного виробництва:

Просте товарне виробництво	Капіталістичне товарне виробництво
1 Засоби виробництва як правило належать тому, хто виробляє товар, самому товаровиробникові.	1. Засоби виробництва, як правило, не належать виробнику, а є власністю капіталіста.
2. Продукт праці є власністю товаровиробника.	2. Товар належить не тому, хто його виробив, а капіталісту.
3. Ремісник (майстер) працює сам, поруч з ним – підмайстер та учні. Наймана праця не застосовується	3. Функціонує на основі найманої праці.

Найбільш характерною рисою капіталістичного товарного виробництва є застосування найманої праці. Перетворення робочої сили на товар, наймана праця надають товарним відносинам всезагальний характер.

Капіталізм є найбільш розвиненою системою товарного виробництва. Економічною «клітиною» капіталізму є товар, він містить у собі всі властивості й ознаки капіталістичного товарного виробництва.

3. Товар і його властивості: споживна вартість та вартість.

Мінова вартість

Капіталізм – найбільш розвинена система товарних відносин. Наше завдання – знайти те конкретне, яким представлений капіталістичний спосіб виробництва як єдине ціле. Для цього треба виходити з такої властивості цілого, з такої абстракції, яка була б характерною, сутнісною рисою цього цілого. Такою абстрактною формою капіталістичних виробничих відносин є товарна форма, товар як «економічна клітина» капіталізму, яка містить усі його властивості й ознаки. Тому дослідження капіталістичних виробничих відносин ми починаємо з вивчення цієї клітини – товару.

Товар – це продукт людської праці, виготовлений для купівлі-продажу, для обміну.

Товар повинен задовольняти певну потребу людини, він повинен бути корисним. **Здатність товару задовольняти ту чи іншу людську потребу робить його споживною вартістю.** Так, споживна вартість ручки в тому, що нею можна писати, споживна вартість пальта тому, що в ньому тепло, зручно.

Зверніть увагу на те, що товар повинен бути корисним не для того, хто його виробив, а для іншої особи, тобто, **для того, щоб продукт праці став товаром, необхідно створити суспільну споживну вартість.**

Для того щоб продукт був товаром, він повинен мати здатність обмінюватися на інший товар. **Здатність товару обмінюватися в певних пропорціях на інший товар називається міноюю вартістю.** Наприклад, 30 кілограмів борошна можна обмінювати на один кілограм кави. Обмінюються різні споживні вартості. Дійсно, нема сенсу обмінювати мішок цукру на мішок цукру.

Те, що товари відрізняються різними властивостями, мають різні споживні вартості, не є достатньою основою для обміну. Для того, щоб обмін міг відбутися, товари повинні бути кількісно співставлені: при обміні один товар прирівнюється до іншого. Для цього у всіх товарів має бути щось спільне. Що спільного в борошна і кави? Спільним у всіх товарів є те, що вони виступають як продукти людської праці. **Уречевлена в товарі суспільно необхідна праця утворює вартість товару.** Подумайте над запитанням: як виявляє себе вартість товару?

Між споживною вартістю і вартістю існує протиріччя: корисність товару повинен визначити покупець, для цього товар необхідно продати, тобто повинен відбутися акт обміну, у процесі якого і виявить себе вартість.

Споживна вартість може бути реалізована як така, тільки якщо вона прийме форму вартості, тобто якщо товар буде продано.

Існування кожного товаровиробника залежить від того, чи буде вирішено протиріччя між споживною вартістю і вартістю.

Чому? Припустимо, ви вирішили заробляти собі на життя виготовленням та продажем булочок. Ви вийшли з ними на ринок. Може статися так, що через незалежні від вас причини булочки не вдалося продати. Що це означає? Це означає, що ніхто не вступив з вами в відносини обміну, тобто що вартість нереалізована, хоча булочки вироблені. Протиріччя між споживною вартістю і вартістю не розрішилось. Якщо ця ситуація повториться, вам прийдесться відмовитись від випікання булочок. Поставте замість булочок будь-який товар, і ви зрозумієте, як важливо для кожного товаровиробника вирішення протиріччя між споживною вартістю і вартістю.

Нам ще треба з'ясувати: чому товар має двоїсту природу, чому він одночасно є споживною вартістю і вартістю.

Висновки

- Капіталізм – найбільш розвинена система товарних відносин.
- Абстрактною формою капіталістичних виробничих відносин є товарна форма, товар, як «економічна клітина» капіталізму, яка містить усі його властивості й ознаки.
- Товар – це продукт людської праці, виготовлений для купівлі - продажу, для обміну.
- Здатність товару задовольняти ту чи іншу людську потребу, корисність товару, робить його споживною вартістю.
- Товар повинен бути корисним не для того, хто його виробив, а для іншої особи, тобто, для того, щоб продукт праці став товаром, необхідно створити суспільну споживну вартість.
- Спільним у всіх товарів є те, що вони виступають як продукти людської праці. Уречевлена в товарі суспільно необхідна праця утворює вартість товару.
- Здатність товару обмінюватися у певних пропорціях на інший товар називається міноюю вартістю. Мінова вартість є форма прояву вартості.
- Між споживною вартістю і вартістю існує протиріччя: корисність товару повинен визначити покупець, для цього товар необхідно продати.
- Існування кожного товаровиробника залежить від того, чи буде вирішено протиріччя між споживною вартістю і вартістю.

4. Двоїстий характер праці, втіленої в товарі.

Внутрішні протиріччя товару

Товар має двоїсту природу, тобто виступає одночасно як споживна вартість і вартість тому, що праця, втілена в товарі, сама має двоїсту природу.

У чому полягає двоїста природа праці, втіленої в товарі?

По-перше, праця завжди виступає в певній конкретній формі, як праця конкретна.

Це означає:

- ми завжди можемо сказати, що саме виробляє людина, яку споживну вартість створює (хліб, взуття, меблі тощо);

- ми можемо сказати, що є предметом праці людини (борошно, шкіра, деревина):

- можемо вказати, які операції здійснює товаровиробник, якими знаряддями праці користується.

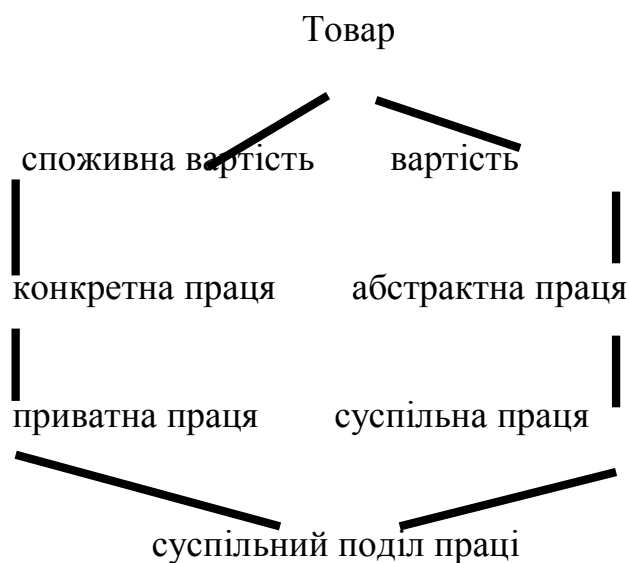
Якісно різнорідна праця, результатом якої є споживна вартість товару, є конкретна праця. Конкретна праця виступає як приватна праця.

Існує величезна кількість різновидів конкретної праці. У той же час, усі види різноманітної конкретної праці, які відрізняються за формою, предметом і знаряддями, мають спільні риси. Яку б працю не здійснювала людина, вона завжди витрачає свою енергію: фізичну, духовну, розумову. Так, пекар, випікаючи хліб, витрачає фізичну енергію; він думає про те, як зробити хліб привабливим для покупців, як вистояти в конкурентній боротьбі, тобто він витрачає розумову енергію. Зрештою, він переживає: чи вийде хліб добрим, чи зможе він продати його своєчасно – наш пекар витрачає нервову енергію.

Затрати робочої сили у фізіологічному сенсі, затрати людської енергії у процесі виробництва товару утворюють абстрактну сторону праці. Абстрактна праця утворює вартість товару. Абстрактна праця виступає як праця суспільна.

Вартість всіх товарів визначається кількістю абстрактної суспільно необхідної праці, затраченої на його виробництво.

Конкретна і абстрактна праця – це дві сторони, дві властивості праці, що створює товар. Праця, яка створює товар, одночасно і абстрактна, і конкретна.

Основне протиріччя товарного виробництва

Відомо, що конкретна праця має приватний характер, а абстрактна праця виступає як праця суспільна.

Приватною праця є тому, що товаровиробник даного товару працює на невідомий ринок, він відокремлений від інших товаровиробників, він не знає планів інших товаровиробників, він діє на власний розсуд і власний ризик.

З іншого боку, в умовах суспільного поділу праці товар виробляється не для себе, а для обміну, для споживання іншими особами. Це і означає, що **праця товаровиробника має суспільний характер.**

В момент виробництва товару товаровиробник тільки сподівається, що його приватна праця буде визнана суспільною, що він створив вартість. **Можна створити продукт і не створити вартість.** Чому? Якщо створений продукт не продано, то працю витрачено, але вартість не реалізовано.

Вартість створюється в процесі виробництва, а виявляє себе тільки у сфері обміну, на ринку. Якщо обмін відбувся, приватна праця виробника отримала суспільне визнання. Протиріччя між абстрактною та конкретною, приватною та суспільною працею знімається (або не знімається) на ринку.

Протиріччя між приватним та суспільним характером праці є основним протиріччям товарного виробництва.

Висновки

- Товар має двоїсту природу, тобто виступає одночасно як споживна вартість і вартість тому, що праця, втілена в товарі, сама має двоїсту природу.

- Праця завжди виступає в певній конкретній формі, як праця конкретна: ми завжди можемо сказати, що саме виробляє людина, що є предметом праці людини, можемо вказати, які операції здійснює товаровиробник, якими знаряддями праці користується.

- Якісно різnorідна праця, результатом якої є споживна вартість товару, є конкретна праця. Конкретна праця виступає як приватна праця.

- Затрати робочої сили у фізіологічному сенсі, затрати людської енергії у процесі виробництва товару утворюють абстрактну сторону праці. - Абстрактна праця створює вартість товару. Абстрактна праця виступає як праця суспільна.

- Вартість усіх товарів визначається кількістю абстрактної суспільно необхідної праці, затраченої на їх виробництво.

Конкретна і абстрактна праця – це дві сторони, дві властивості праці, що створює товар. Праця, яка створює товар одночасно і абстрактна і конкретна.

- Вартість створюється в процесі виробництва, а виявляє себе тільки у сфері обміну, на ринку. Якщо обмін відбувся, приватна праця виробника отримала суспільне визнання.

- Протиріччя між приватним та суспільним характером праці є основним протиріччям товарного виробництва.

5. Величина вартості. Продуктивність та інтенсивність праці, їх вплив на величину вартості

Відомо, що вартість товару створюється витратами абстрактної суспільно необхідної праці. Для того щоб визначити вартість товару, треба виміряти витрати праці, адекватною мірою якої є час, витрачений на виробництво одиниці товару.

Однак на виробництво одиниці одного і того ж товару різні товаровиробники витрачають різну кількість робочого часу. Припустимо, три фірми виробляють чоловічі сорочки одного типу, на фірмі А на виробництво однієї сорочки витрачають одну годину, на фірмі Б – 45 хвилин, на фірмі В – 30 хвилин. Індивідуальна вартість сорочки у фірм різна. Чому? Фірми можуть застосовувати різні технології, їхні робітники відрізняються різним рівнем кваліфікації, на одній фірмі краще організована праця, на іншій – гірше. Тому й індивідуальна вартість одиниці продукту в них різна.

Індивідуальна вартість – це вартість одиниці товару окремого товаровиробника.

Ринок не визнає індивідуальної вартості. Ринок формує єдину для даного товару суспільну (ринкову) вартість і ціну одиниці товару.

Ціна – грошовий вираз вартості, або вартість, виражена в грошах.

Величина вартості визначається не індивідуальними, а суспільно необхідними витратами праці (СНВП), які визначаються суспільно необхідним робочим часом. Суспільно необхідним робочим часом є час, що витрачений на виробництво товару при середніх, найбільш поширених, умовах виробництва, тобто при середній продуктивності праці, середній технології, організації виробництва, кваліфікації робітників.

Більшість товарів виробляється при середніх умовах виробництва. Але навіть якщо виробництво здійснюється при середніх, найбільш поширених умовах виробництва, це ще не гарантує того, що праця, витрачена на виробництво товару, надасть йому вартість такої величини, яка відповідає (адекватна) витраченій кількості праці. Окрім зазначеного вище, суспільно необхідними витратами праці будуть тільки ті, які здійснені у кількості, пропорційній суспільній по потребі (необхідності). Якщо суспільству необхідно, наприклад, один мільйон ручок, то воно, при існуючих техніко-технологічних умовах виробництва для реалізації цієї потреби має витратити, скажімо, один мільйон хвилин часу, тобто одну хвилину на одну ручку (середні витрати). Якщо ж усі виробники виготовлять два мільйони ручок, то кожна ручка за величиною своєї вартості буде містити тільки 0,5 хвилини. Тому суспільно необхідні витрати праці мають двоїтий характер, що й відбивається у зазначених двох аспектах: техніко-технологічному і соціально необхідному.

На величину вартості товару впливає продуктивність праці. **Продуктивність праці – це здатність конкретної праці виробляти за одиницю часу певну кількість споживних вартостей.**

Продуктивність праці вимірюється кількістю товарів, вироблених в одиницю часу, або кількістю часу, витраченого на одиницю товару. Можна сказати: продуктивність праці – 10 виробів за годину, а можна – 6 хвилин на один виріб. **Чим вища продуктивність праці, тим менша вартість одиниці товару.**

Подумайте над таким: в чому зацікавлений товаровиробник - щоб індивідуальна вартість одиниці його товару була вища чи нижча ніж ринкова?

На величину сукупної вартості всіх вироблених товарів продуктивність праці не впливає. (Скільки б товару не було вироблено за 100 годин, його вартість буде вимірюватися 100 годинами праці).

На величину вартості всієї товарної маси впливає інтенсивність праці.

Інтенсивність – це напруженість праці. Чим вища інтенсивність праці, тим більша кількість товарів створюється за одиницю часу.

Інтенсивність праці не впливає на вартість одиниці товару, але впливає на вартість усієї товарної маси.

Проста та складна праця.

Простою вважається праця, виконання якої не потребує тривалого навчання, високої кваліфікації. Складна праця вимагає високої кваліфікації робітника, тривалого навчання.

Чим більш складною є праця, тим більшу вартість за одиницю часу вона створює. Складна праця є проста помножена праця, піднесена до певного ступеня.

Висновки

- Для того щоб визначити вартість товару, треба виміряти витрати праці, адекватною мірою якої є час, витрачений на виробництво одиниці товару.

- На виробництво одиниці одного і того ж товару різні товаровиробники витрачають різну кількість робочого часу. Індивідуальна вартість – це вартість одиниці товару окремого товаровиробника.

- Ринок формує єдину для даного товару суспільну (ринкову) вартість і ціну одиниці товару. Ціна – грошовий вираз вартості, або вартість, виражена в грошах.

- Величина вартості визначається суспільно необхідними витратами праці (СНВП), які визначаються суспільно необхідним робочим часом. Суспільно необхідним робочим часом є час, що витрачений на виробництво товару при середніх, найбільш поширених умовах виробництва, тобто при середній продуктивності праці, середній технології, організації виробництва, кваліфікації робітників.

- На величину вартості товару впливає продуктивність праці. Продуктивність праці – це здатність конкретної праці виробляти за одиницю часу певну кількість споживних вартостей.

- Чим вища продуктивність праці, тим менша вартість одиниці товару.

- На величину сукупної вартості усіх вироблених товарів продуктивність праці не впливає.

- Інтенсивність – це напруженість праці. Чим вища інтенсивність праці, тим більша кількість товарів створюється за одиницю часу.

6. Форма вартості та її історичний розвиток.

З розвитком товарних відносин змінювався, удосконалювався обмін і відповідно змінювалась форма вартості.

На ранній стадії товарного виробництва обмін мав одиничний, випадковий, простий характер. Наведемо такий приклад: випадково зустрілись представники двох племен, в одного з них була зайва сокира, у другого – кошик риби, без якого плем'я могло обійтися. Відбувся обмін: рибу обміняли на сокиру. Такій формі обміну відповідала **проста, одинична, випадкова форма вартості**:

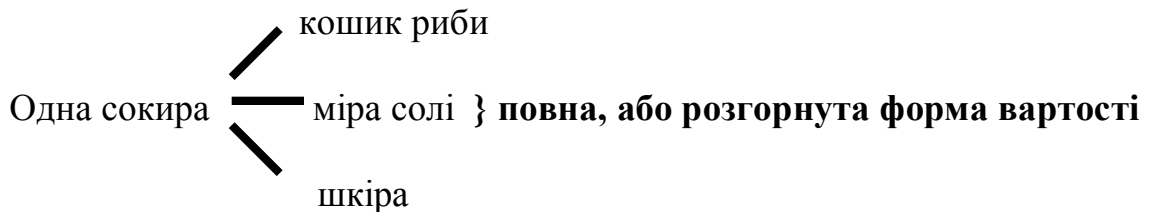
одна сокира - кошик риби.

Товар «сокира» знаходиться у відносній формі вартості, тобто він шукає виразу своєї вартості в другому товарі.

Товар «риба» знаходиться в еквівалентній формі вартості, тобто служить виразом, виміром вартості товару сокира.

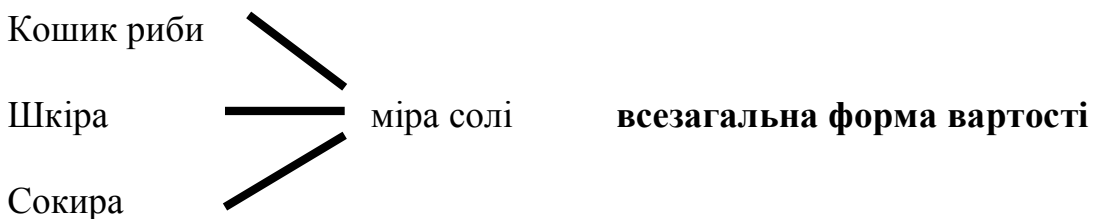
При простому, одиничному, випадковому обміні, товару, який знаходиться в відносній формі вартості протистоїть тільки один товар в еквівалентній формі вартості.

З удосконаленням засобів виробництва і розвитком суспільного поділу праці все більше продуктів виробляється для продажу; *одному товару, який знаходиться у відносній формі вартості протистоять кілька товарів у еквівалентній формі вартості :*

Така форма обміну була незручною, ускладнювала обмін.

Поступово з усієї товарної маси виділявся один товар, який відігравав роль еквівалента для всіх товарів:

У різних народів роль загального еквіваленту виконували різні товари.

Поступово роль загального еквівалента переходить до шляхетних металів: золота і срібла, які й стали всезагальними еквівалентами, тобто грішми.

Висновки

- З розвитком товарних відносин змінювався, удосконалювався обмін і відповідно змінювалася форма вартості.
- На ранній стадії товарного виробництва обмін мав одиничний, випадковий, простий характер. Такій формі обміну відповідала проста, одинична, випадкова форма вартості: товару, який знаходиться у відносній формі вартості протистоїть тільки один товар в еквівалентній формі вартості.
- Повна, або розгорнута форма вартості характеризується тим, що одному товару, який знаходиться у відносній формі вартості, протистоять кілька товарів у еквівалентній формі вартості.
- З усієї товарної маси виділявся один товар, який відігравав роль еквівалента для всіх товарів, так здійснився перехід до всезагальної форми вартості. Поступово роль загального еквіваленту переходить до шляхетних металів: золота і срібла, які й стали всезагальними еквівалентами, тобто грішми.

7. Сутність і функції грошей.

Існує декілька теорій, які пояснюють причини виникнення грошей. Одна група економістів стверджує, що гроші з'явилися внаслідок домовленості.

Історична теорія грошей пояснює виникнення грошей як наслідок розвитку обміну і відповідної йому форми вартості: від простої, одиничної, випадкової до повної, розгорнутої, а згодом – і загальної форми вартості.

Гроші – товар особливого роду, який виконує роль всезагального еквіваленту.

На певному етапі розвитку товарних відносин роль всезагального еквівалента закріпилася за золотом. Пізніше отримали розповсюдження паперові гроші.

Сутність грошей найбільш повно розкривається в їх функціях.

Гроші як міра вартості.

Виконуючи цю функцію, гроші вимірюють вартість товарів. За допомогою цієї функції ми дізнаємось ціну товару, згадаємо, що ціна – це вартість, виражена в грошах. *Цю функцію гроші виконують як гроші ідеальні.* Дійсно, щоб дізнатися ціну, нам не потрібно мати гроші в кишені.

Функцію міри вартості гроші виконують з допомогою **масштабу цін. Масштаб цін це вагова кількість грошового матеріалу, яка приймається за грошову одиницю.** Грошова одиниця може ділитися на менші рівні частини (1 гривня = 100 копійкам).

Якщо ми вирішили придбати товар, нам знадобляться гроші – у цьому випадку гроші виконують **функцію засобу обігу.**

Якщо у вас нема готівки, ви можете придбати товар у кредит – **гроші виступають у функції засобу платежу**. Ця функція грошей виникла з розвитком кредитних відносин. У наш час гроші як засіб платежу обслуговують не тільки кредитні угоди, а й використовуються для оплати комунальних платежів, виплати зарплати тощо.

Гроші виконують функцію утворення скарбів, накопичення.

Скарбами можуть виступати тільки повноцінні гроші – золото і срібло. Для накопичення можуть використовуватись і паперові гроші.

Світові гроші. У цій функції гроші використовуються для міжнародних розрахунків. Спочатку в ролі світових грошей використовувались злитки золота, у наш час світовими грошима виступають долари США.

Висновки

- Історична теорія грошей пояснює виникнення грошей як наслідок розвитку обміну і відповідної йому форми вартості: від простої, одиничної, випадкової до повної, розгорнутої, а згодом – і загальної форми вартості.

- Гроші – товар особливого роду, який виконує роль всезагального еквіваленту.

- Гроші виконують такі функції: міри вартості, засіб обігу, засіб платежу, накопичення та світові гроші.

8. Закон вартості – основний економічний закон товарного виробництва.

Ми розглянули категорії, які характеризують окремі сторони виробничих відносин товарного виробництва: споживна вартість, вартість, мінова вартість, величина вартості. Закон вартості в цілому охоплює внутрішній зв'язок цих сторін.

Сутність закону вартості полягає в тому, що вартість всіх товарів визначається кількістю абстрактної суспільно необхідної праці, витраченої на його виробництво, а обмін товарів здійснюється як обмін еквівалентів, тобто рівних величин вартості.

Механізмом дії закону вартості є відхилення ціни від вартості (згадайте, що ціна є грошовий вираз вартості). Тому закон вартості ще називають законом цін.

Чому ціна може відхилятися від вартості? **Причиною відхилення ціни від вартості є співвідношення попиту і пропозиції.** Якщо попит вищий за пропозицію, ціна вища вартості, і навпаки - якщо пропозиція вище попиту – ціна нижча за вартість. І тільки коли попит і пропозиція рівні – ціна і вартість співпадають.

Закон вартості виконує такі функції: служить стихійним регулятором товарного виробництва, стимулює розвиток продуктивних сил суспільства, виступає як чинник майнової диференціації товаровиробників.

З'ясуємо, як закон вартості виконує зазначені функції.

Закон вартості як стихійний регулятор товарного виробництва.

Розглянемо його дію на такому прикладі. У галузі А попит на її продукцію значно вищий за пропозицію. Якою буде ціна продукції цієї галузі? Відомо, що якщо попит вищий за пропозицію, ціна буде вищою від вартості; підприємці галузі А отримають високий прибуток. Високий прибуток є стимулом для збільшення виробництва даного товару. Підприємці стануть вилучати свої капітали з інших, менш прибуткових галузей і спрямовувати капітали в галузь А. Це означає, що в галузь А будуть спрямовані засоби виробництва і робоча сила. Що буде далі? Може статися так, що в галузі А утвориться надлишок капіталів, пропозиція перевищить попит, ціни почнуть падати, а з ними зменшиться і прибуток. Капітали будуть переливатися з галузі А в інші галузі в пошуках більш вигідного їх застосування. Так закон вартості регулює суспільне виробництво, встановлюючи певні пропорції в народному господарстві. *Такий спосіб ринкового регулювання Адам Сміт назвав «невидимою рукою», яка вказує напрямок руху капіталу.*

Закон вартості як стимулятор розвитку продуктивних сил суспільства.

Відомо, що індивідуальна вартість одиниці товару на різних підприємствах неоднакова. Відомо також, що ринок на основі індивідуальних вартостей формує єдину для даного товару суспільну (ринкову) вартість одиниці товару. Якщо індивідуальна вартість товару підприємця збігається з ринковою, він відшкодовує витрати й отримує середній прибуток. Якщо індивідуальна вартість вища від ринкової, підприємець може зазнати збитків. Якщо ж індивідуальна вартість нижча від ринкової, підприємець отримує надприбуток. Усі підприємці прагнуть отримувати якнайбільший прибуток. Для цього їм потрібно зменшувати витрати часу на одиницю продукту. Зменшення витрат на одиницю продукту досягається головним чином застосуванням більш досконалої технології, підвищенням кваліфікації своїх робітників. Тому підприємці знаходяться в постійному пошуку нових технологій, навчають своїх робітників, підвищуючи їхню кваліфікацію, тобто розвивають продуктивні сили суспільства. Зверніть увагу: *жоден підприємець не ставить перед собою завдання розвитку продуктивних сил суспільства, але він змушений це робити, тому що хоче збільшити свій прибуток.*

Закон вартості як чинник майнової диференціації товаровиробників.

Товаровиробник, витрати якого на одиницю продукту менші від суспільно-необхідних, отримує ціну вищу від вартості свого товару, у нього є можливість розширити своє виробництво. Він може наймати робітників, тобто може з часом перетворитися на капіталіста. Той товаровиробник, у якого індивідуальні витрати вище суспільно необхідних, може зазнати збитків, його майновий стан погіршиться. Не маючи змоги відшкодувати витрати виробництва, він не зможе продовжувати процес виробництва як самостійний товаровиробник і буде змушений шукати роботу за наймом.

Просте товарне виробництво почне поступово перетворюватися на капіталістичне товарне виробництво.

Висновки

- Сутність закону вартості полягає в тому, що вартість усіх товарів визначається кількістю абстрактної суспільно необхідної праці, витраченої на його виробництво, а обмін товарів здійснюється як обмін еквівалентів, тобто рівних величин вартості.

- Механізмом дії закону вартості є відхилення ціни від вартості. Тому закон вартості ще називають законом цін.

- Причиною відхилення ціни від вартості є співвідношення попиту і пропозиції.

- Закон вартості виконує такі функції: служить стихійним регулятором товарного виробництва, стимулює розвиток продуктивних сил суспільства,

- Закон вартості як стихійний регулятор товарного виробництва спонукає капітали переливатися в ті галузі, де попит вищий від пропозиції, тому ціна товару і прибуток вище.

- Капітали будуть переливатися з однієї галузі в інші в пошуках більш вигідного їх застосування. Так закон вартості регулює суспільне виробництво, встановлюючи певні пропорції в народному господарстві. Такий спосіб ринкового регулювання Адам Сміт назвав «невидимою рукою», яка вказує напрямки руху капіталу.

- Закон вартості як стимулятор розвитку продуктивних сил суспільства спонукає капіталістів зменшувати індивідуальну вартість одиниці товару у порівнянні з суспільною, ринковою вартістю. Це стає можливим, якщо підприємець застосовує більш досконалу техніку і технологію, підвищує кваліфікацію своїх робітників, тим самим він розвиває продуктивні сили суспільства.

- Закон вартості як чинник майнової диференціації товаровиробників. Товаровиробник, витрати якого на одиницю продукту менші від суспільно-необхідних, отримує ціну вищу від вартості свого товару, у нього є можливість розширити своє виробництво. Він може наймати робітників, тобто може з часом перетворитися на капіталіста.

- Товаровиробник, у якого індивідуальна вартість одиниці продукту вища за ринкову, не може відшкодувати свої витрати виробництва, не зможе продовжувати самостійно виробляти товар і згодом перетвориться на найманого виробника.

9.Товарний фетишизм

Розглянемо ще одну особливість товарного виробництва. Сутність цієї особливості полягає в тому, що на поверхні відносини між товаровиробниками виглядають не як відносини між людьми, а як відносини між товарами, речами. Що це означає? Згадайте внутрішні протиріччя товару і основне протиріччя товарного виробництва. Ми зазначали, що внутрішнім протиріччям товару є протиріччя між споживною вартістю і вартістю товару.

Це протиріччя знімається (вирішується) на ринку, при обміні. Основним протиріччям товарного виробництва є протиріччя між приватним характером конкретної праці, яка створює споживну вартість і суспільним характером абстрактної праці, яка створює вартість товару. Якщо товар продано, приватна праця визнана суспільно необхідною працею, товаровиробник відшкодував свої витрати і може продовжувати процес виробництва. Якщо ж товар не продано, товаровиробник не може продовжувати процес виробництва. Таким чином, існування товаровиробника залежить від руху товару, від того, буде він проданий чи ні. **Залежність товаровиробника від руху виробленого ним товару отримала назву товарного фетишизму.**

У товарному виробництві відносини між людьми уречевлюються, приймають форму відносин між речами – товарами й грошима.

Висновки

- Товарне виробництво характеризується тим, що на поверхні відносини між товаровиробниками виглядають не як відносини між людьми, а як відносини між товарами, речами; існування виробника залежить від руху товару, від того, чи буде його товар проданий на ринку.

- Залежність товаровиробника від руху виробленого ним товару отримало назву товарного фетишизму.

Щоб перевірити, наскільки свідомо ви засвоїли зміст даної теми, дайте відповіді на такі запитання:

1. Яка умова, окрім спеціалізації, повинна існувати для того, щоб виробництво стало товарним?
2. Чим капіталістичне товарне виробництво відрізняється від простого товарного виробництва?
3. Що відбувається при обміні одного товару на інший?
4. Чому можуть обмінюватися різні споживні вартості?
5. Чи можна сказати, що виробник даного товару займається конкретною працею, а виробник якогось іншого – абстрактною?
6. У чому полягає основне протиріччя товарного виробництва?
7. Чому кожен підприємець прагне, щоб індивідуальна вартість одиниці його товару була нижче ринкової?
8. Чому підприємці прагнуть підвищувати продуктивність праці на своєму підприємстві?

Тести

1. Знайдіть правильну відповідь

Причиною виникнення товарного господарства є:

- а) суспільний розділ праці;
б) економічна відокремленість робітника;
в) спеціалізація виробників;
г) усі відповіді правильні

2. Знайдіть правильну відповідь

Головною рисою капіталістичного товарного виробництва є:

- а) приватна власність на засоби виробництва;
- б) застосування найманої праці;
- в) експлуатація;
- г) суспільний розділ праці.

3. Знайдіть неправильну відповідь

Конкретна праця – це:

- а) праця, результатом якої є створення споживчої вартості речі;
- б) витрати фізичної, розумової, психічної енергії;
- в) праця витрачена в доцільній формі та якісно неоднорідна;
- г) праця певної спеціальності, при якій використовуються певні засоби виробництва.

4. Знайдіть неправильну відповідь

Абстрактна праця - це:

- а) праця як витрати робочої сили взагалі, як витрати праці у фізіологічному сенсі;
- б) однорідна праця, позбавлена будь-яких якісних відмінностей;
- в) історична категорія, притаманна товарному виробництву, субстанція вартості;
- г) праця в певній доцільній формі, якісно неоднорідна.

5. Знайдіть єдину правильну відповідь

У яких випадках зміниться ринкова вартість одиниці товару:

- а) якщо зміниться продуктивність праці на даному підприємстві;
- б) якщо підвищиться інтенсивність праці на великому підприємстві;
- в) якщо зменшиться інтенсивність праці на одному підприємстві;
- г) якщо зросте продуктивність праці на більшості підприємств, які виробляють даний товар.

6. Знайдіть неправильну відповідь

Закон вартості -

- а) основний закон товарного виробництва;
- б) виступає як регулятор виробництва;
- в) стимулює розвиток продуктивних сил суспільства;
- г) забезпечує справедливий розподіл доходів.

7. Знайдіть неправильну відповідь

Споживна вартість – це:

- а) здатність задовольняти потреби товаровиробника;
- б) корисність речі, здатність задовольняти потреби;
- в) виступає носієм мінової вартості;
- г) виступає як суспільна споживна вартість.

8. Знайдіть неправильну відповідь

Мінова вартість

- а) виступає носієм споживної вартості ;
- б) здатність товару обмінюватися на інший товар;
- в) кількісна пропорція, у якій один товар обмінюється на інший;
- г) виступає носієм вартості.

9. Знайдіть неправильну відповідь

Вартість товару – це:

- а) суспільна властивість товару;
- б) втілена в товарі праця;
- в) економічна категорія товарного виробництва;
- г) субстанцією вартості є праця.

10. Знайдіть єдину правильну відповідь

Основним протиріччям товарного виробництва є :

- а) протиріччя між простим та капіталістичним товаровиробником;
- б) протиріччя між приватним та суспільним характером праці товаровиробника;
- в) протиріччя між організованими товаровиробниками та неорганізованими покупцями;
- г) протиріччя між міноюю вартість та вартістю.

11. Знайдіть неправильну відповідь

Товарному виробництву притаманні наступні протиріччя:

- а) між міноюю вартістю та вартістю;
- б) між споживною вартістю та вартістю;
- в) між суспільним та приватним характером праці;
- г) між конкретною та абстрактною працею.

12. Знайдіть єдину правильну відповідь

Продуктивність праці

- а) не впливає на вартість одиниці товару;
- б) підвищує вартість одиниці товару;
- в) не впливає на вартість усієї товарної маси;
- г) збільшує вартість усієї товарної маси.

13. Знайдіть єдину правильну відповідь

Гроші у функції засобу обігу

- а) використовуються при оплаті комунальних послуг;
- б) виконують роль посередника при обміні товарів;
- в) виплачуються у вигляді пенсій;
- г) використовуються для купівлі товару в кредит.

14. Знайдіть неправильну відповідь

Гроші у функції засобу платежу

- а) використовуються для купівлі товару в борг;
- б) використовуються, коли виникає потреба у купівлі-продажу з виплатою через певний термін;
- в) використовуються для оплати комунальних послуг;
- г) використовуються при розрахунку за куплений сьогодні товар.

15. Знайдіть неправильну відповідь

Світові гроші використовуються

- а) при купівлі дорогого імпортного товару;
- б) як міжнародний платіжний засіб;
- в) як міжнародний купівельний засіб;
- г) як матеріалізація багатства взагалі;

г) як засіб перенесення багатства із однієї країни в іншу.

2. Капітал і наймана праця.

Засвоївши зміст даної теми, Ви дізнаєтесь:

- чим гроші відрізняються від капіталу;
- за яких умов робоча сила стає товаром;
- як створюється і зростає вартість;
- що є джерелом усіх доходів;
- як капітал підвищує продуктивність праці.

Для цього необхідно розглянути такі питання:

1. Перетворення грошей у капітал.
 2. Робоча сила як товар.
 3. Процес створення і зростання вартості у процесі виробництва.
 4. Сутність капіталу. Постійний і змінний капітал.
 5. Норма і маса додаткової вартості.
 6. Способи виробництва додаткової вартості.
 7. Стадії підвищення продуктивності праці капіталізмом.
- Формальне і реальне підпорядкування праці капіталу.

1. Перетворення грошей у капітал

Гроші самі по собі ще не є капітал, вони перетворюються у капітал тільки внаслідок їх використання з метою отримання прибутку, за рахунок якого вони самозростають. Звідси – найзагальніше і найпростіше визначення капіталу: **капітал є самозростаюча вартість**. Самозростання вартості відбувається тільки тоді, коли власник може збільшити її величину.

Як відбувається зростання вартості? Щоб дати відповідь на це запитання, треба з'ясувати чим рух грошей відрізняється від руху капіталу.

Відомо, що товарне виробництво у своєму розвитку проходить дві стадії: просте товарне виробництво і капіталістичне товарне виробництво.

Відносини простих товаровиробників відбиває формула

$T - G - T$, «товар – гроші – товар» (1)

Формула капіталістичного товарного обігу

$G - T - G'$ «гроші – товар – гроші штрих» (2)

Ці формули відбивають принципово різні відносини.

Рух, який ілюструє перша формула, починається і закінчується товаром, певною споживною вартістю. Ремісник виходить на ринок зі своїм товаром, продає його, а на отримані гроші купує необхідні йому товари (засоби виробництва для забезпечення продовження процесу виробництва і предмети особистого споживання). Гроші тут відіграють роль посередника при обміні одного товару на інший.

Таким чином **метою цього руху є отримання споживної вартості**.

Формула $G - T - G'$ відбиває рух, який перетворює гроші на капітал. Рух починається і закінчується грошима. Але G' більше G на величину додаткової вартості: $G' = G + dG$. Відбулося самозростання вартості.

Метою цього руху є вартість, що зростає. Тепер ми можемо дати ще одне визначення капіталу: **капітал - це вартість, яка приносить додаткову вартість.**

Формула $G - T - G'$ є всезагальною формулою капіталу.

Загальна формула капіталу містить у собі внутрішні протиріччя.

По-перше, формула породжує уявлення, що зростання вартості відбувається при обміні, тобто у сфері обігу. Власник грошей купив якийсь товар, а потім, продавши його, отримав більшу вартість.

Це уявлення суперечить законам товарного виробництва, насамперед – закону вартості, згідно з яким товари обмінюються як еквіваленти.

Отже, зростання вартості не може відбутися у сфері обігу.

По-друге, капітал не може виникнути у сфері обігу і в той же час, не може виникнути поза сферою обігу.

Як же відбувається зростання вартості? Ми отримаємо відповідь на це питання, якщо з'ясуємо, який товар купує власник грошей.

Власнику грошей потрібно знайти на ринку такий товар, який має властивість створювати вартість, більшу від своєї власної вартості.

Таким товаром є робоча сила. У процесі праці робоча сила переносить своєю конкретною працею вартість спожитих засобів виробництва на вартість товару і абстрактною працею створює нову вартість, яка дорівнює вартості робочої сили, а також вартість, понад вартості своєї робочої сили – додаткову вартість. Так відбувається процес самозростання вартості.

Придбанням робочої сили і розв'язуються (знімаються) протиріччя загальної формули капіталу.

Висновки

- Гроші самі по собі ще не є капіталом, вони перетворюються у капітал тільки внаслідок їх використання з метою отримання прибутку, за рахунок якого вони самозростають.

- Товарне виробництво у своєму розвитку проходить дві стадії: просте і капіталістичне товарне виробництво.

- Відносини простих товаровиробників відбиває формула : $T - G - T$, «товар – гроші – товар». Рух починається і закінчується товаром, метою руху є отримання певної споживної вартості.

- Формула капіталістичного товарного обігу: $G - T - G'$ «гроші – товар – гроші штрих». Формула $G - T - G'$ є всезагальною формулою капіталу. G' більше G на величину додаткової вартості. Метою цього руху є зростання вартості, отримання додаткової вартості.

- Капітал – це самозростаюча вартість, або вартість, яка приносить додаткову вартість.

- Самозростання вартості відбувається за рахунок того, що капіталіст знаходить на ринку товар, який має властивість створювати вартість, яка більша від його власної вартості на величину додаткової вартості. Таким товаром є робоча сила.

2. Робоча сила як товар

Робоча сила – це здатність людини до праці. Можна скористатися визначенням, яке сформулював К.Маркс: **«Під робочою силою, або здатністю до праці, ми розуміємо сукупність фізичних і духовних здібностей, які має організм, жива особа людини, і які вона пускає у хід кожного разу, коли виробляє будь-які споживні вартості».**

Для того, щоб робоча сила перетворилася на товар, необхідні такі умови:

1. Особиста свобода носія робочої сили, право і можливість розпоряджатися своєю робочою силою. Чи був робочою силою раб, кріпак? Безумовно, вони могли працювати, створювати продукт, але їхня робоча сила не була товаром. Раб і кріпак належали пану і тільки він вирішував, як вони будуть застосовувати свою здатність до праці.

2. Робітник повинен бути позбавлений засобів виробництва і існування. Доки засоби виробництва належали самому товаровиробнику, він продавав вироблений ним товар. Якщо у людини нема засобів виробництва, вона може продавати тільки те, що в неї є - свою здатність до праці, тобто робочу силу.

3. Повинен існувати клас, який має засоби виробництва і потребує робочу силу, щоб приводити їх до дії.

Ми розглянули умови, за якими робоча сила стає товаром. Звернемося до характеристики цього товару.

Як будь-який товар, робоча сила має споживну вартість. Згадаємо, що споживна вартість – це корисність речі, її здатність задовольняти якусь потребу споживача товару. Споживачем товару робоча сила є капіталіст.

Чим капіталісту може бути корисним цей товар? Щоб дати відповідь на це запитання, звернемося спочатку до вартості цього специфічного товару – робочої сили.

Нагадаємо ще раз: робоча сила – це здатність людини до праці. Для того щоб підтримувати цю здатність, людина повинна мати їжу, одяг, житло, тобто певний набір товарів, який створює фонд особистого споживання. **Вартість фонду засобів споживання (товарів та послуг), необхідних для задоволення потреб робітника, для відтворення його здатності до праці утворює вартість робочої сили.**

На вартість робочої сили впливає низка чинників.

- | - **Рівень економічного розвитку країни.**
- **Історичні умови, за якими робоча сила формувалася як товар.** Якщо в країні кількість робочих рук перевищувала кількість робочих місць, вартість робочої сили була невисокою.
- **Кваліфікація робітника,** чим вона вище, тим вище вартість робочої сили.
- **Згуртованість осіб найманої праці (наявність і впливовість профспілок**
- **Клімат :** якщо робітник працює в умовах суворого клімату, йому потрібний теплий одяг, більш калорійна їжа тощо.

Робітник прагне мати сім'ю, її потреби також повинні бути задоволені. Витрати на задоволення цих потреб є частиною вартості робочої сили.

Отже, ми з'ясували, **що вартість робочої сили визначається вартістю фонду споживання робітника і його сім'ї.**

Припустимо, денна вартість робочої сили даного робітника – 80 гривень. Яку вартість повинен створити за день цей робітник? Якщо він створить вартість, яка дорівнює 80 гривням, підприємцю нема сенсу наймати такого робітника. Але робоча сила має здатність створювати вартість, більшу ніж її власна вартість і наш робітник створить за робочий день вартість, яка дорівнює, припустимо, 160 гривням; з них 80 гривень – еквівалент вартості робочої сили і ще 80 гривень – додаткова вартість. Ми вже можемо відповісти на питання: чим корисна робоча сила капіталісту, у чому полягає її споживна вартість. **Споживна вартість робочої сили полягає в здатності найманого робітника створювати вартість, яка більше вартості його робочої сили, тобто створювати додаткову вартість.**

Розглянемо детальніше, як відбувається процес створення додаткової вартості.

Висновки

- Робоча сила – це здатність людини до праці.
- Робоча сила стає товаром при наявності наступних умов: носій робочої сили повинен бути юридично вільним, тобто повинен мати право і можливість розпоряджатися своєю робочою силою; він повинен бути позбавлений засобів виробництва й існування; повинен існувати клас, який має засоби виробництва і потребує робочу силу.
- Як будь-який товар, робоча сила має споживну вартість і вартість.
- Споживна вартість робочої сили полягає в її здатності створювати вартість, більшу ніж вартість самої робочої сили, тобто створювати додаткову вартість.
- Вартість робочої сили визначається вартістю фонду споживання робітника і його сім'ї.

3. Процес створення і зростання вартості у процесі виробництва

Для того щоб виробити будь-який товар, капіталіст повинен придбати засоби виробництва і робочу силу. Пам'ятаємо, що метою капіталіста є не створення товару, а отримання додаткової вартості. Розглянемо, як він досягає своєї мети на такому умовному прикладі. На швейній фабриці виготовляють чоловічі сорочки. Капіталіст купує на 10 000 гривень тканини, нитки, гудзики. Знос обладнання, який треба відшкодувати, складає 500 гривень. На паливо, електроенергію, транспортні послуги треба авансувати ще 200 гривень. Денна вартість сукупної робочої сили складає 1500 гривень. Таким чином, капіталіст авансував 12 200 гривень. Робітники **конкретною працею перенесли вартість засобів виробництва (10 000+ 500+ 200 = 10 700) на вартість виготовлених ними сорочок. За цей же час абстрактною працею вони створили нову вартість, яка дорівнює**

вартості їхньої робочої сили і приєднали її до вартості спожитих засобів виробництва. Отже, процес створення вартості є одночасно і процес приєднання її до вартості спожитих засобів виробництва.

У нашому прикладі вартість вироблених сорочок дорівнює 12 200 гривням. Зростання вартості не відбулося: капіталіст авансував 12 200 і отримав товар вартістю 12 200 гривень. Та зверніть увагу на таке: робітники виготовили цей товар за чотири години. Підприємець же оплатив їм **денну вартість робочої сили**, тому має право споживати робочу силу не чотири, а припустимо, вісім годин. Для цього підприємцю необхідно авансувати ще 10 700 гривень на придбання засобів виробництва. Робітники за наступні чотири години конкретною працею перенесуть вартість засобів виробництва на вартість виготовлених ними сорочок. За ці додаткові чотири години вони витратять таку ж кількість фізичної, розумової і нервової енергії, скільки за попередні чотири години, тобто, таку ж кількість абстрактної праці. Отже, за ці додаткові чотири години вони створять нову вартість у 1500 гривень і приєднують її до вартості засобів виробництва, вартість товару - 12 200 гривень. Подивимось, що вийшло у нашого підприємця. Всього він авансував на виробництво сорочок $12\,200 + 10\,700 = 22\,900$ гривень. Товару він отримав на $12\,200 + 12\,200 = 24\,400$ гривень. Бачимо, що відбулося зростання вартості: 22 900 перетворилися на 24 400, отримано 1500 гривень додаткової вартості.

З усього сказаного ми можемо зробити такий висновок: в умовах капіталістичного товарного виробництва робочий день приховано поділяється на дві частини – на необхідний і додатковий робочий час. Протягом необхідного робочого часу робітник створює вартість, яка дорівнює вартості його робочої сили. Протягом додатково робочого часу він створює додаткову вартість. **Додаткова вартість – це вартість, яка створена найманим робітником понад вартості його робочої сили.** Процес капіталістичного товарного виробництва це єдність створення вартості товару і зростання вартості, створення додаткової вартості.

Ми з'ясували, як в умовах капіталістичного товарного виробництва відбувається створення і зростання вартості, дізналися, як створюється додаткова вартість.

Звернемося до характеристики капіталу.

Висновки

- Для виробництва товару, який містить додаткову вартість, капіталісту необхідно придбати засоби виробництва і робочу силу.
- Робітник конкретною працею переносить вартість засобів виробництва на вартість виробленого товару.
- Абстрактною працею робітник створює нову вартість, яка дорівнює вартості його робочої сили і додатковій вартості.
- В умовах капіталістичного товарного виробництва робочий день приховано поділяється на дві частини – на необхідний і додатковий робочий час. Протягом необхідного робочого часу робітник створює вартість, яка

дорівнює вартості його робочої сили. Протягом додатково робочого часу він створює додаткову вартість.

- Додаткова вартість – це вартість, яка створена найманим робітником понад вартості його робочої сили.

- Процес капіталістичного товарного виробництва це єдність створення вартості товару і зростання вартості, створення додаткової вартості.

4. Сутність капіталу. Постійний і змінний капітал

Ми вже ознайомилися з деякими визначеннями капіталу: капітал є самозростаюча вартість, вартість, яка приносить додаткову вартість. Існує і інша точка зору, згідно з якою капіталом є будь-які засоби виробництва. Засоби виробництва **стають** капіталом, якщо вони використовуються в процесі виробництва найманими робітниками, які створюють додаткову вартість. Згадайте, за яких умов робоча сила стає товаром, як виникає наймана праця і вам стане зрозумілим таке визначення капіталу: **капітал не річ, а певні виробничі відносини, які виникають і функціонують на певному історичному ступені розвитку суспільства.**¹

Капітал – це відносини між двома класами, один з яких є власником засобів виробництва, інший – позбавлений їх, тому змушений продавати свою робочу силу і піддаватися експлуатації.

Найбільш глибоко сутність капіталу розкривається в його поділі на постійний і змінний капітал.

Відомо, що для здійснення процесу виробництва необхідні засоби виробництва і робоча сила. З'ясуємо, яку роль відіграють ці фактори виробництва у створенні і зростанні вартості.

Розглядаючи процес виробництва сорочок, ми побачили, що робітники своєю конкретною працею перенесли вартість спожитих засобів виробництва на вартість виготовлених товарів: авансував капіталіст 21 400 гривень - ця вартість **без будь-яких змін** була **перенесена** на вартість готової продукції. Величина вартості, авансованої на купівлю засобів виробництва не змінилась, тому вона називається постійним капіталом (С - constant).

Постійний капітал – це капітал, вартість якого не змінюється в процесі виробництва а переноситься конкретною працею на вартість товару.

Розглянемо, яку роль відіграє робоча сила.

Повернемося до нашого прикладу.

Робітники за 4 години необхідного робочого часу **створили нову вартість**, яка дорівнює вартості їх робочої сили. На цьому процес виробництва не припинився: протягом додаткового робочого часу вони створили додаткову вартість.

Вартість у 1500 доларів, авансована капіталістом на придбання робочої сили перетворилась на 3000 доларів, вона змінила свою

¹ А.К.Покрытан, М.И Збарский. Политическая экономия. Одесса, 2002, с.122

величину на величину додаткової вартості. Тому капітал, авансований на купівлю робочої сили, отримав назву «змінний капітал».

Змінний капітал визначається буквою V (variable – той, що змінюється, змінний).

Додаткова вартість визначається буквою M (від німецького mehrwert).

Ми вже можемо написати формулу вартості товару

$$T = C + (V + M) ,$$

де C – постійний капітал, перенесена вартість засобів виробництва, вартість, яка існувала до початку виробництва.

(V + M) - знов створена, нова вартість, яка дорівнює вартості робочої сили і додатковій вартості. Цієї вартості до початку процесу виробництва не існувало.

З'ясувавши, як створюється додаткова вартість, що є її джерелом, розглянемо кількісну характеристику додаткової вартості.

Висновки

- Капітал – це відносини між двома класами, один із яких є власником засобів виробництва, інший – позбавлений їх, тому змушений продавати свою робочу силу і піддаватися експлуатації.

- Сутність капіталу розкривається в його поділі на постійний і змінний капітал. В основі поділу капіталу на постійний і змінний лежить роль складових частин капіталу у створенні додаткової вартості.

- Вартість засобів виробництва робітники конкретно працею переносять на вартість виробленого ними товару, при цьому вартість засобів виробництва не змінюється. Тому капітал, авансований на придбання засобів виробництва отримав назву постійного капіталу (C). Постійний капітал не створює додаткової вартості, але без нього додаткова вартість не може бути створена.

- Вартість, авансована на придбання робочої сили, зростає на величину додаткової вартості (M). Тому капітал, авансований на придбання робочої сили отримав назву змінного капіталу (V). Додаткову вартість створює змінний капітал – робоча сила.

- Вартість товару відбиває формула :

$T = C + (V + V)$, де C – перенесена вартість засобів виробництва, постійний капітал, (V + M) – новостворена вартість, яка дорівнює вартості робочої сили і додатковій вартості.

5. Норма і маса додаткової вартості

Додаткова вартість створюється робочою силою, на придбання якої капіталіст авансує змінний капітал. Співставимо величину додаткової вартості з вартістю робочої сили і отримаємо відносну величину додаткової вартості.

Відносною величиною додаткової вартості є норма додаткової вартості, яка визначається як відсоткове співвідношення маси додаткової вартості зі змінним капіталом:

$$m' = \frac{m}{v} \times 100\%$$

Формула показує, яку величину додаткової вартості приносить кожна одиниця змінного капіталу. Якщо денна вартість робочої сили 80 доларів і вона створює додаткову вартість у 80 доларів, то норма додаткової вартості:

$$m' = \frac{80m}{80v} \times 100\% = 100\%$$

Норму додаткової вартості можна розрахувати, зіставляючи необхідний і додатковий робочий час:

$$m' = \frac{\text{додатковий робочий час}}{\text{необхідний робочий час}} \times 100\%$$

У нашому прикладі:

$$m' = \frac{4 \text{ години}}{4 \text{ години}} \times 100\% = 100\%$$

Абсолютна величина додаткової вартості (маса додаткової вартості) розраховується за формулою

$$M = m' V,$$

де M - маса додатковою вартості, V – величина змінного капіталу, або:

$M = m \times n$, де n - кількість робітників.

Норма додаткової вартості показує ступінь експлуатації найманої праці капіталом.

Капіталіст зацікавлений у зростанні і норми, і маси додаткової вартості.

Висновки

- Норма додаткової вартості визначається як відсоткове співвідношення маси додаткової вартості зі змінним капіталом:

$$m' = \frac{m}{v} \times 100\%$$

- Норма додаткової вартості показує, яку величину додаткової вартості приносить кожна одиниця змінного капіталу і відбиває ступінь експлуатації найманої праці капіталом.

- Маса додаткової вартості розраховується за формулою $M = m' V$, де M - маса додатковою вартості, V – величина змінного капіталу.

- Капіталіст зацікавлений у зростанні і норми, і маси додаткової вартості.

5. Способи виробництва додаткової вартості

Найпростіший спосіб збільшення норми й маси додаткової вартості – збільшення тривалості робочого дня.

У попередньому прикладі тривалість робочого дня дорівнювала 8 годинам, необхідний і додатковий час були однакові – по 4 години, $m' = 100\%$. Графічно:

$$\begin{array}{ccc} 4 \text{ години} & \backslash & 4 \text{ години} \\ \hline \text{необхідний час} & & \text{додатковий час} \end{array}$$

Припустимо, капіталіст збільшив робочий день до 10 годин. Необхідний робочий час не змінився, але додатковий робочий час збільшився на 2 години і складає 6 годин.

$$m' = \frac{6 \text{ годин (додатковий час)}}{4 \text{ години (необхідний час)}} \cdot 100\% = 150\%.$$

Норма додаткової вартості зросла, отже зросла і маса додаткової вартості.

Додаткова вартість, отримана шляхом збільшення тривалості робочого дня, є абсолютна додаткова вартість. Виробництво абсолютної додаткової вартості переважало на ранній стадії розвитку капіталізму.

Прагнення капіталіста до збільшення додаткової вартості не має меж, але **робочий день має межі : по-перше, фізіологічну, по-друге – соціальну.**

Існування фізіологічної межі пояснюється тим, що робочий день не може тривати 24 години на добу: робітникам потрібен час на сон, відпочинок, на задоволення духовних потреб, певний час він повинен приділяти сім'ї. Існують також правові та інші соціальні обмеження тривалості робочого дня.

Тому капіталіст шукає і знаходить інші шляхи збільшення додаткової вартості. Розглянемо наступну ситуацію: тривалість робочого дня не змінюється, але зменшується необхідний робочий час. Тоді збільшується додатковий робочий час і норма додаткової вартості зростає. Припустимо, що необхідний робочий час скоротився до двох годин, тоді додатковий робочий час складатиме шість годин, а норма додаткової вартості буде дорівнювати:

$$m' = \frac{6 \text{ годин}}{2 \text{ години}} \cdot 100\% = 300\%$$

Виникає питання: яким чином можна скоротити, зменшити необхідний робочий час? Згадаємо, що протягом необхідного робочого часу створюється вартість, яка дорівнює вартості робочої сили. Згадаємо також, що вартість

робочої сили визначається вартістю фонду споживання робітника і його сім'ї. Якщо товари, які складають денний фонд споживання робітника і його сім'ї, виробляються за чотири години, то і необхідний робочий час буде дорівнювати чотирьом годинам. Якщо ці товари будуть вироблятися за дві години, то необхідний робочий час також буде дорівнювати двом годинам. Внаслідок чого ж скоротився необхідний робочий час? Це стає можливим, якщо зростає продуктивність праці в галузях, які виробляють товари, які споживає робітник і його сім'я, і в галузях, які виробляють засоби виробництва. Якщо зросте продуктивність праці в цих галузях, вартість робочої сили знизиться, (не плутайте вартість робочої сили з заробітною платою, зменшення вартості робочої сили не означає зменшення заробітної плати), зменшиться необхідний робочий час, а додатковий час збільшиться.

Додаткова вартість, яка виникає в результаті скорочення необхідного робочого часу і відповідного збільшення додаткового робочого часу внаслідок підвищення продуктивності праці в суспільстві, називається відносною додатковою вартістю.

Треба розуміти, що продуктивність праці не підвищується на всіх підприємствах одночасно. З попереднього матеріалу вам відомо, що продуктивність праці робітника визначається рівнем технології, кваліфікацією самого робітника, організацією його праці. **Той капіталіст, який першим застосує на своєму підприємстві більш досконалу технологію, організацію праці, підвищує кваліфікацію своїх робітників, отримає надлишкову додаткову вартість.** Чим це пояснюється? Відомо, що витрати праці на одиницю товару на окремому підприємстві визначають індивідуальну вартість товару. Ринкова ж вартість одиниці товару визначається суспільно необхідними витратами. **Якщо на даному підприємстві індивідуальна вартість одиниці товару нижча від суспільної, ринкової, його власник отримує надлишкову додаткову вартість.** Як довго він буде її отримувати? Підприємець буде отримувати надлишкову додаткову вартість до того часу, доки ця досконала технологія не розповсюдиться на інші підприємства.

Надлишкова додаткова вартість є різновидом відносної додаткової вартості.

Прагнення отримувати надлишкову додаткову вартість є потужним стимулом розвитку продуктивних сил суспільства.

Висновки

- Найпростіший спосіб збільшення норми і маси додаткової вартості – збільшення тривалості робочого дня.

- Додаткова вартість, отримана шляхом збільшення тривалості робочого дня, отримала назву абсолютної додаткової вартості. Виробництво абсолютної додаткової вартості переважало на ранній стадії розвитку капіталізму.

- Додаткова вартість, яка виникає (при незмінній тривалості робочого дня) у результаті скорочення необхідного робочого часу і відповідного

збільшення додаткового робочого часу внаслідок підвищення продуктивності праці в суспільстві, називається відносною додатковою вартістю.

- Надлишкову додаткову вартість отримує капіталіст, який раніше ніж його конкуренти застосував новітню техніку та технологію і забезпечив таким чином зменшення індивідуальної вартості одиниці товару, виробленого на своєму підприємстві.

- Надлишкову додаткову вартість підприємець буде отримувати до того часу, коли застосована ним технологія не розповсюдиться на більшість інших підприємств.

- Прагнення отримувати надлишкову додаткову вартість є стимулом розвитку продуктивних сил суспільства.

7. Стадії підвищення продуктивності праці капіталізмом Формальне і реальне підпорядкування праці капіталу.

Перша стадія підвищення продуктивності праці капіталізмом – це проста капіталістична кооперація.

Кооперація праці – це така форма організації праці, за якою певна кількість людей здійснює один і той же, або різні, але пов'язані між собою процеси праці.

На ранній стадії розвитку капіталістичного виробництва це була просто майстерня, в якій було зібрано робітників однієї спеціальності, **але це були наймані робітники і майстерня належала капіталісту.**

Цих робітників умовно можна назвати універсальними робітниками, тому що вони вміли виконувати всі операції з виготовлення того чи іншого товару: чоботар міг самостійно пошити чоботи, кравець – одяг тощо. **Технологічний характер, зміст праці в такій майстерні не змінилися,** тому що робітники використовували ті ж, прості, ручні знаряддя праці, яким користувалися і ремісники; в середині майстерні не було поділу праці. **Змінилася форма праці:** у капіталістичній майстерні трудові операції здійснює не самостійний товаровиробник, а найманий робітник під контролем капіталіста. Тому **на стадії простої капіталістичної кооперації підкорення праці капіталу має формальний характер.**

Виникає питання – чому вже на цій стадії суттєво підвищується продуктивність праці? Це пояснюється такими причинами:

- Робітники відрізняються один від одного ступенем умілості, менш умілі переймають у більш умілих їхні прийоми праці.

- Ніхто не хоче показати себе невмілим, виникає своєрідне змагання між робітниками.

- Головна причина полягає в тому, що кооперація створює нову, суспільну продуктивну силу праці, яка перевищує можливості суми трудових зусиль окремих робітників. Десять робітників разом краще і швидше виконають якусь роботу, ніж ті ж десять – поодиночі.

Друга стадія підвищення продуктивності праці капіталізмом – це складна кооперація, або мануфактура. **Мануфактура – це кооперація, заснована на поділі праці.** Розділ праці може бути поопераційним або подетальним.

Адам Сміт проаналізував роботу мануфактури, на якій виготовлення булавок було розділено на 18 операцій, кожний робітник спеціалізувався на здійсненні однієї операції. Робітник, який спеціалізується на одній операції, здійснює її якісно і швидко, продуктивність праці зростає.

Праця робітника стає більш складною, оскільки він застосовує більш досконалі знаряддя праці, але за характером вона залишається ремісничою. Змінюється і сам робітник – він може виконувати тільки частину роботи з виготовлення товару: він перетворився на часткового робітника. Такий робітник може знайти застосування своїй уміlostі тільки на капіталістичній мануфактурі: формальне підкорення праці капіталу починає змінюватися на реальне.

Третя стадія підкорення праці капіталу - велике машинне виробництво.

У виробництві діє система машин і кожна машина вимагає робітника певної спеціальності і кваліфікації. Власником системи машин є капіталіст, отже, робітник може знайти застосування своєї робочої сили тільки у капіталіста. Він стає «вузьким» спеціалістом, а тому остаточно перетворюється на часткового робітника, який обслуговує певну машину. Підкорення праці капіталу завершено.

У сучасних умовах необхідні й вузькі спеціалісти, але зростають потреби в універсальних робітниках, які можуть виконувати не одну, а багато операцій, які можуть швидко перенавчатися, змінювати фах, підвищувати кваліфікацію тощо.

Але підкорення праці капіталу залишається.

Висновки

- Перша стадія підвищення продуктивності праці капіталізмом – це проста капіталістична кооперація. Кооперація праці – це така форма організації праці, за якою певна кількість людей здійснює один і той же, або різні, але пов'язані між собою процеси праці.

- На стадії простої капіталістичної кооперації підкорення праці капіталу носить формальний характер тому що технологічний характер, зміст праці в капіталістичній майстерні не змінилися, змінилася лише форма праці - найманий робітник працює під контролем капіталіста.

- Підвищення продуктивності праці на стадії простої кооперації пояснюється тим, що наймані робітники навчаються один в одного, менш умілі переймають у більш умілих їхні прийоми праці, між робітниками виникає своєрідне змагання в майстерності; кооперація створює нову, суспільну продуктивну силу праці, яка перевищує можливості суми трудових зусиль окремих робітників.

- Друга стадія: капіталістична мануфактура – це кооперація, заснована на поділі праці. Праця робітника стає більш складною. Змінюється і сам робітник: він перетворився на часткового робітника. Такий робітник може знайти застосування своїй уміlostі тільки на капіталістичній мануфактурі. Формальне підкорення праці капіталу починає змінюватися на реальне.

- Третя стадія підкорення праці капіталу - велике машинне виробництво.

- Робітник стає «вузьким» спеціалістом, а тому остаточно перетворюється на часткового робітника, який обслуговує певну машину. Підкорення праці капіталу завершено.

Питання для самоконтролю

1. Чим гроші відрізняються від капіталу?
2. Яку роль відіграє робоча сила в створенні додаткової вартості?
3. Який принцип покладено в основу поділу капіталу на постійний та змінний?
4. Які відносини відбиває категорія «додаткова вартість»?
5. Чому прагнення отримати надлишкову додаткову вартість стимулює розвиток продуктивних сил суспільства?
6. Чим відрізняється «частковий» робітник від універсального робітника?

Тести

1. Знайдіть єдину правильну відповідь

Споживна вартість робочої сили полягає:

- а) у здатності робітника створювати товар;
- б) у здатності робітника створювати вартість більшу вартості його робочої сили;
- в) у здатності робітника до праці;
- г) у високій кваліфікації робітника.

2. Знайдіть єдину правильну відповідь

На вартість робочої сили не впливає:

- а) вартість засобів існування його сім'ї;
- б) вартість витрат на навчання робітника;
- в) вартість предметів та послуг, необхідних для задоволення соціально - культурних потреб робітника та його сім'ї;
- г) вартість засобів виробництва, які він використовує в процесі праці.

3. Знайдіть неправильну відповідь

До чинників, які підвищують вартість робочої сили, належать:

- а) зростання потреб робітника та його сім'ї;
- б) зростання інтенсивності праці;
- в) зростання витрат на освіту;
- г) зростання органічної будови капіталу.

4. Знайдіть неправильну відповідь

До чинників, які знижують вартість робочої сили належать:

- а) зростання продуктивності праці в галузях, які виробляють предмети споживання робітника та його сім'ї;
- б) залучення до праці жінок;
- в) наявність безробітних;
- г) зменшення долі змінного капіталу в усьому авансованому капіталі.

5. Знайдіть неправильну відповідь

До постійного капіталу належить частка капіталу яка перетворюється:

- а) в сировину;
- б) в робочу силу;
- в) машини і устаткування;
- г) у допоміжні матеріали.

6. Знайдіть єдину правильну відповідь

Змінний капітал в процесі виробництва:

- а) збільшується на величину робочої сили;
- б) зменшується на величину робочої сили;
- в) зростає на величину додаткової вартості;
- г) зменшується в наслідок амортизації

7. Знайдіть єдину правильну відповідь

Необхідний робочий час:

- а) це час, який необхідний для створення одиниці товару;
- б) час, необхідний для створення еквіваленту вартості робочої сили;
- в) час, необхідний для створення додаткової вартості;
- г) час, необхідний для створення певної кількості товару.
найбільш кваліфікованими робітниками.

8. Знайдіть єдину правильну відповідь

Абсолютна додаткова вартість може бути отримана:

- а) збільшенням додаткового робочого часу за рахунок скорочення
необхідного часу;
- б) продовження робочого дня за межі необхідного робочого часу;
- в) зниження заробітної плати нижче вартості робочої сили;
- г) підвищенням продуктивності праці.

9. Знайдіть правильну відповідь

До чинників, які знижують вартість робочої сили, належать:

- а) зростання потреб робітника та його сім'ї;
- б) зростання інтенсивності праці;
- в) зростання безробіття в країні;
- г) зростання органічної будови капіталу.

3. Заробітна плата

Засвоївши зміст даної теми, ви дізнаєтесь:

- за що платять заробітну плату;
- як розвивалися форми й системи заробітної плати;
- від чого залежить заробітна плата;
- чим реальна заробітна плата відрізняється від номінальної заробітної плати.

Для цього необхідно розглянути слідуючи питання:

1. Сутність заробітної плати.
2. Форми і системи заробітної плати.
3. Рівень заробітної плати і закономірності її змін.
Номінальна і реальна заробітна плата.

1. Сутність заробітної плати

Сутність і форми її прояву не завжди збігаються – це стосується і заробітної плати. Якщо ми запитаємо підприємця, за що він платить заробітну плату своїм робітникам і спитаємо в робітника, за що він її отримує, скоріше всього ми отримаємо одну і ту ж відповідь: за працю. Уявлення про те, що заробітна плата є платою за працю виникло не випадково, а під впливом наступних фактів реального життя:

- Найманий робітник отримує заробітну плату після того, як відпрацює певний час, тобто віддасть певну кількість праці і величина заробітної плати залежить від кількості праці.
- Величина заробітної плати залежить від якості праці: більш кваліфікована праця оплачується краще, ніж праця низької кваліфікації.
- Заробітна плата залежить від умов праці: праця у важких, шкідливих для життя умовах оплачується вище.

Названі факти і породжують переконаність у тому, що заробітна плата є платою за працю, що найманий робітник продає свою працю, що саме праця є товаром. Що ж насправді продає найманий робітник? Що виступає товаром?

Існує система доказів, що **робітник продає не працю, а свою робочу силу, що товаром є робоча сила.** Наведемо деякі аргументи з цієї системи доказів. Будемо діяти методом, який широко застосовується у математиці – від зворотного. Припустимо, що товаром є дійсно праця.

Якщо праця це товар, то як будь-який товар вона повинна мати вартість. Як виміряти вартість товару «праця»? Відомо, що вартість будь-якого товару вимірюється кількістю суспільно необхідної праці, втіленої в цьому товарі. Кількість праці вимірюється робочим часом. Отже, вартість 6 годин праці ми визначаємо 6 годинами праці. Ми отримали тавтологію, а не доказ того, що праця є товаром.

Праця є субстанцією вартості, але сама вартості не має, отже не може бути товаром.

Припустимо все - таки, що праця є товар і має вартість, і ми навчилися якось цю вартість вимірювати.

Якщо праця є товар, то він повинен бути оплачений, тобто треба оплатити і необхідну, і додаткову працю. У такому випадку капіталіст не отримає додаткової вартості і процес виробництва з його точки зору втрачає зміст, адже його мета – отримання додаткової вартості.

Припустимо, що капіталіст оплачує не повну вартість товару «праця» і що цей найбільш розповсюджений товар регулярно, постійно продається за ціною нижче вартості. Тоді ми змушені визнати, що в умовах капіталістичного товарного виробництва не діє закон вартості, що він не виконує свої функції регулювання і стимулювання виробництва.

Це може означати тільки одне – що виробництво вийшло за межі товарного виробництва. Але капіталістичне виробництво є товарне виробництво, у ньому діють закони товарного виробництва, в тому числі діє і закон вартості, який вимагає, щоб товари продавалися за вартістю. Завваживши на систему доказів, ми змушені визнати: **робітник продає не працю, а здатність до праці, робочу силу. Товаром є робоча сила.**

Таким чином, перед нами таке протиріччя: з одного боку існує низка фактів, які переконують нас у тому, що товаром, який продає найманий робітник, є праця, з іншого боку – докази, що праця не може бути товаром, що таким товаром є робоча сила.

Це протиріччя не можна було б вирішити, якби воно базувалося на фактах одного порядку. Але **уявлення, що заробітна плата є платою за працю витікає з зовнішніх спостережень.** Ми вже відмічали, що те, що ми бачимо, не завжди збігається з тим, що дійсно є. Ми кажемо «сонечко сіло», хоча це не сонце сіло, а земля обернулась.

Визначення заробітної плати як ціни й вартості робочої сили виявляє її сутність. Але ми повинні завважити і на наші уявлення щодо заробітної плати як плати за працю. Звідси витікає таке визначення заробітної плати: **заробітна плата є скрита, перетворена, замаскована ціна і вартість товару робоча сила.**

Перетворена, прихована, замаскована саме тому, що ззовні вона виглядає як плата за працю, маскує процес створення додаткової вартості, тобто маскує експлуатацію найманої праці капіталістом. При цьому під перетвореною економічною формою розуміється така форма, яка виявляє сутність у перевернутому (спотвореному) вигляді.

Висновки

- Наймані робітники і підприємці переконані в тому, що заробітна плата є плата за працю, тобто саме праця є товаром.

- Уявлення про те, що товаром є праця, обумовлене таким: заробітна плата залежить від кількості, якості та умов праці.

- Насправді робітник продає не працю, а свою робочу силу, товаром є не праця, а робоча сила.

- Заробітна плата є прихована, перетворена, замаскована ціна і вартість товару робоча сила.

2. Форми й системи заробітної плати

Основними формами заробітної плати є погодинна і відрядна заробітна плата. **При погодинній заробітній платі її величина залежить від кількості годин праці.** Одиницею виміру заробітної плати є погодинна ставка, так звана «ціна праці». Заробітна плата за тиждень, місяць визначається множенням погодинної ставки на кількість годин праці. **В основу «ціни праці» покладено денну вартість робочої сили.** Якщо денна вартість робочої сили складає 80 доларів, а робочий день – 8 годин, то «ціна праці» - $80 : 8 = 10$ доларів. «Договір найму, який застосовують капіталістичні фірми, зазвичай містить три основних пункти: у ньому обумовлюється фіксована ставка заробітної плати за одиницю часу, підкорення робітників на робочому місці роботодавцю і короткостроковий термін найму».¹

На ранній стадії розвитку капіталістичного товарного виробництва застосовувалася переважно погодинна заробітна плата. Але вона мала певні вади, насамперед – у робітників було мало стимулів до ефективної праці. Для того, щоб спонукати робітників працювати більш ефективно, з високою інтенсивністю, необхідно було тримати велику кількість наглядачів, контролерів, які б ураховували результати діяльності кожного робітника. Широко застосовувалася система штрафів за випуск неякісної продукції, недбале ставлення до машин і механізмів, запізнення на роботу тощо. Ці заходи вимагали великих додаткових витрат. Указаних недоліків позбавлена відрядна (поштучна) форма заробітної плати.

Відрядна заробітна плата – це така форма заробітної плати, за якою її величина знаходиться у прямій залежності від кількості виробленої продукції, або кількості здійснених операцій.

Одиницею виміру відрядної зарплати є не час, а розцінка за штуку продукту (тому відрядну зарплату називають ще поштучною).

В основу відрядної (поштучної) плати покладено погодинну оплату, а точніше – денну вартість робочої сили і норму виробітку.

Так, якщо денна вартість робочої сили складає 80 доларів, а денна норма виробітку – 80 штук, то розцінка за виготовленні одного виробу буде 1 долар.

Відрядна заробітна плата дає можливість капіталісту підвищувати інтенсивність праці – через встановлення норми виробітку.

«Роботодавці при відрядній оплаті економлять на витратах по найму, на лінійному контролі й контролі за виконанням зобов'язань (робітники і самі зацікавлені працювати з високою віддачею), а втрачають на тому, що при зростанні виробітку їм приходится більше платити робітникам; але, при

¹ Д.М.Нути. Участие рабочих в управлении и прибылях. Экономическая теория. THE NEW PALGRAVE, Под ред.. Дж.Итуэлла, М.Милгейта, П.Ньюмена. М.: ИНФРА –М, 2004, с. 75.

черговому перегляді ставок відрядної оплати вони можуть з надлишком компенсувати ці втрати і встановити ці ставки на такому рівні, що це спонукає робітників працювати ще більш старанно і ще швидше нарощувати свою продуктивність», - пише Доменіко Нуті, професор економіки Європейського університету у Флоренції.¹

У сучасних умовах все частіше повертаються до погодинної форми оплати праці. «Роботодавці отримали можливість «контролювати» швидкість роботи шляхом механічного устрою (поточної лінії, яка спонукає робітників виконувати завдання зі встановленою швидкістю) або організаційних засобів (наукова система управління)».²

У сучасних умовах використовують і погодинну і відрядну форми заробітної плати.

Висновки

- Основними формами заробітної плати є погодинна і відрядна заробітна плата.

- При погодинній заробітній платі її величина залежить від кількості годин праці. Одиницею виміру заробітної плати є погодинна ставка, так звана «ціна праці». В основу «ціни праці» покладено денну вартість робочої сили. Якщо денна вартість робочої сили складає 80 гривень, тривалість робочого дня – 8 годин, то «ціна праці», або плата за одну годину - 10 гривень.

- Погодинна заробітна плата недостатньо стимулює напружену, ефективну працю найманих робітників, вимагає значних витрат на утримання тих, хто контролює і спрямовує діяльність робітників. Цих недоліків позбавлена відрядна заробітна плата.

- Відрядна заробітна плата – це така форма заробітної плати, за якою її величина знаходиться у прямій залежності від кількості виробленої продукції, або кількості здійснених операцій.

- Одиницею виміру відрядної зарплати є не час, а розцінка за штуку продукту (тому відрядну зарплату називають ще поштучною).

- У сучасних умовах використовують як погодинну, так і відрядну заробітну плату.

3. Системи заробітної плати

Системи заробітної плати є похідними від погодинної і відрядної заробітної плати. Так, погодинна заробітна плата виступає у двох формах: **проста погодинна і погодинна преміальна.** Проста погодинна передбачає залежність величини заробітної плати від кількості відпрацьованого часу. Преміально-погодинна враховує не тільки години праці, але і певні кількісні та якісні показники праці (економія робочого часу, сировини, палива,

1. Д.М.Нуті. Участие рабочих в управлении и прибылях. Экономическая теория. THE NEW PALGRAVE. Под ред. Дж.Итуэлла, М.Милгейта, П.Ньюмена. М.: ИНФРА –М, 2004, с.75

2. Эндрю Глин. Марксистская экономическая теория. . THE NEW PALGRAVE. Под ред. Дж.Итуэлла, М.Милгейта, П.Ньюмена. М.: ИНФРА –М, 2004, с.531

електроенергії, тощо).¹ **Відрядна заробітна плата може виступати як пряма відрядна, відрядно-прогресивна і відрядно-преміальна.**

На початку ХХ століття з'явилися системи, які отримали назву за іменами їхніх засновників - «система Тейлора» і «система Форда».

Сутність системи Тейлора в такому. Проводили хронометраж дій робітника певної професії, вимірюючи час на кожну операцію, потім аналізували їх і виключали всі нераціональні, непотрібні рухи і встановлювали норматив часу на виготовлення кожного виробу і відповідно – кількість виробів, яку треба виготовити за робочу зміну. За перевиконання встановленої норми надавалась премія, за невиконання – призначався штраф.

Генрі Форд, засновник автомобільної імперії, одним з перших застосував на своїх підприємствах конвеєрну систему. Продуктивність та інтенсивність праці визначалася швидкістю руху конвеєра. Той, хто не встигав за конвеєром, повинен був піти, його місце займав сильніший робітник, який міг працювати більш інтенсивно, а значить – і більш продуктивно.

Системи Форда і Тейлора широко застосовуються і сьогодні.

Усе більшого розповсюдження отримує така система заробітної плати, як **система участі у прибутках**. «В умовах сучасного капіталізму участь у прибутках може приймати різні форми, наприклад, участь у чистих доходах кооперативів, премії по результатах роботи цеху або всього підприємства, участь у валовому або чистому доході або прибутках,...підвищення заробітної плати залежно від зростання продуктивності праці».² Д. Нуті відмічає такі наслідки «участі у прибутках»: по-перше, зростає продуктивність праці, по-друге, забезпечується більша стабільність рівня прибутку та його норми, по-третє, рівень зайнятості при такому рівні заробітку виявляється вищим, ніж при гарантованій заробітній платі.

Система участі у прибутках створює низку переваг для роботодавця, але **наймані робітники втрачають гарантії в отриманні певної (фіксованої) заробітної плати, оскільки заробітна плата ставиться у залежність від коливань прибутку**. Тому, стверджує Нуті, «участь у прибутку не є однозначно переважним варіантом у порівнянні з гарантованою заробітною платою».³

Ми розглянули форми та деякі системи заробітної плати. Перейдемо тепер до її виміру.

Номінальна і реальна заробітна плата

Та сума грошей, яку робітник отримує за свою робочу силу, складає номінальну заробітну плату. Припустимо, ми дізналися, що нігерійський робітник отримує щомісячно 1200 найр – це і буде його

¹ А.К.Покрытан, М.И.Збарский. Политическая экономия. Одесса, 2002, с. 135.

² Д.М.Нуті. Участие рабочих в управлении и прибылях. Экономическая теория. THE NEW PALGRAVE. Под ред. Дж.Итуэлла, М.Милгейта, П.Ньюмена. М.: ИНФРА –М, 2004, с.77

³ Там же, с. 79.

номінальна заробітна плата. Чи можемо ми на основі цих даних скласти уявлення про його рівень життя, чи достатньо цієї кількості грошей для задоволення нормальних потреб робітника і його сім'ї? Для того, щоб відповісти на ці запитання, нам треба знати, якою є реальна заробітна плата. **Реальна заробітна плата визначається тією сукупністю товарів і послуг, яку може придбати робітник на свою номінальну зарплату.** Від чого ж залежить реальна заробітна плата? Саме визначення заробітної плати підказує нам, що **реальна заробітна плата залежить від номінальної.** Крім номінальної на **реальну зарплату впливають ціни на товари і тарифи**(на комунальні послуги, транспорт). Чинниками, які впливають на реальну заробітну плату, є також вартість медичних послуг, освіти, підвищення кваліфікації, відпочинку. **На реальну заробітну плату впливають податки, які виплачує робітник.** Якщо номінальна зарплата не змінилась, а за іншими незмінними умовами зросли податки, реальна заробітна плата зменшилась.

Номінальна і реальна заробітна плата можуть змінюватись у різних напрямках. Припустимо, номінальна заробітна плата збільшилась на 10%, а ціни за цей же час зросли на 15%. Що відбулося з реальною заробітною платою? Вона зменшилась.

Висновки

- Існуючі системи заробітної плати є похідними від погодинної і відрядної заробітної плати. Погодинна заробітна плата виступає в двох формах: проста погодинна і погодинна преміальна.

- Відрядна заробітна плата може виступати як пряма відрядна, відрядно-прогресивна і відрядно-преміальна.

- Сутність системи Тейлора такому: проводили хронометраж дій робітника певної професії, аналізували їх і виключали всі нераціональні рухи і встановлювали норматив часу на виготовлення кожного виробу і відповідно – кількість виробів, яку треба виготовити за робочу зміну. За перевиконання встановленої норми надавалася премія, за невиконання – призначався штраф.

- Система Форда спирається на застосування конвеєра: продуктивність та інтенсивність праці визначалась швидкістю руху конвеєру. Той, хто не встигав за конвеєром, повинен був піти, його місце займав сильніший робітник. Системи Форда і Тейлора широко застосовуються і сьогодні.

- Система участі у прибутках : заробітна плата найманих робітників залежить від величини прибутку, отриманого підприємцем. Ця система породжує уявлення про спільність інтересів капіталіста і найманих робітників, спонукає робітників працювати більш ефективно.

- При застосуванні системи участі у прибутках наймані робітники втрачають гарантії в отриманні певної (фіксованої) заробітної плати, оскільки заробітна плата ставиться в залежність від коливань прибутку.

- Та сума грошей, яку робітник отримує за свою робочу силу, складає номінальну заробітну плату.

- Реальна заробітна плата визначається тією сукупністю товарів і послуг, яку може придбати робітник на свою номінальну зарплату.
- Реальна заробітна плата залежить від величини номінальної заробітної плати, цін товарів та тарифів на послуги, податків.

Питання для самоконтролю

1. Чим вважається заробітна плата і чим вона є насправді?
2. Чому заробітна плата є прихованою, перетвореною формою вартості робочої сили?
3. Який зв'язок між погодинною та відрядною заробітною платою?
4. Які системи заробітної плати вам відомі?
5. Якщо номінальна заробітна плата зросла, то чи означає це, що зросла реальна заробітна плата?

Тести

1. Знайдіть єдину правильну відповідь

Реальна заробітна плата визначається:

- а) рівнем цін на товари і тарифів на послуги;
- б) потребами робітника і членів його сім'ї;
- в) чисельністю членів сім'ї;
- г) сумою грошей, яку отримує робітник на підприємстві.

2. Знайдіть правильну відповідь

До чинників, які зменшують реальну заробітну плату, належать:

- а) Зростання безробіття;
- б) збільшення податків;
- в) дискримінація в оплаті праці за статтю та за віком;
- г) всі відповіді правильні.

3. Знайдіть правильну відповідь

Про зростання рівня життя свідчить:

- а) зростання номінальної заробітної плати;
- б) зростання реальної заробітної плати;
- в) зменшення податків;
- г) правильні відповіді б) та в) .

4. Знайдіть єдину правильну відповідь

Про зростання рівня життя свідчить:

- а) зростання номінальної заробітної плати;
- б) зростання реальної заробітної плати;
- в) зростання надходжень до бюджету за рахунок податків;
- г) зміни в податковій системі.

5. Знайдіть єдину правильну відповідь

Якщо номінальна заробітна плата зросла на 10%, а ціни зросли на 15%, реальна заробітна плата:

- а) збільшилась;
- б) зменшилась;

- в) не змінилась;
- г) і реальна, і номінальна збільшилась.

6. Знайдіть неправильну відповідь

Реальна заробітна плата реагує:

- а) на зміни номінальної заробітної плати;
- б) на зміни цін та тарифів;
- в) на зміни смаків та звичок покупців;
- г) на зміни податків.

7. Знайдіть єдину правильну відповідь

Якщо номінальна заробітна плата і ціни зросли на 15%, то реальна заробітна плата:

- а) зменшилась;
- б) зросла;
- в) не змінилась;
- г) зросла і реальна, і номінальна.

Процес нагромадження капіталу

Засвоївши зміст даної теми, ви дізнаєтесь:

- як забезпечується безперервність процесу виробництва,
- яким чином підприємець може збільшити обсяги виробництва товарів;
- від чого залежать можливості розширення виробництва, які умови для цього необхідні;
- як виникає безробіття і в яких формах воно існує.

Для цього необхідно розглянути такі запитання:

1. Зміст і типи відтворення.
2. Нагромадження капіталу.
3. Технічна, вартісна та органічна будова капіталу.
4. Концентрація та централізація капіталу.
5. Нагромадження капіталу і зайнятість. Безробіття та його форми.

1. Зміст і типи відтворення

Метою капіталістичного товарного виробництва є створення і привласнення додаткової вартості. Капіталіст не хоче і не може обмежитись одноразовим привласненням додаткової вартості, він хоче отримувати її постійно, тому процес виробництва безперервно повторюється. **Процес виробництва, який розглядається не як одиничний акт, а як такий, що безперервно повторюється, відновлюється, є процес відтворення.**

У процесі відтворення відтворюються продуктивні сили й виробничі відносини.

Розглянемо, як відтворюються продуктивні сили: засоби виробництва і робоча сила.

У процесі виробництва робітник споживає засоби виробництва – це так зване продуктивне споживання робітника, яке одночасно є споживанням робочої сили капіталістом.

Робітник конкретно працею переносить вартість спожитих засобів виробництва на вартість виготовлених товарів. Після продажу товарів вартість засобів виробництва повертається до капіталіста і він може придбати предмети праці і знаряддя праці замість тих, що були використані при виробництві даної партії товарів. Так відтворюються засоби виробництва.

Робітник споживає товари, які він може придбати на свою заробітну плату. Це так зване індивідуальне споживання робітника. Так він відтворює свою здатність до праці, свою робочу силу.

Розглянемо як відтворюються виробничі відносини.

Капіталіст у результаті процесу відтворення не тільки відшкодовує витрати на засоби виробництва і робочу силу, а й отримує додаткову вартість. Він залишається власником засобів виробництва.

Найманий робітник, отримавши заробітну плату, витрачає її на придбання предметів особистого споживання. Для того, щоб споживати надалі, робітник змушений знову і знову продавати єдиний товар, яким він володіє – свою робочу силу.

Отже, у процесі відтворення капіталіст залишається власником засобів виробництва, а робітник від них відокремлений і щоб з'єднатися з ними, продає свою робочу силу. Це і означає, що в процесі відтворення відтворюються капіталістичні виробничі відносини.

Відтворення може здійснюватись як:

- просте відтворення - це таке відтворення, при якому обсяги, масштаби виробництва з часом не змінюються;
- розширене відтворення – це таке відтворення, при якому розміри, масштаби виробництва з часом зростають;
- відтворення, при якому розміри виробництва скорочуються.

Висновки

- Метою капіталістичного товарного виробництва є створення і привласнення додаткової вартості. Капіталіст прагне отримувати додаткову вартість не один раз, а постійно, тому він не припиняє процес виробництва, а повторює його знову і знову.

- Процес виробництва, який розглядається не як одиничний акт, а як такий, що безперервно повторюється, відновлюється є процес відтворення.

- У процесі відтворення відтворюються продуктивні сили й виробничі відносини.

- Продуктивні сили складаються із засобів виробництва і робочої сили.

- Капіталіст після продажу вироблених товарів може придбати засоби виробництва замість тих, що були використані; найманий робітник за отриману заробітну плату купує необхідні предмети особистого споживання. Так відтворюються продуктивні сили.

- У процесі відтворення капіталіст залишається власником засобів виробництва, а робітник від них відокремлений і щоб з'єднатися з ними, продає свою робочу силу. Це й означає, що в процесі відтворення відтворюються капіталістичні виробничі відносини.

- Відтворення може здійснюватися як просте (незмінні обсяги виробництва), розширене (обсяги виробництва зростають) та відтворення, при якому розміри виробництва скорочуються.

2. Нагромадження капіталу

Метою капіталістичного товарного виробництва є отримання все більшої маси додаткової вартості. Тому капіталіст прагне здійснювати не просте, а розширене відтворення. Але спочатку розглянемо просте відтворення.

Що є умовою простого відтворення?

Розглянемо такий умовний приклад:

Капіталіст авансує капітал у 50 000 гривень, з них 40 000 гривень на придбання засобів виробництва (постійний капітал C) і 10 000 гривень на придбання робочої сили (змінний капітал V). Якщо норма додаткової вартості дорівнює 100%, робітник створить додаткову вартість (m)

у 10 000гривень. Таким чином, вартість створеного товару

$$T = 40\,000c + 10\,000v + 10 = 60\,000$$

Якщо капіталіст витратить усю додаткову вартість на особисте споживання, на наступний рік він знову вкладе у виробництво 50 000 гривень і обсяги виробництва не зростуть, тобто ми спостерігаємо просте відтворення.

Висновок: умовою простого відтворення є використання всієї додаткової вартості на задоволення особистих потреб капіталіста.

Для забезпечення розширеного відтворення капіталіст повинен частку додаткової вартості перетворити у функціонуючий капітал, тобто у додаткові засоби виробництва і додаткову робочу силу.

$$40\,000C + 10\,000V + 10\,000 M$$

/ \

5000 капітал 5000 особистий дохід

5000 капіталу будуть використані таким чином: на 4000 капіталіст придбає додаткові засоби виробництва, на 1000 – додаткову робочу силу. Наступного року процес відтворення буде мати слідуючий вигляд:

$$40\,000C + 4000c + 10\,000V + 1000v + 10000m + 1000m = 66\,000$$

Ми бачимо, що обсяг випущеного продукту зріс на 5000 гривень – здійснилося розширене відтворення.

Таким чином, умовою розширеного відтворення є перетворення частки додаткової вартості у функціонуючий капітал.

Перетворення частки додаткової вартості у функціонуючий капітал називається нагромадженням капіталу.

Для того щоб підприємець мав можливість здійснювати розширене відтворення, необхідна наявність таких умов:

- підприємець повинен мати змогу знайти на ринку необхідні йому додаткові засоби виробництва: машини, механізми, обладнання, сировину тощо;
- на ринку праці повинна існувати незайнята робоча сила, щоб підприємець зміг найняти необхідну йому кількість додаткових робітників;
- на ринку товарів та послуг є достатня кількість предметів особистого споживання для залучених додаткових робітників.

Вже відзначалося, що кожен підприємець прагне здійснювати розширене відтворення. До цього його спонукає, по–перше, прагнення отримувати більшу додаткову вартість, по–друге - конкурентна боротьба, в якій виживає найсильніший.

Оскільки **нагромадження капіталу – це перетворення частки додаткової вартості у функціонуючий капітал**, на темпи і рівень нагромадження впливають усі чинники, які впливають на додаткову вартість. До них належать:

- **норма і маса додаткової вартості: чим вища норма додаткової вартості і чим більша її маса, тим більше можливостей для нагромадження.** У нашому прикладі при нормі додаткової вартості у 100%, підприємець може спрямовувати на нагромадження 5000 гривень, якщо ж норма додаткової вартості складатиме 200%, маса додаткової вартості буде 20 000 гривень, можливості нагромадження зростуть;

- **величина авансованого капіталу.** У нашому прикладі величина авансованого капіталу – 50 000 гривень, якби капіталіст міг авансувати 500 000 гривень, то за інших рівних умов він отримав би 100 000 додаткової вартості; зрозуміло, що можливості нагромадження значно більші;

- **пропорція, в якій додаткова вартість розпадається на капітал і дохід.** У нашому прикладі він поділив додаткову вартість на дві рівні частини, але він міг це зробити і інакше: 8000 гривень на нагромадження, 2000 гривень – на споживання, або – навпаки, менше на нагромадження, більше – на споживання;

- **продуктивна сила праці: чим вона вище, тим більше додаткової вартості буде створено.**

Якщо в суспільстві підвищилась продуктивність праці, зменшується вартість одиниці фактору виробництва – засобів виробництва і робочої сили. Припустимо, продуктивність праці зросла на 20%. Вартість засобів виробництва знизиться. Тоді, у нашому прикладі, підприємець може на ті ж 40 000 доларів придбати засобів виробництва на 20% більше, ніж раніше. Зменшиться і вартість робочої сили (не заробітна плата), отже, капіталіст може збільшити і кількість робітників, і вони створять більшу масу додаткової вартості.

Ще одним джерелом нагромадження є амортизаційні відрахування. У нашому прикладі припустимо, що з 40 000 доларів, які авансовано на засоби виробництва, 30 000 доларів витрачено на придбання 10 верстатів. Кожен верстат повинен функціонувати протягом 10 років, за 10 років їхня вартість конкретною працею робітників буде перенесена на вартість товару. Отже, через рік буде відшкодовано 1/10 вартості всіх верстатів, тобто – вартість одного верстату. Підприємець може відкласти ці гроші на майбутнє, у фонд амортизаційних відрахувань, а може вже зараз придбати на них ще один верстат і на другий рік він буде застосовувати 11, а не 10 верстатів. Те ж саме він може зробити через два роки, і тоді він буде використовувати вже 12 верстатів. Використовуючи таким чином фонд амортизаційних відрахувань, підприємець може здійснювати розширене відтворення.

Висновки

- Просте відтворення – це таке відтворення, при якому обсяги виробництва з часом не змінюються.

- Умовою простого відтворення є використання всієї додаткової вартості на задоволення особистих потреб капіталіста.
- Умовою розширеного відтворення є перетворення частки додаткової вартості у функціонуючий капітал.
- Перетворення частки додаткової вартості у функціонуючий капітал називається нагромадженням капіталу.
- Для здійснення розширеного відтворення необхідні такі умови: наявність на ринку додаткових засобів виробництва, незайнятої робочої сили та предметів особистого споживання для задоволення потреб додаткових робітників.
- На процес нагромадження капіталу впливають такі чинники: норма і маса додаткової вартості, пропорція, в якій додаткова вартість розпадається на капітал та особистий дохід, величина авансованого капіталу, продуктивність праці. Як джерело нагромадження також можна використовувати амортизаційні відрахування.

3. Технічна, вартісна та органічна будова капіталу

Ми неодноразово підкреслювали: для здійснення процесу виробництва необхідні засоби виробництва та робоча сила. Між ними існує певне співвідношення.

Співвідношення між кількістю засобів виробництва та кількістю робочої сили, необхідної для приведення цих засобів виробництва до дії, утворює технічну будову капіталу. Наприклад, для того щоб 100 верстатів безперервно функціонували, необхідно найняти 120 робітників. Чому 120, а не 100? Тому, що хтось із робітників захворів, або має у відпустку, крім того – потрібні допоміжні робітники: прибиральники, ремонтники тощо.

Технічна будова капіталу показує ступінь технічної озброєності праці.

Сама техніка, її рівень визначають, яка кількість робітників необхідна для її обслуговування. Прагнення до збільшення додаткової вартості спонукає капіталістів застосовувати більш досконалу техніку, шукати найсучасніші засоби виробництва.

В умовах капіталістичного товарного виробництва засоби виробництва і робоча сила мають вартісну форму.

Співвідношення між вартістю засобів виробництва і вартістю робочої сили утворюють вартісну будову капіталу. Наприклад: вартість 100 верстатів – 400 000 гривень, вартість робочої сили 120 – 100 000 гривень, вартісна будова – $400\ 000C : 100\ 000V$.

Між технічною і вартісною будовою капіталу існує певна залежність.

У сучасних умовах технології стають все більш складними; на зміну простим, ручним знаряддям праці прийшла система машин. Це означає, що на кожного робітника приходиться все більша кількість знарядь праці. Користуючись більш досконалими знаряддями праці, робітники

переробляють все більшу кількість сировини і виробляють більшу кількість товарів.

Відбувається зростання технічної будови капіталу, внаслідок чого в авансованому капіталі зростає частка постійного капіталу, а частка змінного – відносно зменшується.

(Перші ткацькі верстати вимагали одного робітника для обслуговування такого верстата. Сучасні ткацькі верстати вимагають одного робітника на 10, 20, а то й 30 верстатів).

Ступінь змін технічної будови капіталу може не збігатися зі змінами його вартісної будови.

Чому?

Згадаймо, що внаслідок зростання продуктивної сили праці відбувається здешевлення елементів постійного капіталу. Тому вартісна будова капіталу зростає повільніше, ніж його технічна будова.

Може бути й так: технічна будова капіталу залишається незмінною, а вартісна будова зростає. Наприклад, зросли ціни на зерно. Тоді в тих галузях, де зерно є предметом праці, зросте вартісна будова, а технічна будова може залишитися незмінною (якщо не змінилася технологія переробки зерна). Те ж саме відбудеться, якщо зростуть ціни сировини, палива, електроенергії, тощо.

Якщо робоча сила продається за ціною, нижчою від її вартості, зменшуються витрати на робочу силу. Тоді при застосуванні тієї ж самої технології вартісна будова капіталу зміниться.

Вартісна будова капіталу, яка визначається технічною будовою капіталу і відбиває зміни в технічній будові, називається органічною будовою капіталу.

Якщо зміни у вартісній будові викликані змінами в технічній будові, відбуваються зміни в органічній будові капіталу.

$$\text{Органічна будова капіталу} \quad \frac{C}{V}$$

Зростання органічної будови відбиває той факт, що в авансованому капіталі зростає частка постійного капіталу і відносно зменшується частка змінного капіталу, це означає, що більш досконала техніка потребує менше робочої сили.

Зростання органічної будови капіталу – об'єктивний закон капіталістичного товарного виробництва.

Дія цього закону викликає суттєві соціально - економічні наслідки.

Висновки

- Існує певне співвідношення між кількістю засобів виробництва і кількістю робочої сили. Співвідношення між кількістю засобів виробництва та кількістю робочої сили, необхідної для приведення цих засобів

виробництва до дії, утворює технічну будову капіталу. Наприклад, для того щоб 100 верстатів безперервно функціонували, необхідно найняти 120 робітників.

- В умовах капіталістичного товарного виробництва засоби виробництва і робоча сила мають вартісну форму. Співвідношення між вартістю засобів виробництва і вартістю робочої сили утворюють вартісну будову капіталу.

- Між технічною і вартісною будовою капіталу існує певна залежність. Відбувається зростання технічної будови капіталу, внаслідок чого в авансованому капіталі зростає частка постійного капіталу, а частка змінного – відносно зменшується.

- Вартісна будова капіталу, яка визначається технічною будовою капіталу і відбиває зміни в технічній будові, називається органічною будовою капіталу. Якщо зміни у вартісній будові викликані змінами у технічній будові, відбуваються зміни в органічній будові капіталу.

C

Органічна будова капіталу -----

V

- Зростання органічної будови відбиває той факт, що більш досконала техніка потребує менше робочої сили.

4. Концентрація та централізація капіталу.

З розвитком капіталізму відбувається концентрація та централізація капіталу.

Збільшення індивідуальних капіталів шляхом нагромадження, тобто капіталізації частки додаткової вартості, називається концентрацією капіталу.

Процес концентрації тотожний процесу нагромадження капіталу.

Внаслідок концентрації індивідуальних капіталів зростає весь сукупний капітал суспільства. Повернемося до нашого прикладу, коли підприємець авансував 50 000 гривень, отримав 10 000 гривень додаткової вартості і 5000 гривень спрямував на нагромадження. Якщо в суспільстві існує 100 таких підприємців і всі вони мають змогу нагромаджувати по 5000 гривень, то за рік сукупний капітал зросте на 500 000 гривень.

Централізація капіталів – це об'єднання дрібних або середніх капіталів у один великий капітал.

Це об'єднання може бути добровільним, або насильницьким, коли більш великі капітали в ході конкурентної боротьби витісняють і поглинають дрібні й середні капітали.

Як це відбувається ?

Великі підприємства можуть застосовувати більш досконалу технологію, наймати більш кваліфікованих робітників, тому індивідуальна вартість одиниці товару в них менша, ніж у їхніх дрібних конкурентів. Великі підприємства можуть продавати товари за ціною нижчою, ніж у

конкурентів, і тим побивати їх, захоплюючи частину ринку своїх конкурентів.

Внаслідок централізації сукупний капітал суспільства не зростає. Так, якщо існувало 10 капіталів по 100 000 доларів кожний, то сукупний капітал складав 1 000 000 доларів, якщо вони об'єднались, то сукупний капітал складає той же мільйон доларів.

Однак централізація капіталів сприяє процесу концентрації.

Припустимо, що кожен з дрібних капіталістів привласнює щорічно 10 000 доларів додаткової вартості, на капіталізацію він може спрямовувати тільки 5 000 доларів, це незначна сума і йому треба буде чекати кілька років, щоб здійснити розширення обсягу виробництва. Якщо ж вони об'єднуються, на нагромадження у той же рік можна спрямовувати 100 000 доларів, обсяги виробництва можна суттєво збільшити, внаслідок того зросте і сукупний капітал.

Концентрація і централізація прискорюють зміни в технічній будові капіталу, це призводить до змін в органічній будові капіталу.

З'ясуємо, до яких наслідків призводить зростання органічної будови капіталу.

Висновки

- Збільшення індивідуальних капіталів шляхом нагромадження, тобто капіталізації частки додаткової вартості, називається концентрацією капіталу. Процес концентрації тотожний процесу нагромадження капіталу.

- Внаслідок концентрації індивідуальних капіталів зростає весь сукупний капітал суспільства.

- Централізація капіталів – це об'єднання дрібних або середніх капіталів в один великий капітал.

- Внаслідок централізації сукупний капітал суспільства не зростає, але централізація сприяє концентрації капіталів.

- Концентрація і централізація прискорюють зміни в технічній будові капіталу, це призводить до змін в органічній будові капіталу.

5. Нагромадження капіталу і зайнятість.

Безробіття та його форми.

З'ясуємо, як нагромадження впливає на попит на робочу силу і динаміку заробітної плати при незмінній органічній будові капіталу.

Згадаємо, що нагромадження – це перетворення частки додаткової вартості в додаткові засоби виробництва і додаткову робочу силу. При незмінній органічній будові капіталу процес нагромадження призводить до зростання попиту на робочу силу, а це обумовлює зростання заробітної плати.

Але зростання заробітної плати має певні межі. Чим вони визначаються?

Згадайте структуру вартості товару

$T = C + (V + M)$, де

$(V + M)$ - новостворена вартість. Вона розпадається на вартість робочої сили і додаткову вартість. Якщо зростає заробітна плата, зменшується та частка нової вартості, яку привласнює капіталіст.

$$T = 40\,000C + (10\,000V + 10\,000M)$$

Якщо заробітна плата зросте до 12 000, частка капіталіста впаде до 8000. Це зменшує можливості нагромадження і призведе до скорочення попиту на робочу силу, а значить – і до зниження заробітної плати.

Отже, при незмінній органічній будові капіталу нагромадження може тимчасово викликати зростання попиту на робочу силу, але може й скорочувати цей попит.

Розглянемо, як змінюється попит на робочу силу при зростанні органічної будови капіталу.

Органічна будова капіталу зростає, оскільки підприємці прагнуть застосовувати більш досконалу технологію, тому нові підприємства поглинають меншу кількість робочої сили ніж ті, які були побудовані раніше. На вже діючих підприємствах запроваджується модернізація, заміна технології, внаслідок чого частка робітників стає зайвою. Попит на робочу силу зменшується. Так утворюється промислова резервна армія праці – безробіття. «У ході розвитку капіталістичної економіки безробіття в тій чи іншій мірі існувало завжди...»¹ - відмічає Г.Уорсуїк, президент Королівського економічного товариства, Велика Британія.

Існують різні підходи щодо визначення причин існування та класифікації безробіття. Наведемо деякі з них.

Пливне безробіття. До цієї форми безробіття належать тимчасово безробітні робітники і службовці. Безпосередньою причиною їх незайнятості є недостатній попит на працю порівняно з пропозицією праці, викликаний нерівномірністю розвитку різних галузей та економічних районів. Ця форма безробіття є найважливішим резервом для залучення додаткової робочої сили.

Скрита форма безробіття. Ця форма безробіття була пов'язана з відносним перенаселенням в аграрному секторі економіки. Значна частка селян мала невеликі земельні ділянки; продукту, виробленому на них не вистачало для задоволення потреб селянина та його сім'ї, тому селяни їхали у міста в пошуках додаткового заробітку. Навесні вони поверталися до своєї землі. У сучасних умовах скрита форма безробіття виявляє себе у тому, що робітників примусово відправляють у неоплачувану відпустку, встановлюють неповний робочий день або неповний робочий тиждень з відповідним зниженням заробітної плати.

Застійне безробіття створює та частка працездатного населення, яка хронічно не має постійної роботи, роками перебивається випадковими заробітками, живе на соціальну допомогу.²

¹ Г. Уорсуїк. Полная занятость. The NEW PALGRAVE Экономическая теория. Под ред. Дж.Итуэлла, М.Милгейта, П.Ньюмена. М.: ИНФРА –М; 2004, с. 359

² А.К.Покрытан, М.И.Збарский. Политическая экономия. Учебное пособие. Одесса, 2002, с.146 .

У сучасній економічній літературі щодо причин і форм безробіття більш розповсюджений підхід, запропонований англійським економістом Джоном Мейнардом Кейнсом. Згідно з цим підходом розрізняють такі форми безробіття:

- **фрикційне безробіття** розглядається як безробіття під час пошуку роботи, незайняті робочі місця існують, але треба деякий час на їхній пошук.¹

- **Структурне безробіття** є наслідком невідповідності кількості й структури наявних робочих місць з кількістю і професійною структурою безробітних.² Така невідповідність може виникнути, коли галузі, які традиційно поглинали велику кількість робочої сили, починають скорочувати попит на неї. Так, у низці країн скоротилося споживання кам'яного вугілля, частину копалин було закрито, значна кількість шахтарів втратила роботу. Одночасно зріс попит на робітників в інших галузях, але не всі шахтарі можуть перенавчатися, щоб отримати іншу професію.

Циклічне безробіття пов'язане з кризовою фазою економічного циклу, під час кризи безробітним може стати людина будь-якої професії та кваліфікації.

Висновки

Представники різних напрямків економічної думки неоднаково бачать причини безробіття, розглядають різні форми безробіття, однак одноставно висловлюють думку, що **наявність промислової резервної армії праці (відносно перенаселення, безробіття) є необхідною умовою функціонування капіталістичного товарного виробництва.**

Соціально економічними наслідками безробіття є: падіння заробітної плати зайнятого населення, падіння рівня життя всього населення, соціальна напруга в суспільстві, зростання криміналу; при тривалому терміні безробіття робітник втрачає кваліфікацію, упевненість у собі й може взагалі припинити пошуки роботи.

Запитання для перевірки знання теми

1. Чому підприємець прагне розширити обсяги виробництва товарів?
2. Що таке продуктивне споживання?
3. Чим концентрація відрізняється від централізації капіталів?
4. Чи може змінюватися вартісна будова капіталу без зміни технічної будови?
5. Які соціально економічні наслідки має зростання органічної будови капіталу?
6. Які форми безробіття спостерігаються у наш час в Україні?
7. Наявність безробіття – це тимчасовий стан капіталістичної економіки, чи необхідна умова її функціонування?

¹Д.Кейнс. Общая теория занятости, процента и денег. Антология экономической классики. – М.;Эконом, 1992, Т.2,с.139

². Словарь современной экономической теории Макмиллана. – М.:ИНФРА - М, 1997, с. 476

Тести

1. Знайдіть неправильну відповідь

В процесі відтворення відтворюються:

- а) робоча сила;
- б) засоби виробництва;
- в) вартість товару;
- г) виробничі відносини.

2. Знайдіть неправильну відповідь

Концентрація капіталу – це:

- а) збільшення розмірів індивідуального капіталу;
- б) зростання розмірів індивідуального капіталу за рахунок перетворення частки додаткової вартості у додаткові засоби виробництва і додаткову робочу силу;
- в) об'єднання дрібних та середніх капіталів в один великий капітал;
- г) процес, який призводить до зростання сукупного капіталу суспільства.

3. Знайдіть неправильну відповідь

Нагромадження капіталу – це:

- а) процес зворотного перетворення додаткової вартості в капітал;
- б) накопичення грошей підприємцем на рахунку в банку;
- в) використання додаткової вартості в якості капіталу;
- г) перетворення частки додаткової вартості в засоби виробництва і робочу силу.

4. Знайдіть єдину правильну відповідь

Концентрація капіталу -

- а) не впливає на обсяг суспільного капіталу;
- б) зменшує обсяг суспільного капіталу;
- в) форма об'єднання дрібних капіталів;
- г) збільшує обсяг суспільного капіталу.

5. Знайдіть єдину правильну відповідь

Технічна будова капіталу відбиває

- а) стан технічного розвитку підприємства;
- б) витрати капіталу на придбання засобів виробництва;
- в) співвідношення між кількістю засобів виробництва та кількістю робочої сили, яка необхідна, щоб привести ці засоби виробництва в дію;
- г) співвідношення між вартістю засобів виробництва та вартістю робочої сили, яка необхідна, щоб привести ці засоби виробництва в дію.

6. Знайдіть єдину правильну відповідь

Вартісна будова капіталу відбиває

- а) співвідношення між кількістю засобів виробництва та кількістю робочої сили, яка необхідна, щоб привести їх в дію;
- б) співвідношення між вартістю засобів виробництва та вартістю робочої сили;

в) співвідношення між вартістю засобів виробництва та витратами на підготовку кваліфікованого робітника;

г) зв'язок між технічною та органічною будовою капіталу.

7. Знайдіть єдину правильну відповідь

Органічна будова капіталу відбиває

а) зміни у вартісній будові капіталу, викликані змінами в технічній будові капіталу;

б) зміни у вартісній будові капіталу, викликані зміною вартості робочої сили;

в) зміни у вартісній будові капіталу, викликані зміною вартості засобів виробництва;

г) зміни у технічній будові капіталу, викликані змінами вартісної будови.

8. Знайдіть єдину правильну відповідь

Органічна будова капіталу відбиває

а) зміни у вартісній будові капіталу, викликані змінами в технічній будові капіталу;

б) зміни у вартісній будові капіталу, викликані зміною вартості робочої сили;

в) зміни у вартісній будові капіталу, викликані зміною вартості засобів виробництва;

г) зміни в технічній будові капіталу, викликані змінами вартісної будови.

9. Знайдіть неправильну відповідь

Відносне перенаселення виявляє себе

а) у появі промислової резервної армії праці;

б) у відносному надлишку пропозиції робочої сили в порівнянні з потребами капіталу;

в) в існуванні безробіття;

г) у появі на землі надлишкового населення.

10. Знайдіть неправильну відповідь

Застійне перенаселення – це:

а) частка робітників, яка тривалий термін не може бути включена у виробничий процес;

б) ситуація, при якій робота вкрай нерегулярна;

в) безробіття стає хронічним;

г) безробіття, викликане кризовою фазою промислового циклу.

Кругооборот і оборот капіталу

- Засвоївши зміст даної теми, ви дізнаєтесь:
- чому капітал повинен безперервно рухатись;
- що відбувається з капіталом у процесі руху;
- як пов'язані виробництво й обіг;
- як відшкодовуються витрати торгівлі;
- яким чином підприємець повертає капітал, авансований на виробництво товарів;
- які втрати може понести підприємець внаслідок морального зношення основного капіталу

Для цього розглянемо такі питання:

1. Кругооборот капіталу та його три стадії.
2. Виробництво та обіг.
3. Оборот капіталу. Основний і оборотний капітал.
4. Амортизація. Фізичний та моральний знос основного капіталу.
5. Загальний та реальний оборот капіталу.
6. Час обороту та його складові частини.
7. Оборот змінного капіталу та річна норма і маса додаткової вартості.

1. Кругооборот капіталу та його три стадії

Розглянемо як здійснює рух промисловий капітал.

До промислового капіталу належить капітал, який функціонує у сфері матеріального виробництва: у промисловості, сільському господарстві, на транспорті, будівництві тощо.

Капітал тільки тоді залишається капіталом, коли він безперервно рухається. Капітал здійснює рух у формі кругообороту, який охоплює сферу виробництва і сферу обігу і включає три стадії.

Перша стадія:

Капіталіст виходить на ринок, щоб придбати робочу силу (Рс) і засоби виробництва (Зв).

$$\begin{array}{c} / \text{ Рс} \\ \Gamma - \Gamma \\ \backslash \text{ Зв} \end{array}$$

Капітал із сфери обігу потрапляє у сферу виробництва, грошова форма капіталу перетворюється на продуктивну форму капіталу.

Друга стадія

На цій стадії робоча сила поєднується з засобами виробництва, починається процес виробництва, результатом якого є виготовлений товар. Цей товар містить у собі додаткову вартість.

...В...

Крапки показують, що капітал покинув сферу обігу і вступив у сферу виробництва.

Третя стадія.

Капітал знову повертається у сферу обігу, на ринку товар має бути проданий

$T' - \Gamma'$

На третій стадії товарна форма капіталу перетворюється на грошову, але Γ' більше Γ на величину додаткової вартості: $\Gamma' = \Gamma + d \Gamma$

Пройшовши три стадії, прийнявши і скинувши три форми – грошову, продуктивну, товарну, капітал повертається до початкової (вихідної) форми.

Рух, у ході якого капітал проходить через три стадії, приймає і скидає три форми – грошову, товарну, продуктивну і повертається до вихідної форми, називається кругооборотом капіталу.

$$\begin{array}{c} P_c \\ / \\ \Gamma - T \quad \dots \quad B \quad \dots \quad T' - \Gamma, \\ \backslash \quad Z_v \end{array}$$

Перша і третя стадія належать до сфери обігу, друга – до сфери виробництва. Капітал двічі проходить через сферу обігу і один раз – через сферу виробництва.

Процес створення додаткової вартості відбувається на другій стадії – у сфері виробництва. **Процес перетворення капіталу з продуктивної форми на товарну називається реальним метаморфозом, або реальним перетворенням капіталу. Чому?**

Тому що саме в цьому процесі відбувається самозростання капіталу, створюється додаткова вартість.

На першій і другій стадіях відбувається формальне перетворення: капітал перетворюється з грошової форми вартості на товарну і з товарної – у грошову форму вартості, величина вартості на цих стадіях залишається незмінною.

Форми, які скидає і приймає капітал у ході кругообороту, називаються функціональними формами капіталу, тому що кожна форма виконує особливу, тільки їй притаманну функцію.

Функція грошової форми капіталу (Γ) полягає в тому, щоб створити передумови для процесу виробництва: придбати засоби виробництва і робочу силу.

Функція продуктивної форми (B) в тому, щоб виробити товар, який містить додаткову вартість.

Функція товарної форми (T') в тому, щоб перетворитися на грошову форму (Γ') .

Капітал повинен безперервно рухатись, перетікати із стадії у стадію, з однієї форми в другу, не затримуючись у жодній з них, і одночасно знаходитись в усіх названих формах. Зупинка означатиме, що він перестав зростати, отже – перестав бути капіталом.

Ми розглянули загальну формулу кругообороту промислового капіталу, вона тотожна кругообороту грошової форми.

Формула кругообороту виробничого капіталу має такий вигляд:

$$\frac{P_c}{V \dots T' - G' - T \dots V.}$$

Кругооборот товарного капіталу відбиває формула:

$$\frac{P_c}{T' - G' - T \dots V \dots T'}$$

Висновки

- Капітал тільки тоді залишається капіталом, коли він безперервно рухається. Капітал здійснює рух у формі кругообороту, який охоплює сферу виробництва і сферу обігу і включає три стадії.

- На першій стадії власник грошей виходить на ринок і купує необхідні для виробництва засоби виробництва і робочу силу:

$$\frac{Z_v}{G - T / P_c}$$

- На другій стадії робоча сила поєднується із засобами виробництва, починається процес виробництва, результатом якого є виготовлений товар що містить у собі додаткову вартість ... В ... Крапки показують, що капітал зі сфери обігу перейшов до сфери виробництва.

- На третій стадії капітал знову повертається у сферу обігу, на ринку товар має бути проданий : $T' - G'$

- Рух, у ході якого капітал проходить через три стадії, приймає і скидає три форми – грошову, товарну, продуктивну і повертається до вихідної форми, називається кругооборотом капіталу.

- Кругооборот капіталу відбиває формула:

$$\frac{P_c}{/}$$

Г - Т ... В ... Т' - Г,

\
Зв

- Форми, які скидає і приймає капітал у ході кругообороту, називаються функціональними формами капіталу, тому що кожна форма виконує особливу, тільки їй притаманну функцію.

- Функція грошової форми капіталу (Г) полягає в тому, щоб створити передумови для процесу виробництва; функція продуктивної форми (В) в тому, щоб виробити товар, який містить додаткову вартість; функція товарної форми (Т') в тому, щоб перетворитись на грошову форму (Г').

- Капітал повинен безперервно рухатись, перетікати з стадії у стадію, з однієї форми в другу, не затримуючись в жодній з них, і одночасно знаходитись в усіх названих формах. Зупинка означатиме, що він перестав зростати, отже – перестав бути капіталом.

2. Виробництво та обіг

В умовах товарного виробництва наявність сфери обігу є обов'язковою. Професор Стенфордської бізнес-школи Роберт Уілсон стверджує: «Для ефективного використання ресурсів у виробництві чи споживанні важливий обмін».¹ По-перше, саме у сфері обігу капіталіст може придбати чинники виробництва – засоби виробництва і робочу силу. По - друге, у сфері обігу капіталіст продає вироблений товар і реалізує додаткову вартість, яка міститься в товарі. У сфері обігу відбувається зміна форми вартості : грошова форма вартості на товарну і товарна на грошову.

Створити продукт у сфері обігу неможливо – він створюється у сфері виробництва, там же створюється і додаткова вартість. Капіталіст несе витрати на створення товару – він купує засоби виробництва і робочу силу. Створений товар повинен поступити у сферу обігу. Щоб продати товар, треба також понести певні витрати – це вже будуть **витрати обігу**.

Виділяють додаткові та чисті витрати обігу.

Додаткові витрати обігу пов'язані з продовженням процесу виробництва у сфері обігу. Це витрати на фасування, пакування, сортування, зберігання та транспортування продукту.

Праця, пов'язана з цими витратами є продуктивною, вона створює вартість і ця вартість приєднується до вартості товару, збільшуючи її; відповідно зростає і ціна товару.

Наприклад:

Цукор може бути розфасований на торговому підприємстві. Для цього необхідно придбати фасувальну машину, матеріали для фасування, витратити електроенергію, найняти робітника – фасувальника. Робітник своєю конкретною працею фасувальника перенесе на вартість цукру вартість фасувальної машини, матеріалу для пакування, електроенергії і додасть нову

¹ . Роберт Б. Уилсон . Обмен. The NEW PALGRAVE. Экономическая теория. Под ред. Дж. Итуэлла, М. Милгейта, П. Ньюмена. М.: ИНФРА - М, 2004, с. 295

вартість, яка дорівнює вартості його робочої сили і додатковій вартості. Уся ця вартість буде приєднана до вартості цукру.

Чисті витрати обігу пов'язані зі зміною форми вартості – перетворенням товарної форми на грошову. До чистих витрат обігу належать: утримання торгових приміщень, заробітна плата торгового персоналу, витрати на канцелярські товари, ведення бухгалтерії, рекламу тощо. Праця, пов'язана з цими витратами не є продуктивною, вона не створює вартості. Є думка, що чисті витрати відшкодовуються за рахунок додаткової вартості, створеної у сфері виробництва.

Висновки

- В умовах товарного виробництва наявність сфери обігу є обов'язковою, тому що в сфері обігу капіталіст може придбати чинники виробництва – засоби виробництва і робочу силу; у сфері обігу капіталіст продає вироблений товар і реалізує додаткову вартість; у сфері обігу відбувається зміна форми вартості: грошова форма вартості на товарну і товарна на грошову.

- Щоб продати товар, треба також понести певні витрати - витрати обігу.

- Виділяють додаткові та чисті витрати обігу. Додаткові витрати обігу пов'язані з продовженням процесу виробництва у сфері обігу.

- Чисті витрати обігу пов'язані зі зміною форми вартості – перетворенням товарної форми на грошову.

3. Оборот капіталу. Основний і оборотний капітал

Для здійснення процесу виробництва капіталіст авансує грошовий капітал щоб придбати засоби виробництва і робочу силу, яка принесе йому додаткову вартість. Капіталіст зацікавлений у тому, щоб авансований грошовий капітал повернувся до нього як можна швидше, щоб знову і знову здійснювати процес кругообороту капіталу.

Кругооборот капіталу, який розглядається не як окремий акт, а як періодичний процес, називається оборотом капіталу.

Для кількісної характеристики обороту використовують такі показники:

число оборотів – це кількість оборотів капіталу, яку капітал здійснює на протязі року. Припустимо, що капітал обертається за 6 місяців. Це означає, що він здійснює 2 обороти за рік:

$$n = \frac{12 \text{ місяців}}{6 \text{ місяців}} = 2 \text{ обороти,}$$

О

$$n = \frac{O}{o}$$

де: n – число оборотів, O – рік (12 місяців), o – час обороту.

Розглянемо інший приклад: капітал обертається за 24 місяці, тоді

$$n = \frac{12 \text{ місяців}}{24 \text{ місяці}} = 1/2.$$

Ми можемо порівняти швидкість обороту першого і другого капіталу: другий капітал обертається в 4 рази повільніше, ніж перший, тобто швидкість його обороту в 4 рази менша.

Швидкість обороту капіталу залежить від часу виробництва і часу, коли капітал знаходиться у сфері обігу.

Час виробництва залежить від продуктивності праці, технології, органічної будови капіталу.

Час обігу залежить від рівня розвитку ринкової інфраструктури: банківської системи, діяльності бірж, торгівельної мережі, транспорту, зв'язку, форм просування товару від продавця до покупця.

У сучасних умовах нерідко час обігу більше часу виробництва.

Основний і оборотний капітал

Відомо, що в основу поділу капіталу на постійний і змінний покладено участь цих складових капіталу в виробництві додаткової вартості.

Згадаємо, що постійний капітал не створює додаткової вартості, її створює змінний капітал – робоча сила.

З точки зору особливостей обороту, капітал поділяється на основний і оборотний. Ще Адам Сміт підкреслював різницю між основним і оборотним капіталом.¹ Сучасні дослідники розрізняють основний і оборотний капітал за критерієм технічної і економічної трансформації товару: основний капітал – це той, який бере участь у кількох циклах виробництва, не трансформуючи своєї технічної структури; оборотний капітал – це той, який бере участь лише в одному виробничому циклі (кругообороті).²

Ті елементи продуктивного капіталу, які цілком, усією споживною вартістю беруть участь у процесі виробництва, але вартість яких переноситься на вартість товару поступово, по частинам, протягом ряду кругооборотів, називаються основним капіталом.

¹ А.Смит. Исследование о природе и причинах богатства народов. Антология экономической классики. М.: Эконом, 1991, Т.1, с.308 - 309

² Раймон Барр. Политическая экономия. М.: Международные отношения. 1995, Т.1, с. 322

Ті елементи продуктивного капіталу, вартість яких повністю переноситься на вартість готового товару протягом одного кругообороту, належать до оборотного капіталу.

Популярний словник сучасної економічної теорії містить таке визначення: «Основний капітал – це будь-які нефінансові капітальні активи компанії, які мають відносно тривалий термін використання, призначені для участі в конкретних виробничих процесах і які звичайно відшкодовуються за весь термін своєї роботи, наприклад приміщення і обладнання».¹

Розглянемо категорії «основний і оборотний капітал на такому умовному прикладі:

Підприємець вирішив відкрити міні-пекарню. Він авансував 120 550 гривень, з них: 100 000 гривень на придбання необхідного обладнання, 20 000 гривень – на купівлю борошна, цукру, олії тощо. Денна вартість робочої сили 500 гривень, 50 гривень – денна оплата електроенергії. З'ясуємо, як капіталіст повертатиме авансований капітал.

Припустимо, що на цьому обладнанні можна виготовити 100000 буханців хліба. Щоб повернути 100 000 гривень (вартість обладнання), необхідно у вартість кожного буханця включати 1/100 000 вартості обладнання, тобто 1 гривню.

За день випікають і продають 500 буханців, це – один кругооборот, у ході якого підприємець відшкодує 500 гривень вартості обладнання. Щоб повернути весь капітал, авансований на придбання обладнання, потрібно здійснити значну кількість кругооборотів.

Матеріальним носієм основного капіталу є обладнання, машини, механізми, устаткування.

Вартість борошна, цукру, олії, електроенергії, які було витрачено на виробництво 500 буханців, повністю повернеться до підприємця після продажу цієї партії хліба, тобто по завершенні одного кругообороту. Денна вартість робочої сили приєднається до перенесеної вартості також протягом одного кругообороту.

Матеріальним носієм оборотного капіталу є сировина, витрачена електроенергія, пальне тощо. До оборотного капіталу належить також робоча сила.

Критерієм поділу капіталу на основний і оборотний є характер перенесення вартості: вартість основного капіталу переноситься поступово, по частинам, протягом певної кількості кругооборотів, вартість оборотного капіталу переноситься повністю за один кругооборот.

Висновки

- Капіталіст зацікавлений у тому, щоб капітал, авансований на придбання засобів виробництва і робочої сили повернувся до нього як можна швидше, щоб знову і знову здійснювати процес кругообороту капіталу.

¹. Словарь современной экономической теории. М.: ИНФРА –М, 1997, с.197

- Кругообірот капіталу, який розглядається не як окремий акт, а як періодичний процес, називається оборотом капіталу.
- Для кількісної характеристики обороту використовують такий показник, як число оборотів – це кількість оборотів капіталу, яку капітал здійснює на протязі року.
- Швидкість обороту капіталу залежить від часу виробництва і часу, коли капітал знаходиться у сфері обігу. Час виробництва залежить від продуктивності праці, технології, органічної будови капіталу.
- Час обігу залежить від рівня розвитку ринкової інфраструктури: банківської системи, діяльності бірж, торгівельної мережі, транспорту, зв'язку, форм просування товару від продавця до покупця.
- З точки зору особливостей обороту, капітал поділяється на основний і оборотний.
- Критерієм поділу капіталу на основний і оборотний є характер перенесення вартості.
- Ті елементи продуктивного капіталу, які цілком, всією споживною вартістю беруть участь у процесі виробництва, але вартість яких переноситься на вартість товару поступово, частинами, протягом ряду кругообіротів, називаються основним капіталом.
- Ті елементи продуктивного капіталу, вартість яких повністю переноситься на вартість готового товару протягом одного кругообіроту, належать до оборотного капіталу.
- Матеріальним носієм основного капіталу є обладнання, машини, механізми, устаткування.
- Матеріальним носієм оборотного капіталу є сировина, витрачена електроенергія, пальне тощо. До оборотного капіталу належить також робоча сила.

4. Фізичний та моральний знос основного капіталу. Амортизація

Засоби праці в процесі виробництва зношуються. Існує два види зносу засобів праці.

Фізичний знос – це втрата елементами основного капіталу їхнього споживної вартості. Верстати, машини, обладнання зношуються внаслідок їх використання. Будівлі, споруди піддаються впливу дій природи – і внаслідок руйнуються. Кожний елемент основного капіталу має свій термін придатності, цей термін вказано в технічній документації.

Моральний знос – це знецінення основного капіталу, втрата елементами основного капіталу частини вартості внаслідок дії науково-технічного прогресу.

Покажемо як відбувається знецінення елементів основного капіталу на такому умовному прикладі.

Припустимо, капіталіст придбав верстат за 100 000 гривень. За технічними умовами цей верстат можна використовувати протягом 10 років і виготовити на ньому за цей період 100 000 виробів.

Щоб відшкодувати вартість верстату, підприємець здійснює процес амортизації.

Амортизація – процес перенесення вартості засобів праці по мірі їх зносу на вироблений з їх допомогою продукт і використання цієї вартості для подальшого відтворення засобів праці.

Вартість основного капіталу, що переноситься на вартість створеного товару і повертається до підприємця у грошовій формі після продажу товару, утворює **амортизаційний фонд, або фонд відшкодування основного капіталу.**

Згадаємо, що робітник конкретною працею переносить вартість засобів виробництва на вартість товару. У нашому прикладі робітник переносить на кожний виріб $1/100\,000$ вартості верстату, тобто 1 гривню. Через 10 років у амортизаційному фонді повинно бути 100 000 гривень.

Прошло 5 років після придбання верстату. За цей час виготовлено 50 000 виробів і відповідно відшкодовано 50 000 гривень вартості верстату, ці гроші надійшли до амортизаційного фонду підприємця. Залишилося амортизувати ще 50 000 гривень.

У цей час внаслідок підвищення продуктивності праці, появи більш досконалих технологій відбулося зменшення вартості деяких засобів виробництва: на ринку з'явилися аналогічні верстати за значно нижчою ціною. Припустимо, що такий самий верстат сьогодні можна придбати за 50 000 гривень і виготовити на ньому також 100 000 виробів. Підприємець, який придбає такий верстат, буде перераховувати до амортизаційного фонду 0,5 гривні на один виріб. Але і власник «старого» верстату змушений робити те ж саме. Він не зможе перераховувати в амортизаційний фонд 1 гривню на виріб, тому що його вироби стануть неконкурентноспроможними за ціною.

За наступні 5 років наш підприємець відшкодує 25 000 гривень, всього таким чином він відшкодує 75 000 гривень, а 25 000 гривень буде втрачено.

Моральний знос основного капіталу, викликаний здешевленням виробництва машин попередньої конструкції, називається моральним зносом першого роду.

Існує і моральний знос другого роду. Він пов'язаний з появою на ринку машин більш продуктивних.

Припустимо, на ринку з'явився аналогічний верстат ціною 120 000 гривень, але з його допомогою за 10 років можна випустити 240 тисяч виробів. Амортизаційні відрахування у розрахунку на один виріб складатимуть 0,5 гривні. Власник «старого» верстата змушений буде також на один виріб відраховувати 0,5 гривні.

Моральний знос, викликаний появою більш продуктивних машин і більш дешевих у розрахунку на одиницю потужності, називається моральним зносом другого роду.

У господарській практиці використовується такий показник, як норма амортизації – щорічна норма амортизаційних відрахувань, за рахунок яких створюється амортизаційний фонд.

Амортизація може бути лінійною – коли щорічно нараховується один і той

же відсоток (як у нашому прикладі – щорічно 10%).

Підприємець не може самостійно встановлювати норму амортизації, це справа уряду.

Моральний знос основного капіталу не тільки завдає збитки окремим підприємцям, він народжує більш складні проблеми. Так, у нашому прикладі підприємець відшкодував 75 000 гривень, втративши 25 000 гривень, йому буде нелегко придбати новий верстат за 120 000 гривень. А це означає, що виробнику нового верстата буде непросто його продати.

Щоб запобігти моральному зносу, уряд запроваджує **політику прискореної амортизації**, встановлюючи більш високі її норми.

Уряд може встановлювати не лінійну амортизацію: на перші роки більш високу норму амортизації, поступово її знижуючи, так що підприємець за перші ж роки відшкодує більшу частину вартості основного капіталу.

Фонд амортизаційних відрахувань вразливий щодо інфляції. Під час інфляції гроші зменшують свою купівельну спроможність, знецінюються, відповідно знецінюються і кошти фонду амортизаційних відрахувань, це ускладнює відшкодування вартості елементів основного капіталу.

Названі проблеми допомагає вирішити амортизаційна політика уряду, яка є важливою складовою економічної політики. Амортизаційна політика повинна бути зрозумілою, і головне – стабільною, інакше підприємці не зможуть планувати свою діяльність.

Висновки

- Засоби праці в процесі виробництва зношуються. Існує два види зносу засобів праці: фізичний та моральний.

- Фізичний знос – це втрата елементами основного капіталу їх споживної вартості (верстати, машини, обладнання зношуються внаслідок їх використання).

- Моральний знос – це знецінення основного капіталу, втрата елементами основного капіталу частини вартості внаслідок дії науково-технічного прогресу.

- Моральний знос основного капіталу існує у двох формах:

моральний знос основного капіталу, викликаний здешевленням виробництва машин попередньої конструкції, називається моральним зносом першого роду; моральний знос, викликаний появою більш продуктивних машин і більш дешевих в розрахунку на одиницю потужності, називається моральним зносом другого роду.

- Щоб відшкодувати вартість використаних засобів виробництва підприємць здійснює процес амортизації. Амортизація – процес перенесення вартості засобів праці по мірі їх зносу на вироблений з їх

допомогою продукт і використання цієї вартості для подальшого відтворення засобів праці.

- Вартість основного капіталу, що переноситься на вартість створеного товару і повертається до підприємця у грошовій формі після продажу товару, утворює **амортизаційний фонд, або фонд відшкодування основного капіталу.**

5. Загальний та реальний оборот капіталу.

Час обороту та його складові частини

Час, протягом якого авансований капітал у грошовій формі повертається до капіталіста у тій же формі, називається часом обороту капіталу. Час обороту оборотного капіталу дорівнює періоду одного кругообороту, час обороту основного капіталу охоплює ряд кругооборотів. Різні елементи основного капіталу мають різний час обороту: найбільш тривалий час обороту у приміщень, споруд, менший – у машин та обладнання, ще менший – в інструментів.

На час обороту капіталу впливають пропорції, в яких він поділяється на основний і оборотний. Чим більша в авансованому капіталі питома вага основного капіталу, тим триваліший час обороту.

У різних галузях структура основного капіталу неоднакова, тому час обороту може суттєво відрізнятися. Капітал швидше обертається у галузях легкої промисловості й повільніше – у важкій промисловості.

Оборот капіталу передбачає: по – перше, повернення всієї суми авансованого капіталу, це – оборот капіталу по вартості. По – друге, відшкодування всіх частин капіталу у натуральній формі (зношені машини треба замінити новими, замість витраченої сировини треба придбати ще партію сировини тощо).

Відшкодування складових частин капіталу за вартістю і натуральною формою називається реальним оборотом капіталу.

На практиці оборот капіталу за вартістю завершується раніше, ніж оборот капіталу в натурально-речовій формі. Це пояснюється різницею у швидкості обороту основного та оборотного капіталу. За той час, коли основний капітал здійснить один оборот, оборотний капітал може обернутися кілька разів.

Припустимо, що основний капітал у 100 000 гривень здійснює оборот за 10 років, тобто 0,1 обороту за рік, сума його обороту за рік складе 10 000 гривень.

Припустимо, оборотний капітал складає 20 000 гривень і здійснює 8 оборотів за рік, тобто сума його обороту за рік складе 160 000 гривень. Загальна сума обороту капіталу за рік складе $10\,000 + 160\,000 = 170\,000$ гривень.

Таким чином, внаслідок швидкого обороту оборотного капіталу до підприємця повернулось 1,41 вартості авансованого капіталу.

Оборот капіталу за вартістю, виведений як середня величина з обороту його складових частин, називається загальним оборотом капіталу.

Як правило, загальний оборот капіталу не збігається з реальним.

Час обороту капіталу складається з часу виробництва і часу обігу.

Час виробництва – це час, протягом якого капітал знаходиться у сфері виробництва. Він включає:

- робочий період, це кількість часу, на протязі якого на предмет праці діє жива праця людини;
- час дії на предмет праці сил природи (тісто для хліба деякий час «підходить», на нього в цей період людина не діє, вино «визріває» тощо).
- час, протягом якого предмети праці знаходяться на складі підприємства у вигляді виробничих запасів.

Час обігу включає час купівлі – продажу товару, час транспортування, збереження та інших операцій, пов'язаних зі зміною форми вартості.

Кожен підприємець зацікавлений у скороченні часу обороту – він прагне якнайшвидше повернути авансований капітал. Для скорочення часу обороту він використовує досягнення НТП.

Висновки

- Час, протягом якого авансований капітал у грошовій формі повертається до капіталіста у тій же формі, називається часом обороту капіталу. Час обороту оборотного капіталу дорівнює періоду одного кругообороту, час обороту основного капіталу охоплює ряд кругооборотів.

- На час обороту капіталу впливають пропорції, в яких він поділяється на основний і оборотний. Чим більша в авансованому капіталі питома вага основного капіталу, тим триваліший час обороту.

- Оборот капіталу передбачає: повернення всієї суми авансованого капіталу, це – оборот капіталу по вартості, і також відшкодування всіх частин капіталу в натуральній формі.

- Відшкодування складових частин капіталу за вартістю і натуральною формою називається реальним оборотом капіталу.

- Оборот капіталу за вартістю, виведений як середня величина з обороту його складових частин, називається загальним оборотом капіталу.

- Час обороту капіталу складається з часу виробництва і часу обігу.

Час виробництва – це час, протягом якого капітал знаходиться у сфері виробництва; час обігу включає в себе час купівлі–продажу товару, час транспортування, збереження та інших операцій, пов'язаних зі зміною форми вартості.

6. Оборот змінного капіталу та річна норма і маса додаткової вартості

Відомо, що маса додаткової вартості залежить від норми додаткової вартості і величини змінного капіталу. Покажемо, що **річна норма додаткової вартості залежить ще й від числа оборотів змінного капіталу** на такому умовному прикладі. Підприємці двох галузей – А та Б авансують по 60 000 гривень на купівлю робочої сили (змінний капітал V), норма

додаткової вартості в цих галузях однакова і складає 100%. Змінний капітал у галузі А здійснює 12 оборотів на рік (або один оборот на місяць), а змінний капітал у галузі Б – тільки один оборот на рік. За цих умов змінний капітал у галузі А щомісячно буде приносити підприємцю 60 000 додаткової вартості, тобто за рік він отримає $60\,000 \times 12 = 720\,000$ гривень. Змінний капітал галузі Б за цих умов принесе своєму підприємцю 60 000 гривень. Таким чином, маса додаткової вартості, яку приносить однаковий за своєю величиною авансований змінний капітал виявляється різною і залежить від кількості оборотів змінного капіталу. Подивимось, як впливає швидкість обороту змінного капіталу на річну норму додаткової вартості.

Річна норма додаткової вартості – це співвідношення всієї маси додаткової вартості, отриманої протягом року з авансованим змінним капіталом:

$$m' = \frac{\sum m}{V} 100\%$$

У нашому прикладі у галузі А :

$$m' = \frac{720\,000m}{60\,000v} 100\% = 12000\%$$

У галузі Б

$$m' = \frac{60\,000m}{60\,000v} 100\% = 100\%$$

Ці приклади показують нам, що однакові величини авансованого змінного капіталу при однаковій нормі додаткової вартості, але при різній швидкості обороту змінного капіталу приносять різну річну норму і масу додаткової вартості. Ці приклади народжують уявлення, ніби норма додаткової вартості залежить не від ступеня експлуатації найманої праці, а від якихось процесів, які відбуваються у сфері обігу. Тут явне протиріччя, адже ми неодноразово доводили, що у сфері обігу нова вартість не створюється, в ній відбувається тільки зміна форми вартості – з товарної на грошову і з грошової на товарну. Це протиріччя знімається, якщо ми розмежуємо розміри *авансованого* і розміри *дійсно застосованого* змінного капіталу.¹

У нашому прикладі *авансовані капітали* однакові – по 60 000 гривень. Але *дійсно застосовані капітали* – різні. Чому? Капітал А здійснював 12 оборотів на рік, тобто кожен місяць до підприємця повертались 60 000, авансованих на придбання робочої сили. На наступний місяць він знову міг витрачати ці 60 000 гривень на купівлю тієї ж кількості робочої сили, припустимо, 120 робітників. За рік, таким чином, він застосував робочої сили

¹. Курс политической экономии. Под ред. Н.А.Цаголова. М.: Изд-во «Экономика», 1970, Т.1 с.331 - 332

на $60\,000 \times 12 = 720\,000$ гривень. Змінний капітал у $720\,000$ гривень при нормі додаткової вартості у 100% приніс підприємцю $720\,000$ гривень додаткової вартості. Ми бачимо, яка різниця між авансованим і застосованим змінним капіталом: авансований – $60\,000$ гривень, дійсно застосований – $720\,000$ гривень.

Капітал Б обертається раз на рік, тобто кожен місяць підприємець може витратити на купівлю робочої сили $60\,000 : 12 = 5000$ гривень. Зрозуміло, що на 5000 гривень він не зможе найняти таку ж кількість робітників, як підприємець, який застосовує свій капітал у галузі А, він найматиме тільки 10 робітників. Щомісяця ці 10 робітників принесуть йому 5000 гривень додаткової вартості, за рік це складе $60\,000$ гривень. Бачимо, що тут дійсно застосований капітал дорівнює авансованому змінному капіталу.

Висновки

Збільшення швидкості обороту змінного капіталу само по собі не створює додаткової вартості, але дозволяє найняти більшу кількість робочої сили, яка і створить більшу масу додаткової вартості.

Річна норма додаткової вартості маскує дійсні відносини між працею та капіталом, народжуючи уявлення, що додаткова вартість залежить не тільки від експлуатації найманої праці, а й від швидкості обороту капіталу.¹

Річна норма додаткової вартості, підрахована як відношення річної маси додаткової вартості до величини *авансованого капіталу* дає не точне уявлення щодо дійсної норми додаткової вартості. Щоб виявити реальну норму додаткової вартості, необхідно брати річну масу додаткової вартості у відношенні не до авансованого, а до дійсно застосованого змінного капіталу:

$$\frac{720\,000m}{720\,000v} 100\% = 100\%$$

Дійсна норма додаткової вартості склала не 1200% , а 100% .

Запитання для самоконтролю

1. Які стадії проходить промисловий капітал у процесі кругообороту?
2. Чому форми, які приймає промисловий капітал у ході кругообороту називають функціональними?
3. Що покладено в основу поділу капіталу на основний та оборотний?
4. Які форми (види) зносу основного капіталу вам відомі?
5. У чому полягає моральний знос основного капіталу?
6. Чи може самостійно підприємець подолати наслідки морального зносу основного капіталу?

¹ . Д.И.Розенбернг. Комментарии к «Капиталу» К.Маркса. М.:Экономика, 1984, с. 409

7. З яких частин складається час обороту капіталу?
8. Що включає в себе час виробництва?
9. Від чого залежить швидкість обороту капіталу?

Тести

1. Знайдіть неправильне ствердження

Фізичне зношення елементів основного капіталу відбувається:

- а) внаслідок дії сил природи;
- б) внаслідок механічних виробничих процесів;
- в) внаслідок хімічних виробничих процесів;
- г) внаслідок появи більш досконалих засобів виробництва.

2. Знайдіть єдину правильну відповідь

Моральне зношення елементів основного капіталу характеризується:

- а) втратою елементами основного капіталу своєї споживної вартості;
- б) неможливістю використовувати основний капітал за призначенням;
- в) знеціненню елементів основного капіталу внаслідок дії НТП;
- г) недосконалістю наявної технології.

3. Знайдіть неправильну відповідь

Час виробництва капіталу включає в себе:

- а) робочий період;
- б) час дії на предмет праці сил природи;
- в) час, коли предмети праці знаходяться на складі підприємства у вигляді товарних запасів;
- г) час, коли товар знаходиться на складі торгового підприємства у вигляді товарних запасів.

4. Знайдіть неправильну відповідь

Політика прискореної амортизації запроваджується з метою

- а) забезпечити підприємцям високий рівень доходу;
- б) забезпечити підприємцям конкурентоспроможність виробленої продукції;
- в) скоротити втрати від морального зношення основного капіталу;
- г) сприяти запровадженню досягнень НТП.

5. Знайдіть єдину правильну відповідь

Амортизаційний фонд – це:

- а) фонд відшкодування вартості основного капіталу;
- б) фонд відшкодування вартості змінного капіталу;
- в) фонд відшкодування вартості обігового капіталу;
- г) джерело створення нової вартості.

6. Знайдіть неправильну відповідь

Амортизаційний фонд має своїм призначенням

- а) ремонт зношеного обладнання;
- б) заміну зношеного обладнання новим;
- в) забезпечення розширеного відтворення;
- г) придбання елементів обігового капіталу.

7. Знайдіть єдину правильну відповідь

Оборот капіталу – це:

- а) кругооборот грошового капіталу;
- б) кругооборот, що постійно повторюється;
- в) кругооборот товарного капіталу;
- г) кругооборот продуктивного капіталу.

8. Знайдіть єдину правильну відповідь

Амортизаційні відрахування здійснюються

- а) на обіговий капітал;
- б) на основний капітал;
- в) на змінний капітал;
- г) на весь авансований капітал

9. Знайдіть єдину правильну відповідь

Фізичне зношення основного капіталу виникає внаслідок того, що

- а) вартість його елементів уже перенесена на готовий продукт;
- б) елементи основного капіталу стали непридатними для подальшого споживання;
- в) з'явилися більш продуктивні засоби виробництва;
- г) з'явилися дешевші засоби виробництва.

10. Знайдіть неправильну відповідь

На швидкість обороту капіталу впливає

- а) вартість робочої сили;
- б) зміни в органічній будові капіталу;
- в) науково-технічний прогрес;
- г) скорочення часу виробництва.

11. Знайдіть неправильну відповідь

Промисловий капітал в процесі кругообігу приймає слідуєчі форми:

- а) товарну;
- б) торгову;
- в) виробничу;
- г) грошову.

12. Знайдіть правильну відповідь

Кругообіг капіталу – це:

- а) проходження капіталу через товарну та грошову стадію;
- б) перетворення капіталу з виробничої форми в товарну;
- в) послідовне проходження капіталу через три стадії та прийняття і скидання їм грошової, товарної та виробничої форми;
- г) зміна форми вартості.

Відтворення та обіг усього суспільного капіталу

Ознайомившись зі змістом даної теми, ви дізнаєтесь:

- чим відрізняється відтворення сукупного капіталу від відтворення індивідуального капіталу;
- якими шляхами може бути забезпечено розширене відтворення в масштабах усього суспільства;
- які умови повинні існувати в суспільстві для того, щоб весь вироблений продукт був реалізований, щоб були відшкодовані всі витрачені засоби виробництва і всі наймані робітники отримали товари особистого споживання;
- зрозумієте, які пропорції необхідно підтримувати в народному господарстві, щоб уникнути економічних криз.

Для цього розглянемо такі питання:

1. Індивідуальний та суспільний капітал, проблема їх відтворення. Передумови теоретичного аналізу відтворення суспільного капіталу.
2. Сукупний суспільний продукт та його натуральна та вартісна структура. Два підрозділи суспільного виробництва.
3. Умови реалізації сукупного суспільного продукту при простому відтворенні.
4. Умови реалізації сукупного суспільного продукту при розширеному відтворенні.

1. Індивідуальний та суспільний капітал, проблема їх відтворення. Передумови теоретичного аналізу відтворення суспільного капіталу

У попередніх темах ми розглядали як здійснюється процес відтворення індивідуального капіталу. Однак, кожний індивідуальний капітал є частиною сукупного капіталу суспільства.

Суспільний капітал є сукупністю індивідуальних капіталів суспільства, які в процесі свого руху тісно переплетені й взаємопов'язані.

Аналіз руху індивідуального капіталу суттєво відрізняється від аналізу руху суспільного капіталу.

Аналізуючи рух індивідуального капіталу, ми виходили з того, що підприємець без перешкод знаходить на ринку все необхідне для здійснення процесу виробництва, тобто засоби виробництва і робочу силу. Далі, ми вважали, що підприємець має можливість продати вироблений товар і отримати таким чином умови для здійснення процесу відтворення. Ми не розглядали натурально-речову форму продукту, тобто нас не дуже цікавило, що саме виробляється на даному підприємстві. Це давало нам можливість абстрагуватися, відволіктися від зв'язків між індивідуальними капіталами, ми розглядали рух окремого капіталу.

При дослідженні відтворення сукупного капіталу суспільства саме зв'язки між індивідуальними капіталами і стають предметом, метою дослідження.

Відтворення сукупного капіталу виступає як його рух у сфері виробництва і сфері обігу. Наслідком цього руху і є сукупний капітал суспільства. **Процес відтворення у масштабах суспільства - це єдність трьох процесів: відтворення сукупного продукту суспільства, відтворення продуктивних сил і виробничих відносин.**

Відтворення охоплює всі чотири фази (моменти) суспільного виробництва:

- **власне виробництво** – процес створення матеріальних благ, необхідних для існування і розвитку суспільства;
- **розподіл** – процес визначення частки, кількості кожного члену суспільства у створеному продукті;
- **обмін** – процес руху матеріальних благ від одного суб'єкта до іншого, форма суспільного зв'язку між виробником і споживачем;
- **споживання.**

Усі ці фази (моменти) пов'язані між собою.¹

Ми вже відзначали, що кожний індивідуальний капітал може здійснювати свій власний рух тільки маючи зв'язки з іншими капіталами. Дослідження зв'язків між індивідуальними капіталами і є дослідженням руху сукупного капіталу.

Досліджуючи рух суспільного капіталу, ми не можемо виходити з припущення, що всі капіталісти мають умови для відтворення свого індивідуального капіталу. Необхідно з'ясувати, які умови необхідні для того, щоб:

- *усі капіталісти мали змогу продати вироблені товари;*
- *усі капіталісти знайшли на ринку необхідні засоби виробництва*
- *і робочу силу;*
- *усі робітники і капіталісти знайшли на ринку необхідні предмети*

особистого споживання.

Тільки за наявності цих умов будуть відтворюватись капіталістичні виробничі відносини. Відтворення цих відносин і складає сутність відтворення як індивідуального, так і суспільного капіталу. Оскільки капіталістичне виробництво є насамперед товарним виробництвом, то умовою, за якою може здійснюватись процес відтворення, є реалізація виробленого сукупного продукту суспільства. Тому, досліджуючи рух сукупного капіталу, ми не можемо абстрагуватися від натурально-речової форми продукту, тобто нам треба з'ясувати, що саме виробляється в суспільстві, які товари створюються у різних галузях.

Висновки

- Суспільний капітал є сукупністю індивідуальних капіталів суспільства, які в процесі свого руху тісно переплетені й взаємопов'язані.

¹. Экономическая теория (Политэкономия). Под ред. В.И.Видяпина, Г.П.Журавлевой. М.:ИНФРА –М, 1999, с. 307

- Аналіз руху індивідуального капіталу суттєво відрізняється від аналізу руху суспільного капіталу.

- Аналізуючи рух індивідуального капіталу, ми вважали, що підприємець без перешкод знаходить на ринку засоби виробництва і робочу силу; ми вважали, що підприємець має можливість продати вироблений товар; не розглядали натурально-речову форму продукту, дослідженню піддавався рух окремого капіталу.

- При дослідженні відтворення сукупного капіталу суспільства зв'язки між індивідуальними капіталами стають предметом, метою дослідження.

- Процес відтворення у масштабах суспільства - це єдність трьох процесів: відтворення сукупного продукту суспільства, відтворення продуктивних сил і виробничих відносин.

- Відтворення охоплює всі чотири фази (моменти) суспільного виробництва: власне виробництво, розподіл, обмін та споживання.

- Досліджуючи рух суспільного капіталу, необхідно з'ясувати, які умови необхідні для того, щоб усі капіталісти мали змогу продати вироблені товари; всі капіталісти знайшли на ринку необхідні засоби виробництва і робочу силу; всі робітники і капіталісти знайшли на ринку необхідні предмети особистого споживання.

- Досліджуючи рух сукупного капіталу необхідно з'ясувати, що саме виробляється у суспільстві, які товари створюються у різних галузях

2. Сукупний суспільний продукт та його натуральна та вартісна структура. Два підрозділи суспільного виробництва

Сукупний суспільний продукт – це сукупність матеріальних благ (засобів виробництва і предметів особистого споживання), створених у всіх галузях матеріального виробництва на протязі року.

Оскільки матеріальні блага виступають у формі товару, то ми можемо дати і таке визначення **сукупного суспільного продукту – це маса всіх товарів, створених у даному суспільстві протягом року.**

Відомо, що вартість товару розпадається на три частини:

$$T = C + V + M,$$

де C – вартість постійного капіталу (засобів виробництва), V – вартість змінного капіталу (робочої сили) і M – додаткова вартість.

Оскільки сукупний суспільний продукт представлений виробленими в суспільстві товарами, вартісна структура сукупного суспільного продукту (ССП) є такою ж, як і вартісна структура товару:

$$ССП = C + V + M$$

У вартості суспільного сукупного продукту, як і у вартості окремого товару, ми виділяємо стару, перенесену вартість (C) і знов створену вартість ($V + M$)

$$ССП = C + (V + M)$$

(Знов створена вартість є національний дохід суспільства).

Дослідження натурально-речової форми суспільного продукту (тобто з'ясування того, що саме виробляється в суспільстві) необхідно для того, щоб дати відповідь на такі питання:

- *звідки візьмуть предмети особистого споживання робітники й капіталісти;*
- *звідки капіталісти візьмуть необхідні засоби виробництва;*
- *яким чином вироблений продукт дасть змогу задоволити потреби в предметах особистого споживання і засобах виробництва і дозволить розширити виробництво.*

Сукупний суспільний продукт представлений величезною кількістю товарів. Тому виникає запитання: за якими ознаками їх класифікувати, як їх групувати?

В основу класифікації покладено функціональну роль вироблених продуктів. Згідно з цим критерієм сукупний продукт поділяють на засоби виробництва і предмети особистого споживання. Вони виконують різні функції у процесі суспільного відтворення.

Засоби виробництва не можуть бути безпосередньо вжиті людиною, вони використовуються у процесі виробництва. Ми не можемо задовольняти особисті потреби споживанням токарного верстата, прокатного стану, екскаватора тощо. Ці товари є засобами виробництва і призначені для виробничого споживання. Засоби виробництва залишаються у сфері виробництва і приводяться до дії людською працею.

Предмети особистого споживання вибувають з сфери виробництва і поступають у сферу особистого споживання.

Згідно з цим критерієм (функціональною роллю) все суспільне виробництво розпадається на два підрозділи:

перший підрозділ – це сукупність галузей, які виробляють засоби виробництва;

другий підрозділ – сукупність галузей, які виробляють предмети **особистого споживання.**

Висновки

- Сукупний суспільний продукт – це сукупність матеріальних благ (засобів виробництва і предметів особистого споживання), створених у всіх галузях матеріального виробництва протягом року.

- У вартості суспільного сукупного продукту, як і у вартості окремого товару, ми виділяємо стару, перенесену вартість (C) і новостворену вартість (V + M)

$$\text{ССП} = C + (V + M)$$

- З'ясування того, що саме виробляється в суспільстві, необхідне, щоб дати відповідь на такі питання: звідки візьмуть предмети особистого споживання робітники й капіталісти; звідки капіталісти візьмуть необхідні засоби виробництва; яким чином вироблений продукт дасть змогу задоволити потреби в предметах особистого споживання і засобах виробництва і дозволить розширити виробництво.

- Сукупний суспільний продукт представлений величезною кількістю різноманітних товарів. Їх класифікують відповідно до функцій, які ці товари виконують у процесі відтворення. Згідно з цим критерієм сукупний продукт поділяють на засоби виробництва і предмети особистого споживання.

- Усе суспільне виробництво розпадається на два підрозділи: перший підрозділ – це сукупність галузей, які виробляють засоби виробництва; другий підрозділ – сукупність галузей, які виробляють предмети особистого споживання.

3. Умови реалізації сукупного суспільного продукту при простому відтворенні

Простим відтворенням називають повторення процесу виробництва в незмінних масштабах, при простому відтворенні обсяги виробництва з часом не змінюються.

Умовою простого відтворення є використання всієї додаткової вартості на задоволення особистих потреб капіталіста та його сім'ї. Розширене відтворення можливе як при незмінному рівні техніки й продуктивності праці, так і за умов, коли технічний рівень виробництва і продуктивність праці зростають.

Задача теорії реалізації полягає в тому, щоб встановити, які пропорції між першим та другим підрозділом суспільного виробництва забезпечують можливість відтворення суспільного капіталу.

Пропорція між першим та другим підрозділом – це головна пропорція суспільного виробництва.

Проблема реалізації сукупного суспільного продукту в умовах простого відтворення полягає у визначенні пропорцій, які забезпечують:

- збут усього товарного продукту, виробленого у першому і другому підрозділах;
- придбання засобів виробництва на заміну елементів постійного капіталу (C), спожитих у першому і другому підрозділах;
- придбання робітниками і капіталістами першого і другого підрозділів предметів особистого споживання на отриману ними заробітну плату і додаткову вартість ($V + M$).¹

Знаходження цих пропорцій – складне завдання, і щоб спростити його рішення, зробимо декілька припущень або абстрагуємось від деяких реально існуючих явищ, а саме:

- будемо вважати, що весь основний капітал повністю споживається і відшкодовується протягом одного року;
- будемо розглядати суспільство, як таке, що складається тільки з двох класів – капіталістів і найманих працівників, хоча насправді структура суспільства значно складніша;
- будемо вважати, що вартість і ціна завжди збігаються;
- не будемо брати до уваги наявність зовнішньої торгівлі;

¹ . Курс политической экономии. Под ред. Н.А.Цаголова. М.:1979, с.339

- будемо виходити з того, що органічна будова капіталу протягом року залишається незмінною.

Розглянемо на умовному прикладі, які пропорції повинні встановитися між першим і другим підрозділом для того, щоб здійснювалось просте відтворення сукупного суспільного продукту.

Весь річний продукт першого підрозділу:

$$4000c + 1000v + 1000m = 6000$$

Річний продукт другого підрозділу

$$2000c + 500v + 500m = 3000$$

Схема простого відтворення має такий вигляд:

$$\begin{array}{rcl} 1. & 4000c + 1000v + 1000m = 6000 & \\ & & \} 9000 \\ 11. & 2000c + 500v + 500m = 3000 & \end{array}$$

Згадаємо, що в першому підрозділі виробляються тільки засоби виробництва, у другому – тільки предмети особистого споживання. А де і ким вони використовуються, споживаються?

Щоб дати відповіді на ці запитання, розглянемо кожний з складових елементів обох підрозділів.

4000c першого підрозділу за своєю натурально-речовою формою є засоби виробництва. Вони призначені для виробництва нових засобів виробництва, споживаються у самому першому підрозділі і в ньому ж відтворюються.

Наприклад: у копальні видобувають руду, з неї виплавляють крицю, з криці виготовлять прокатний стан, на якому виготовлять листи криці, які підуть на створення якогось обладнання для важкої промисловості. Таким чином, 4000c вироблено в першому підрозділі, в ньому спожито, в ньому ж і відтворено; це товари, які обмінюються між капіталістами першого підрозділу. **4000c не виходить за межі першого підрозділу.**

1000v першого підрозділу за натурально-речовою формою також є засобами виробництва. За вартістю – це вартість робочої сили. Робітник, який працює на заводі «Стальканат» втілює еквівалент вартості своєї робочої сили в металевих канатах, вартість його робочої сили виступає як частина вартості канату. Але ж сталевий канат абсолютно не придатний для особистого споживання. Щоб відтворити свою робочу силу, найманий робітник потребує предмети особистого споживання, але їх у першому підрозділі не виробляють, вони виробляються тільки у другому підрозділі. Отже, ми вже можемо припустити, що 1000v першого підрозділу треба обміняти на продукцію другого підрозділу.

Розглянемо 1000m першого підрозділу. За натурально-речовою формою – це засоби виробництва. За вартістю – це додаткова вартість, яка в умовах простого відтворення використовується на задоволення особистих потреб капіталіста. У нашому прикладі додаткова вартість міститься у сталевих канатах, капіталіст не може задовольняти свої потреби цими канатами, для

цього необхідна продукція другого підрозділу. Отже, товари, вартість яких дорівнює додатковій вартості, треба обміняти на товари другого підрозділу. Таким чином, ми дійшли висновку, що продукт, представлений ($V + M$) першого підрозділу треба обміняти на рівну за вартістю кількість продукту другого підрозділу.

Звернемося до другого підрозділу.

2000с за своєю натурально-речовою формою є предмети особистого споживання, за вартісною формою – це вартість засобів виробництва другого підрозділу. Але засоби виробництва створюються тільки у першому підрозділі. Спожиті у другому підрозділі засоби виробництва треба відтворити продукцією першого підрозділу. Ми вже можемо визначити першу пропорцію між першим і другим підрозділами суспільного виробництва:

$$1) 1(1000v + 1000m) = 11(2000c),$$

тобто знову створена вартість першого підрозділу ($V+M$) дорівнює постійному капіталу другого підрозділу (C):

$$1(V + M) = 11C$$

Це – найважливіша пропорція і найважливіша умова реалізації сукупного продукту суспільства. З цієї умови витікають й інші пропорції, умови. Треба зауважити, що в умовах капіталістичного виробництва рівність між $1(V + M)$ та $11C$ досягається стихійно і приблизно і супроводжується кризами.¹

першу пропорцію між першим і другим підрозділами суспільного виробництва:

$$1) 1(1000v + 1000m) = 11(2000c),$$

тобто знов створена вартість першого підрозділу ($V+M$) дорівнює постійному капіталу другого підрозділу (C):

$$1(V + M) = 11C$$

Це – найважливіша пропорція і найважливіша умова реалізації сукупного продукту суспільства. З цієї умови витікають і інші пропорції, умови. Треба зауважити, що в умовах капіталістичного товарного виробництва рівність між $1(V + M)$ та $11C$ досягається стихійно та приблизно і супроводжується кризами.²

Ми бачимо, що засоби виробництва створюються тільки у першому підрозділі, а споживаються як у першому ($4000C$), так і у другому підрозділі ($2000C$):

$$2). 1(4000c + 1000v + 1000 m) = 1(4000C) + 11(2000C)$$

$$2) 1(C + V + M) = 1C + 11C$$

Уся продукція першого підрозділу використовується для відтворення спожитих засобів виробництва обох підрозділів.

1. Д.И.Розенберг. Комментарии к «Капиталу» К.Маркса. М.: Экономика, 1984, с.439

Предмети особистого споживання виробляються тільки у другому підрозділі, а споживаються робітниками і капіталістами як першого, так і другого підрозділів:

$$3) 11(2000c + 500v + 500m) = 1(1000v + 1000m) + 11(500v + 500m)$$

$$3) 11(C + V + M) = 1(V + M) + 11(V + M)$$

Висновки

- Простим відтворенням називають повторення процесу виробництва в незмінних масштабах, при простому відтворенні обсяги виробництва з часом не змінюються. Умовою простого відтворення є використання всієї додаткової вартості на задоволення особистих потреб капіталіста та його сім'ї.

- Завдання теорії реалізації полягає в тому, щоб установити, які пропорції між першим та другим підрозділом суспільного виробництва забезпечують можливість відтворення суспільного капіталу. Пропорція між першим та другим підрозділом – є головна пропорція суспільного виробництва.

- Проблема реалізації сукупного суспільного продукту в умовах простого відтворення полягає у визначенні пропорцій, які забезпечують: збут усього сукупного суспільного продукту; придбання засобів виробництва на заміну зношених елементів постійного капіталу (C): придбання робітниками і капіталістами обох підрозділів предметів особистого споживання на отриману ними заробітну плату і додаткову вартість (V + M).

- Знаходження пропорцій між частинами сукупного продукту – складне завдання, і щоб спростити його рішення, зробимо декілька припущень: будемо вважати, що весь основний капітал повністю споживається і відшкодовується на протязі одного року; що суспільство складається тільки з двох класів – капіталістів і найманих виробників; що вартість і ціна завжди збігаються; не будемо приймати до уваги наявність зовнішньої торгівлі; будемо виходити з того, що органічна будова капіталу протягом року залишається незмінною.

- Складові сукупного продукту використовуються наступним чином: (C) першого підрозділу за своєю натурально-речовою формою є засоби виробництва, вони призначені для виробництва нових засобів виробництва, споживаються у самому першому підрозділі і в ньому ж відтворюються.

- (V) першого підрозділу за натурально-речовою формою є засобами виробництва. За вартістю – це вартість робочої сили. Щоб відтворити свою робочу силу, найманий робітник потребує предмети особистого споживання, які виробляються тільки у другому підрозділі. Тому (V) першого підрозділу треба обміняти на продукцію другого підрозділу.

- (M) першого підрозділу – це додаткова вартість, яка використовується на особисте споживання капіталіста, вона також втілена в засобах виробництва, тому цю вартість необхідно обміняти на продукт другого підрозділу.

- Перша пропорція між першим і другим підрозділами суспільного виробництва: $1(V + M) = 11C$, тобто новостворена вартість першого підрозділу ($V+M$) дорівнює постійному капіталу другого підрозділу (C):

Це – найважливіша пропорція і найважливіша умова реалізації сукупного продукту суспільства. З цієї умови витікають й інші пропорції, умови.

Засоби виробництва створюються тільки у першому підрозділі, а споживаються як у першому, так і у другому підрозділі:

$$2) 1(C + V + M) = 1C + 11C$$

Уся продукція першого підрозділу використовується для відтворення спожитих засобів виробництва обох підрозділів.

- Предмети особистого споживання виробляються тільки у другому підрозділі, а споживаються робітниками і капіталістами як першого, так і другого підрозділів:

$$3) 11(C + V + M) = 1(V + M) + 11(V + M)$$

4. Умови реалізації сукупного суспільного продукту при розширеному відтворенні

Розширене відтворення як індивідуального, так і сукупного капіталу передбачає нагромадження, тобто перетворення частки додаткової вартості у функціонуючий капітал, у додаткові засоби виробництва і додаткову робочу силу.

Розширене відтворення може здійснюватися **екстенсивним, інтенсивним та змішаним шляхом.**

Екстенсивному типу розширеного відтворення властиве зростання обсягів виробництва шляхом збільшення виробничих потужностей внаслідок залучення більшої кількості засобів виробництва, робочої сили на основі вже існуючих технологій. Так, на заводах для збільшення обсягів виробництва розширяють цехи, збільшують кількість верстатів, обладнання; у сільському господарстві збільшують посівні площі, кількість худоби, тощо.

Інтенсивний тип суспільного відтворення означає розширення виробництва шляхом кращого, більш повного використання різноманітних ресурсів на базі досягнень науки і техніки, засоби виробництва при цьому якісно змінюються.

Для забезпечення інтенсивного типу розширеного відтворення необхідні такі умови:

- оновлення техніки і модернізація виробництва;
- прогресивні зміни в галузевій структурі виробництва; виконання цієї умови є невідкладним для України, оскільки наша галузева структура є вкрай несприятливою для економічного розвитку;
- економія матеріальних ресурсів, ця проблема для України є першочерговою, тому що ми на одиницю продукту витрачаємо ресурсів (особливо – енергетичних) значно більше, ніж будь-яка розвинена країна;
- підвищення кваліфікації кадрів;

- *укріплення трудової дисципліни.*

У чистому вигляді екстенсивний та інтенсивний типи розширеного відтворення зустрічаються рідко, більш розповсюдженим є **змішаний тип** розширеного відтворення; зростання виробничих потужностей досягається збільшенням кількості чинників виробництва з одночасним удосконаленням техніки і технології.

Звернемося до умов розширеного відтворення.

Для того, щоб здійснювати розширене відтворення, необхідно забезпечити обидва підрозділи додатковими засобами виробництва, а для цього - збільшити обсяги виробництва у першому підрозділі. Крім того, треба забезпечити предметами особистого споживання нових робітників, залучених у виробництво.

Ми відмічали, що головною умовою реалізації при простому відтворенні є рівність знов створеної вартості першого підрозділу і постійного капіталу другого підрозділу: $1(V + M) = 11(C)$.

Умовою розширеного відтворення є перевищення знову створеної вартості першого підрозділу над постійним капіталом другого підрозділу:

$$1(V + M) > 11(C)$$

Вихідною візьмемо таку схему розширеного відтворення:

$$1.4000c + 1000v + 1000m = 6000 \quad \} 9000$$

$$11. 1500c = 750v + 750m = 3000$$

У цій схемі збережено головну умову розширеного відтворення:

$$1(V + M) > 11C$$

Припустимо, що половину додаткової вартості всі підприємці першого підрозділу нагромаджують, а половину використовують для задоволення особистих потреб. Тоді 500 одиниць додаткової вартості відповідно до органічної будови капіталу (4с : 1v) будуть спрямовані на нагромадження:

$$1. 4000c + 400c + 1000v + 100v + 500m = 6000$$

Подивимось, де і як реалізується продукція першого підрозділу. З попереднього матеріалу вам відомо, що постійний капітал першого підрозділу реалізується в межах самого першого підрозділу, 4000 піде на відшкодування витрачених засобів виробництва, 400 – на розширення виробництва.

Вартість $1(1000v + 500m)$ призначена для задоволення особистих потреб робітників і капіталістів першого підрозділу і буде обмінювана на $1500c$ другого підрозділу.

Нереалізованим залишається 100v першого підрозділу, які за натурально-речовою формою є засобами виробництва. Але 100v - це вартість робочої сили нових робітників, залучених до першого підрозділу і вони потребують предметів особистого споживання. Тому ми можемо дійти

висновку, що $100v$ першого підрозділу буде реалізовано в межах другого підрозділу.

Звернемося до другого підрозділу.

Підприємці другого підрозділу також прагнуть до розширеного відтворення. У яких межах вони можуть його здійснювати? Межі обумовлює та кількість засобів виробництва, яку вони можуть отримати з першого підрозділу. У нашому прикладі вони можуть отримати з першого підрозділу таку кількість засобів виробництва, яка дорівнює $100v$ першого підрозділу. Згідно з органічною будовою капіталу другого підрозділу ($2c: 1v$) підприємцям другого підрозділу треба спрямувати $50m$ на залучення додаткових робітників.

Таким чином, підприємці другого підрозділу повинні спрямувати на нагромадження $150m$:

$$11. 1500c + 100c + 750v + 50v + 600m = 3000$$

Отже, ми переконались, що **розміри нагромадження обох підрозділів визначаються можливостями і потребами першого підрозділу.** У нашому прикладі перший підрозділ забезпечив собі $400c$ додаткового постійного капіталу і вимагав від другого підрозділу на 1600 одиниць предметів особистого споживання, пропонуючи йому на цю суму засоби виробництва.

Припускаємо, що норма додаткової вартості залишилась незмінною і дорівнює 100% . Тоді сукупний продукт в кінці наступного року за вартістю буде дорівнювати:

$$1. 4000c + 400c + 1000v + 100v + 1100m = 6600 \quad \} 9800$$

$$11. 1500c + 100c + 750v + 50v + 800m = 3200$$

Наступного року у першому підрозділі будуть капіталізовані $550m$, вони будуть використані таким чином: $440c$ та $110v$.

$$1. 4400c + 440c + 1100v + 110v + 550m$$

Вартість продукту першого підрозділу:

$$1. 4840c + 1210v + 1210m = 7620$$

3 продукту першого підрозділу $4400c$ піде на відшкодування витрачених у другому році засобів виробництва, $440c$ – на розширення виробництва, тобто у третьому році у першому підрозділі буде задіяне $4840c$, і як ми пам'ятаємо, вони не покидають першого підрозділу. Нереалізованою залишається вартість $(1100v + 110v + 550m) = 1760$. Саме на цю суму перший підрозділ потребує продукції другого підрозділу.

Другому підрозділу на відшкодування витрачених засобів виробництва необхідно $1600c$. Для того щоб задовольнити потреби першого підрозділу в предметах особистого споживання, другому підрозділу необхідно придбати на $160c$ додаткових засобів виробництва і відповідно до органічної будови – $80v$:

$$11. 1600c + 160c + 800v + 80v + 600m$$

Продукція другого підрозділу:

$$11. 1760c + 880v + 880m = 3520$$

Таким чином, уся продукція другого року:

$$\begin{array}{l} 1. \quad 4840c + 1210v + 1210m = 7620 \\ \hspace{15em} \} 10\,780 \end{array}$$

$$11. \quad 1760c + 880v + 880m = 3520$$

Ми розглянули умови реалізації при розширеному відтворенні і можемо зробити такі висновки: суспільство повинно щорічно виробляти більше, ніж споживають робітники і капіталісти, для того, щоб використовувати частку знову створеної вартості для збільшення постійного і змінного капіталу обох підрозділів, тобто $1(V + M) > 11C$.

Розширене відтворення можливе тільки за такої умови: уся створена в суспільстві додаткова вартість не може спрямовуватися на споживання, частка її повинна використовуватись на нагромадження як у першому, так і другому підрозділах:

$$1) \quad (V + V_m + M_n) = 11(C + C_m)$$

$$2) \quad (C + V + M) = 1(C + C_m) + 11(C + C_m)$$

$$3) \quad 11(C + V + M) = 1(V + V_m + M_n) + 11(V + V_m + M_n)$$

Висновки

- Розширене відтворення як індивідуального, так і сукупного капіталу передбачає нагромадження, тобто перетворення частки додаткової вартості у функціонуючий капітал, у додаткові засоби виробництва і додаткову робочу силу.

- Розширене відтворення може здійснюватися екстенсивним, інтенсивним та змішаним шляхом.

- Екстенсивному типу розширеного відтворення властиве зростання обсягів виробництва шляхом збільшення виробничих потужностей внаслідок залучення більшої кількості засобів виробництва, робочої сили на основі вже існуючих технологій.

- Іntenсивний тип суспільного відтворення означає розширення виробництва шляхом кращого, більш повного використання різноманітних ресурсів на базі досягнень науки і техніки, засоби виробництва при цьому якісно змінюються.

- Умовою розширеного відтворення є перевищення знов створеної вартості першого підрозділу над постійним капіталом другого підрозділу:

$$1(V + M) > 11(C)$$

- Розміри нагромадження обох підрозділів визначаються можливостями і потребами першого підрозділу.

- Розширене відтворення можливе тільки за наступною умовою : вся створена в суспільстві додаткова вартість не може спрямовуватись на споживання, частка її повинна використовуватись на нагромадження як у першому, так і другому підрозділах:

Запитання для самоконтролю

1. Які фази суспільного виробництва охоплює процес відтворення?
2. Чому при аналізі сукупного відтворення необхідно брати до уваги натурально речову структуру сукупного продукту?
3. Який принцип покладено в основу класифікації натурально речової форми сукупного суспільного продукту?
4. Чим визначаються розміри нагромадження першого і другого підрозділів суспільного виробництва?
5. Як використовується продукція першого підрозділу?
6. Хто споживає продукцію другого підрозділу?
7. До яких наслідків в економіці країни призведе така ситуація: у першому підрозділі збільшили випуск продукції, але все збільшення спрямували на розширення самого першого підрозділу?

Тести

1. Знайдіть неправильну відповідь

При розгляданні проблем реалізації сукупного капіталу суспільства враховується

- а) вартісна будова капіталу;
- б) натурально-речова будова капіталу;
- в) як відшкодовуються спожиті частини суспільного капіталу за вартістю і натурально – речовою формою;
- г) всі відповіді неправильні.

2. Знайдіть правильну відповідь

Для забезпечення реалізації сукупного продукту при простому відтворенні необхідні слідуючи умови:

- а) $1(C+V) = 11(V + M)$;
- б) $1(V+M) = 11C$;
- в) $1C = 11(C+V+M)$;
- г) $1(V+M) = 11(V+M)$.

3. Знайдіть неправильну відповідь

Для забезпечення реалізації сукупного продукту при простому відтворенні необхідні слідуючи умови:

- а) $1(C + V + M) = 1C + 11C$;
- б) $1(C+M) = 11(V+M)$;
- в) $1(V+M) = 11C$;
- г) $11(C+V+M) = 1(V+M) + 11(V+M)$.

4. Знайдіть правильну відповідь

Суспільний капітал – це:

- а) сукупність індивідуальних капіталів, взаємодія їх кругообігів;
- б) сума індивідуальних капіталів;
- в) капітал, який функціонує в суспільстві;
- г) частина суспільного багатства, яка призначена для виробничого споживання.

5. Знайдіть правильну відповідь

Проблема реалізації сукупного продукту суспільства лежить

- а) у продажі вироблених на підприємствах товарів;
- б) в обміні товарами між різними галузями суспільного виробництва,;
- в) у відшкодуванні всіх елементів сукупного продукту за вартістю і натурально-речовою формою;
- г) в обміні продуктами в межах підрозділів сукупного виробництва.

6. Знайдіть неправильне ствердження

Критерієм поділу суспільного виробництва на підрозділи є:

- а) натуральна форма продукту;
- б) вартісна форма продукту;
- в) призначення продукту для задоволення тих чи інших потреб;
- г) функціональне призначення продукту в процесі відтворення.

7. Знайдіть неправильне ствердження

Критерієм поділу суспільного виробництва на підрозділи є:

- а) натуральна форма продукту;
- б) вартісна форма продукту;
- в) призначення продукту для задоволення тих чи інших потреб;
- г) функціональне призначення продукту в процесі відтворення.

8. Знайдіть неправильне ствердження

До екстенсивних чинників економічного зростання належать:

- а) зростання кількості робочої сили;
- б) підвищення якості робочої сили;
- в) зростання сукупного капіталу за рахунок будівництва нових підприємств;
- г) залучення нових земельних ділянок.

9. Знайдіть неправильне ствердження

До інтенсивних чинників економічного зростання належать:

- а) підвищення кваліфікації робочої сили;
- б) удосконалення технологій;
- в) удосконалення організації та управління виробництвом;
- г) зростання капіталу.

Витрати виробництва і прибуток

Засвоївши зміст даної теми, ви дізнаєтесь:

- чим відрізняються капіталістичні витрати виробництва від вартості товару;
- чи впливає підвищення заробітної плати на вартість товару;
- від чого залежить прибуток підприємця і як він вимірюється;
- з якого приводу конкурують між собою підприємці і до яких економічних наслідків призводить конкуренція;
- за якою ціною продають свої товари підприємці.

Для цього необхідно розглянути наступні питання:

1. Вартість товару та капіталістичні витрати виробництва:
 - а) визначення витрат виробництва;
 - б) вплив змін витрат виробництва на вартість товару.
2. Сутність прибутку:
 - а) норма і маса прибутку;
 - б) фактори, які визначають норму прибутку.
3. Витрати виробництва і конкуренція:
 - а) внутрішньогалузева конкуренція та утворення ринкової вартості;
 - б) міжгалузева конкуренція та утворення середньої норми прибутку.
4. Перетворення вартості товару в ціну виробництва:
Ціна виробництва як перетворена форма вартості;
5. Закон тенденції норми прибутку до зниження та протидіючі фактори.

1. Вартість товару та капіталістичні витрати виробництва.

Визначення витрат виробництва

Відомо, що вартість товару визначається формулою $T = C + (V + M)$ і складається з двох частин: C – вартість засобів виробництва, **тобто вартість, яка вже існувала до початку процесу виробництва, ми називаємо її старою, або перенесеною вартістю** та $(V + M)$ – вартість, яка створена в процесі виробництва, це – **нова, знову створена вартість**, якої до початку процесу виробництва не існувало. **Формула вартості товару відбиває всі витрати праці, як оплаченої, так і не оплаченої, вона показує, чого товар коштує суспільству.**

Капіталіст на виробництво товару витрачає не свою працю, а свій капітал, авансуючи його на придбання засобів виробництва і робочої сили, $(C + V)$ виступають як капіталістичні витрати виробництва і є частиною вартості товару, звідси і визначення: **капіталістичні витрати виробництва є відокремленою частиною вартості товару**. Існує і таке визначення: *витрати – це міра того, що треба віддати, щоб отримати щось інше шляхом купівлі, обміну чи виробництва.*¹ Капіталіст й віддає (чи обмінює) свій грошовий капітал на засоби виробництва і робочу силу.

¹ . Словарь современной экономической теории Макмиллана. М.:ИНФРА - М, 1997, с.103

Категорія «капіталістичні витрати виробництва», об'єднуючи постійний і змінний капітал, маскує експлуатацію найманої праці, приховує, що єдиним джерелом вартості і додаткової вартості є праця – жива, та втілена в засобах виробництва.

Водночас, категорія «капіталістичні витрати виробництва» дає нам змогу зрозуміти, чому в конкурентній боротьбі капіталіст завжди перемагає простого товаровиробника. Покажемо це на такому умовному прикладі.

Припустимо, один і той же товар виробляється простим товаровиробником та на капіталістичному підприємстві, і цей товар має однакову вартість – 6000 гривень. Структура вартості товару, виробленого на капіталістичному підприємстві, має вигляд:

$$4000c + 1000v + 1000m,$$

Товар містить 1000 гривень додаткової вартості, тому капіталіст може продати товар за ціною нижче вартості, припустимо, за 5800 гривень й все ж отримати прибуток. Простий товаровиробник продавати товар за ціною нижче вартості не може, оскільки він не створює додаткової вартості. Якщо простий товаровиробник змушений буде продавати товар за ціною нижче вартості, він або не зможе відшкодувати витрати на виробництво товару, або не зможе придбати необхідні товари особистого споживання, він змушений буде припинити виробництво й шукати роботу за наймом. Це й пояснює, яким чином капіталістичний товаровиробник витісняє з ринку простого товаровиробника.

Вплив змін витрат виробництва на вартість товару

Зрозуміло, що зміни величини постійного й змінного капіталу впливають на величину витрат виробництва: **якщо вартість C і V зросте, зростуть й витрати виробництва.** А як це впливатиме на вартість товарів? З'ясуємо, як зміна вартості постійного капіталу впливає на вартість товару. Припустимо, у нашому прикладі, вартість постійного капіталу внаслідок зростання продуктивності праці зменшилась з 4000c до 3500c. Звичайно, це призведе до зменшення витрат виробництва. Якщо ж вартість засобів виробництва зросте, припустимо до 5000 гривень, зростуть і витрати виробництва. Як ці зміни вартості засобів виробництва вплинуть на вартість товарів? Вона зросте. Чому? Згадайте, що **робітник своєю конкретною працею переносить вартість засобів виробництва на вартість товару.** Робітники, які зайняті на даному підприємстві, перенесуть вартість постійного капіталу на вартість товару, й вартість товару буде змінюватись відповідно до змін вартості постійного капіталу:

$$4000c + 1000v + 1000m = 6000$$

$$4500c + 500v + 500m = 5500$$

$$5000c + 1000v + 1000m = 7000$$

З'ясуємо, до яких наслідків призведе зміна величини змінного капіталу. Припустимо, профспілки домоглися підвищення заробітної плати й змінний капітал зріс у нашому прикладі з 1000 до 1200v. Вартість робочої сили це частина знову створеної вартості (V+M). Ця знову створена вартість має бути

поділена між найманими робітниками й капіталістом. Так, якщо новостворена вартість дорівнює 2000 гривень, то **збільшення вартості робочої сили за умови пропорційного зростання виробництва споживчих товарів, призведе до зменшення величини додаткової вартості й ніяк не вплине на величину вартості товару:** $4000c + 1200v + 800m = 6000$. Це спростовує ствердження капіталістів про неможливість підвищення заробітної плати, оскільки це призведе до зростання цін товарів. Зростання витрат на робочу силу призведе до зростання загальних витрат виробництва, але не призведе до зростання вартості товарів, це лише зменшить прибуток капіталіста. На це вказував ще Девід Рікардо: «Якщо фабрикант завжди продає свої товари за одні і ті ж гроші, наприклад, за 1 тис. ф. ст., то його прибуток залежить від ціни праці, необхідної для виготовлення цих товарів. Він буде менше, коли заробітна плата складає 800 ф. ст., ніж тоді, коли вона складає тільки 600. Отже прибуток буде падати відповідно підвищенню заробітної плати.»¹

Коли капіталісти запевняють, що підвищення заробітної плати неможливе, вони захищають свій прибуток.

Висновки

- Вартість товару визначається витратами суспільно необхідної праці.
- Капіталіст витрачає на виробництво товару не свою працю, а капітал, авансуючи його на придбання засобів виробництва і робочої сили, ($C + V$) виступають як капіталістичні витрати виробництва і є частиною вартості товару.
- Капіталістичні витрати виробництва є відокремленою частиною вартості товару.
- Категорія «капіталістичні витрати виробництва» дає нам змогу зрозуміти, чому в конкурентній боротьбі капіталіст завжди перемагає простого товаровиробника: капіталіст може продавати товар за ціною нижче вартості і при цьому отримувати прибуток, а простий товаровиробник – не може.
- На величину вартості товару впливають зміни вартості постійного капіталу: якщо вартість постійного капіталу зростає, зростає і вартість товару.
- Зміни вартості змінного капіталу (робочої сили) не впливають на вартість товару, вони змінюють величину додаткової вартості.

2. Сутність прибутку

Норма і маса прибутку

Прибуток – є кінцева мета і рушійна сила товарного виробництва і ринкової економіки, прибуток - це головний стимул і показник ефективності будь - якого підприємства. «У конкурентних умовах фірма, щоб вижити, повинна максимізувати прибуток» - відзначає Сідні Уінтер, професор

¹ Д.Рикардо. Начала политической экономии и налогового обложения. Антология экономической классики. М.:Эконом, 1991, с.461

Йєльського університету.¹ Прагнення отримати високий прибуток спонукає капітали перетікати з однієї галузі в іншу, а в сучасних умовах глобалізації економічного життя, капітали і робоча сила перетинають кордони. Отже – все - заради прибутку.

Статистика рахує прибуток як різницю між виручкою від реалізованої продукції (дохід) та витратами виробництва. Припустимо, продано товару на 6000 гривень, витрати склали 5000 гривень, прибуток дорівнює 1000 гривень. Це – зрозуміло, але не зрозуміло – хто і як створив цей прибуток.

Існує низка концепцій, теорій, які намагаються пояснити природу, джерело та механізм формування прибутку. У німецьких теоріях ХІХ сторіччя прибуток виступав як заробітна плата підприємця – як плата за діяльність з управління підприємством.

Видатний австрійський економіст ХХ сторіччя Йозеф Шумпетер вважав, що прибуток отримують тільки новатори, ті, хто першими застосують на своєму підприємстві нову технологію, а коли нововведення розповсюдиться на інші підприємства, прибуток зникне. Існує і така точка зору: прибуток – плата за ризик підприємця, за вміння передбачати майбутні ситуації. Прибуток розглядають і як плату за відкладене споживання: підприємець не витратив грошовий капітал на задоволення особистих потреб, а вклав у виробництво, щоб отримати прибуток. Усі ці концепції, однак не відкривають джерела прибутку та механізму його створення.

Щоб з'ясувати, що є джерелом прибутку, повернемося до структури вартості товару з точки зору витрат на його виробництво: $T = (C + V) + M$ де $(C+V)$ - витрати виробництва, M – додаткова вартість. Додаткова вартість є частиною вартості товару, міститься в товарі у скритій формі. Як додаткова вартість може себе виявити? Для цього товар треба продати й додаткова вартість з'явиться перед нами у формі прибутку. **Прибуток – перетворена, скрита, замаскована форма додаткової вартості.** Чому перетворена? Тому що, щоб виявити себе, додаткова вартість повинна прийняти форму прибутку, перетворитися на прибуток. Прибуток є скритою, замаскованою формою додаткової вартості тому, що маскує, приховує своє джерело: прибуток виглядає як результат дії всіх чинників виробництва – засобів виробництва і робочої сили. Дійсно, з точки зору капіталіста нема різниці між постійним і змінним капіталом, прибуток він хоче отримати від кожної одиниці авансованого капіталу. Однак, нам відомо, що зростання вартості відбувається за рахунок робочої сили, тільки змінний капітал створює додаткову вартість. Отже, **джерелом прибутку є неоплачувана праця робітника, яка створює додаткову вартість.**

Кількісну характеристику прибутку відбивають такі показники, як норма і маса прибутку.

M

$$P' = \frac{M}{T} \cdot 100\%$$

¹ Сидни Уинтер. Конкуренция и отбор. Экономическая теория. The NEW PALGRAVE Под ред. Дж.Итуэлла, М.Милгейта, П.Ньюмена. М.ИНФРА –М, 2004, с. 134

$$C + V$$

де P' – норма прибутку; M – маса додаткової вартості; $(C+V)$ – авансований капітал. Норма прибутку рахується у відсотках, маса – у грошових одиницях.

Підрахуємо, чому дорівнює норма прибутку у нашому прикладі:

$$P' = \frac{1000m}{4000c + 1000v} 100\% = 20\%$$

Бачимо, що норма прибутку нижча від норми додаткової вартості, тому що у формуванні норми прибутку приймає участь весь авансований капітал, а норма додаткової вартості визначається як відсоткове співвідношення маси додаткової вартості зі змінним капіталом:

$$m' = \frac{m}{v} 100\%$$

Норма прибутку ще глибше маскує природу прибутку, у ній прибуток виступає як результат дії всього авансованого капіталу. Норма прибутку показує, скільки прибутку приносить кожна одиниця функціонуючого капіталу, тим самим норма прибутку відбиває рентабельність всього функціонуючого капіталу.¹

На норму прибутку впливають такі чинники:

- **норма додаткової вартості:** чим вона вища, тим вища норма прибутку; у нашому прикладі норма додаткової вартості складала 100%, а норма прибутку – 20%. Якщо норма додаткової вартості зросте до 150%, норма прибутку досягне

$$P' = \frac{1500m}{4000c + 1000v} 100\% = 30\%$$

- **швидкість обороту капіталу;** чим швидше обертається капітал, тим вища норма прибутку;

- **економія на постійному капіталі:** економія сировини, електроенергії, палива на одиницю продукту тощо;

- **вартісна будова капіталу;** якщо норма додаткової вартості дорівнює 100%, то капітал будовою $80c + 20m$ принесе 20% прибутку, а капітал вартісною будовою $60c + 40v$ принесе 40% прибутку;²

- **застосування досягнень науково-технічного прогресу,** більш досконалої техніки і технології, що забезпечує зростання продуктивності праці.

Висновки

- Прибуток – є кінцева мета і рушійна сила товарного виробництва і ринкової економіки, прибуток – це головний стимул і показник ефективності будь-якого підприємства.

¹ АК.К.Покрытан, М.И.Збарский. Политическая эккономиа. Одесса, 2002, с.167

² Там же, с. 168

- Зовні прибуток виглядає як різниця між виручкою від реалізованої продукції (дохід) та витратами виробництва.

- Існує низка концепцій, теорій, які намагаються пояснити природу, джерело та механізм формування прибутку: прибуток розглядається як плата за виконання підприємницької діяльності, як плата за ризик, плата за відкладене споживання, як наслідок застосування нової технології. Ці концепції не відкривають джерела прибутку та механізму його створення.

- Прибуток – перетворена, скрита, замаскована форма додаткової вартості, джерелом прибутку є неоплачувана праця робітника, яка створює додаткову вартість.

- Кількісну характеристику прибутку відбивають норма і маса прибутку:

$$P' = \frac{M}{C + V} \cdot 100\%$$

- Норма прибутку показує, наскільки ефективно використовується капітал.

- На норму прибутку впливають: норма додаткової вартості, економія на постійному капіталі, швидкість обороту капіталу, вартісна будова капіталу, застосування досягнень науково-технічного прогресу.

3. Витрати виробництва і конкуренція

Внутрішньогалузева конкуренція та утворення ринкової вартості

Конкуренція - економічне змагання товаровиробників, боротьба за найбільш вигідні сфери застосування капіталу, за джерела сировини, ринки збуту, кредити, кваліфіковану робочу силу, або, як у свій час написав Фрідріх Енгельс – конкуренція – це боротьба всіх проти всіх. Майкл Байє виділяє три види економічного змагання:

- змагання між виробниками і споживачами. Одні шукають продавця, який згоден продати товар за більш низькою ціною, інші – бажають продати за максимально високою ціною;

- змагання між споживачами. Товар іде до того, хто готовий заплатити за нього більше;

- змагання між виробниками - ... воно виявляється тільки тоді, коли даний товар пропонується великою кількістю продавців.¹

Виробництво будь-якого товару здійснюється не на одному підприємстві, а на ряді підприємств однієї галузі. **Конкуренція між підприємствами однієї галузі має назву внутрішньогалузевої конкуренції.** Внутрішньогалузева конкуренція може здійснюватися різними методами: ціновими і не ціновими. До **нецінових методів** належать: конкуренція якості товарів (зовнішнього вигляду, матеріалу, з якого виготовлений товар, надійності, зручності при користуванні, економічності, тощо); умови продажу (кредит, знижки ціни), після торгівельне обслуговування.

¹. Майкл Р.Байє. Управленческая экономика и стратегия бизнеса.М.: -Юнити, 1999, с. 32 - 34

Цінова конкуренція, як це видно з самої назви, - прагнення витіснити конкурента з ринку шляхом продажу даного товару за ціною, нижчою, ніж у конкурента. До яких наслідків призводить внутрішньогалузева конкуренція?

По-перше, **внаслідок внутрішньогалузевої конкуренції формується ринкова вартість і ринкова ціна одиниці товару.**

Згадаємо такі категорії, як індивідуальна і ринкова вартість одиниці продукту. Величина вартості товару залежить від кількості праці, втіленої в товарі, а кількість праці адекватно вимірюється робочим часом. Припустимо, що три підприємства виробляють один і той же товар, індивідуальна вартість вимірюється 10, 8 і 6 годинами праці. З попереднього матеріалу вам відомо, що ринок на основі індивідуальних вартостей формує єдину для даного товару суспільну ринкову вартість, яка визначається витратами суспільно необхідного робочого часу. Які ж витрати праці приймаються за суспільно необхідні? **Суспільно необхідними ринок визнає витрати праці за середніх умов виробництва, якщо саме за цими умовами виробляється більша частка даного товару**, у нашому прикладі – це 8 годин, ринкова вартість і буде наближатися до цієї величини. **Ринкова вартість одиниці товару визначається суспільно необхідними витратами праці.**

Якщо на ринку існує попит на всю вироблену продукцію, підприємці, у яких витрати близькі до суспільно необхідних, отримують середній прибуток, підприємці, чиї витрати складають 10 годин, можуть зазнати збитків, підприємці, чиї витрати нижче суспільно необхідних, отримують надприбуток.

Розглянемо, як формується ринкова ціна. Згадаємо, що ціна є грошовий вираз вартості. Якщо попит на товар дорівнює його пропозиції, ціна дорівнює вартості, якщо попит вище пропозиції, ціна вище вартості і якщо попит менше пропозиції, ціна нижче вартості.

Іншим наслідком внутрішньогалузевої конкуренції є розвиток продуктивних сил суспільства. Ми вже знаємо, що метою підприємця є максимізація прибутку, кожен підприємець прагне отримувати надприбуток. Для досягнення цієї мети він повинен так організувати виробництво, щоб індивідуальні витрати на одиницю товару на його підприємстві були нижче, ніж у конкурента. Зниження витрат на одиницю продукту стає можливим при застосуванні нових технологій, більш досконалого обладнання, нових матеріалів, підвищенні кваліфікації робітників.

Ще одним наслідком внутрішньогалузевої конкуренції є можливість зниження ринкової вартості й ціни товарів, що робить їх більш доступними для широкого кола споживачів. Покажемо, як діє цей механізм. У нашому прикладі індивідуальна вартість одиниці товару на трьох підприємствах складала 10, 8 і 6 годин, ринкова вартість формувалася на основі середніх витрат, тобто 8 годин. Ми неодноразово підкреслювали, що підприємці прагнуть максимізувати прибуток, скорочуючи індивідуальну вартість одиниці товару. У нашому прикладі підприємці, чия індивідуальна вартість одиниці товару дорівнює 8 годинам, будуть прагнути наблизити її до 6 годин, що забезпечить собі отримання надприбутку. Але коли нові

технології розповсюджаться на більшість підприємств даної галузі, ринкова вартість буде визначатися 6 годинами праці, тобто зменшиться. Зменшення вартості є основою для зниження ціни, і товар стає доступнішим для більшої кількості споживачів.

Висновки:

- Конкуренція - економічне змагання товаровиробників, боротьба за найбільш вигідні сфери застосування капіталу, за джерела сировини, ринки збуту, кредити, кваліфіковану робочу силу, конкуренція – це боротьба всіх проти всіх.

- Внутрішньогалузева конкуренція – це конкуренція між підприємцями однієї галузі.

- Внутрішньогалузева конкуренція може здійснюватися ціновими й не ціновими методами. До нецінових методів належать: конкуренція якості товарів (зовнішнього вигляду, матеріалу, з якого виготовлений товар, надійності, зручності при користуванні, економічності, тощо); умови продажу (кредит, знижки ціни), після торгівельне обслуговування.

- Цінова конкуренція - прагнення витіснити конкурента з ринку шляхом продажу даного товару за ціною, нижчою, ніж у конкурента.

Наслідками внутрішньогалузевої конкуренції є:

- формування суспільної (ринкової) вартості та ціни одиниці товару на основі суспільно необхідних витрат праці;
- розвиток продуктивних сил суспільства;
- можливості зниження ринкової вартості і ціни одиниці продукту, що робить товари доступними для більш широкого кола споживачів.

Міжгалузева конкуренція та утворення середньої норми прибутку

Міжгалузева конкуренція – це конкуренція між капіталістами різних галузей за більш вигідні умови застосування капіталу.

Згадаємо, що на норму прибутку впливають: норма додаткової вартості, швидкість обороту капіталу, вартісна будова капіталу. Будемо вважати, що норма додаткової вартості у всіх галузях більш-менш однакова, але швидкість обороту капіталу і органічна будова капіталу суттєво відрізняються, що обумовлює неоднакові норми прибутку у різних галузях. Покажемо це на такому умовному прикладі: існує три галузі, у кожному з них вкладено однаковий капітал по 100 гривень. Вартісна будова у них така: $70c + 30v$; $80c + 20v$; $90c + 10v$. Норма додаткової вартості m' в усіх галузях однакова і складає 100%. Маса додаткової вартості M складе відповідно 30, 20 і 10. Вартість товарів у першій галузі складатиме $70c + 30v + 30m$; у другій - $80c + 20v + 20m$; у третій - $90c + 10v + 10m$. Оскільки маса додаткової вартості у різних галузях різна, різною буде й індивідуальна норма прибутку:

Перша галузь:

$$P' = \frac{30m}{70c + 30v} \cdot 100\% = 30\%$$

Друга галузь:

$$P' = \frac{20m}{80c + 20v} 100\% = 20\%$$

Третя галузь:

$$P' = \frac{10m}{90c + 10v} 100\% = 10\%$$

Відповідною буде і маса прибутку: 30, 20 та 10.

Таблиця 1.

Витрати виробництва (C + V)	Норма додаткової вартості M'	Маса додаткової вартості M	вартість товару c+v+m	Індивідуальна норма прибутку P'	Середня норма прибутку P'середн.	відхилення середньої норми прибутку від прибутку
70c + 30v	100%	30	130	30%	20%	- 10%
80c + 20v	100%	20	120	20%	20%	-
90c + 10v	100%	10	110	10%	20%	+10%

Бачимо, що норма і маса прибутку на однакові за величиною капітали, вкладені у різні галузі суттєво відрізняється, в одних галузях вони вищі, в інших – нижчі. Як відреагують капіталісти на таку ситуацію? Вони почнуть «переливати» свої капітали в ті галузі, де норма прибутку вища. Можна припустити, що частка капіталістів, яка вклала капітали в третю галузь, вилучить їх і спрямує у першу галузь, де норма прибутку найвища. Згодом у першій галузі утвориться велика кількість капіталів, величина пропозиції товарів почне зростати і може перевищити величину попиту. Відомо, що коли пропозиція перевищує попит, ціна товарів зменшується, відповідно зменшується і норма прибутку. Капітал знову буде шукати більш вигідного застосування.

Подивімось на процеси, які відбуваються у третій галузі. Відтік капіталу з цієї галузі призведе до того, що величина пропозиції товарів зменшиться, може виникнути незадоволений попит, тобто величина попиту перевищить величину пропозиції. Це призведе до зростання ціни, а відповідно – і до зростання норми прибутку.

Внаслідок міжгалузевої конкуренції, того, що капітали в пошуках більш високого прибутку на відносно тривалих проміжках часу, розраховані як середньорічні, «перетікають» з однієї галузі в інші, норма прибутку вирівнюється, формується середня норма прибутку, так що починає діяти закон: на рівновеликий капітал – рівновеликий прибуток.

Це означає: в яку б галузь не було вкладено капітал, незалежно від його вартісної будови і швидкості обороту, якщо розглядати тривалі терміни функціонування, то в розрахунку на рік він принесе однакову, середню норму прибутку. Але в кожному році в різних галузях норма прибутку буде різна. **Середня норма прибутку підраховується як відсоткове співвідношення маси додаткової вартості, отриманої в усіх галузях до всього авансованого капіталу.**

У нашому прикладі:

$$30m + 20m + 10m$$

$$\text{-----} 100\% = 20\%$$

$$(70c+30v) + (80c+20v) + (90c+10v)$$

З'ясуємо, яким чином, за допомогою якого механізму реалізується закон середньої норми прибутку.

Висновки

- Міжгалузева конкуренція – це конкуренція між капіталістами різних галузей за більш вигідні умови застосування капіталу.
- Внаслідок того, що галузі відрізняються вартісною будовою, швидкістю обороту капіталу, норма прибутку в різних галузях неоднакова.
- Капітали переливаються з галузей з низькою нормою прибутку в галузі, де норма прибутку вища.
- Внаслідок міжгалузевої конкуренції, того, що капітали в пошуках більш високого прибутку «перетікають» з однієї галузі в інші, норма прибутку вирівнюється, формується середня норма прибутку, так що починає діяти закон: на рівновеликий капітал – рівновеликий прибуток.
- Середня норма прибутку підраховується як відсоткове співвідношення маси додаткової вартості, отриманої в усіх галузях до всього авансованого капіталу.

4. Перетворення вартості товару в ціну виробництва.

Ціна виробництва як перетворена форма вартості

Ціна, за якою підприємець згоден продати свої товари, повинна забезпечити відшкодування витрат та отримання прибутку, не нижче середнього. Якщо ціна товару буде дорівнювати його вартості, то підприємці, які вклали, в нашому прикладі, капітали в третю галузь, середньої норми прибутку не отримають. Вартість товарів третьої галузі, як то видно з таблиці, складає:

$90c + 10v + 10m = 110$, індивідуальна норма прибутку -10% при середній нормі прибутку у 20%. За цими ж умовами підприємці першої галузі отримають надприбуток. Однак, ми вже знаємо, що внаслідок міжгалузевої конкуренції формується середня норма прибутку і середній прибуток, який замінює додаткову вартість. Тому, якщо до нього додати витрати виробництва, то ми отримаємо так звану ціну виробництва. **Ціна виробництва дорівнює авансованому капіталу плюс середній прибуток на авансований капітал :**

$$\text{Ціна виробництва} = K_{ав.} + P_{середн.}$$

У нашому прикладі ціна виробництва буде складатися зі 100 одиниць авансованого капіталу плюс 20% від цієї суми, тобто 120 одиниць.

Міжгалузева конкуренція перетворює вартість на ціну виробництва. Остання і той центр, навколо якого коливаються ринкові ціни. Таким чином, **ціна виробництва є перетворена форма вартості**. Як відбувається процес перетворення? Скористаємося даними таблиці 2.

У чотири галузі вкладено однаковий за розміром капітал, який характеризується різною вартісною будовою. Норма додаткової вартості у всіх галузях однакова і складає 100%. За цими умовами маса додаткової вартості буде відповідно: 10, 20, 30 та 40. Галузева норма прибутку буде: 10%, 20%, 30% та 40%.

Таблиця 2.

Капітали	Норма додаткової вартості	маса додаткової вартості	Індивідуальна норма прибутку	Середня норма прибутку	Середня маса прибутку	Ціна виробництва	Вартість	Відхилення ціни виробництва
90с+10v	100%	10	10%	25%	25	125	110	+15
80с+20v	100%	20	20%	25%	25	125	120	+5
70с+30v	100%	30	30%	25%	25	125	130	- 5
60с+40v	100%	40	40%	25%	25	125	140	-15

Розрахуємо середню норму прибутку:

$$10m + 20m + 30m + 40m$$

$$P' = \frac{\quad}{(90с+10v)+(80с+20v)+(70с+30v) + (60с+40v)} 100\% = 25\%$$

$$(90с+10v)+(80с+20v)+(70с+30v) + (60с+40v)$$

Згадаємо, що закон середньої норми прибутку наголошує: рівновеликий прибуток на рівновеликий капітал. Оскільки всі підприємці вклали однакові за величиною капітали, вони у середньорічному вимірі отримають однакову масу прибутку: всі по 25 одиниць.

Ходом міжгалузевої конкуренції вся створена маса додаткової вартості перерозподіляється між капіталістами різних галузей.

Висновки

- Ціна, за якою підприємець згоден продати свої товари, повинна забезпечити відшкодування витрат та отримання прибутку, не нижче середнього. Такою ціною є ціна виробництва, яка дорівнює витратам виробництва плюс середній прибуток на авансований капітал.

- Ціна виробництва є перетворена форма вартості.

5. Закон тенденції норми прибутку до зниження та протидіючі фактори.

Ми неодноразово підкреслювали, що прагнення збільшення норми прибутку є потужним стимулом розвитку ринкової економіки. Але в економіці діють чинники, які не тільки перешкоджають зростанню норми прибутку, а й сприяють її зниженню. До цих чинників належать:

- **Зростання органічної будови капіталу**, обумовлене зростанням його технічної будови. Техніка стає все складнішою, вартість машин, механізмів, обладнання устаткування зростає, зростають ціни сировини, палива і таке інше. Одночасно нова техніка потребує меншої кількості живої праці, тобто робочої сили. Це означає, що в авансованому капіталі зростає частка, яка витрачається на придбання засобів виробництва і зменшується частка, яка іде на купівлю робочої сили. За цих умов, при незмінній нормі додаткової вартості норма і маса прибутку буде зменшуватись, тому що додаткова вартість створюється тільки робочою силою. Проілюструємо ці положення наступним умовним прикладом змін в органічній будові капіталу при нормі додаткової вартості у 100%:

$$\begin{array}{ll} \text{Якщо } c = 50, v = 50 & p' = \frac{50m}{(50c+50v)} 100\% = 50\% \\ \\ c = 60, v = 40 & p' = \frac{40v}{(60c+40v)} 100\% = 40\% \\ \\ c = 80, v = 20 & p' = \frac{20v}{(80c+20v)} 100\% = 20\% \\ \\ c = 90, v = 10 & p' = \frac{10v}{(90c+10v)} 100\% = 10\% \end{array}$$

Падіння норми прибутку не обов'язково призводить до зменшення маси прибутку. На масу прибутку, крім норми прибутку, впливає величина авансованого капіталу. Маса прибутку може зростати внаслідок збільшення розмірів функціонуючого капіталу, адже підприємці здійснюють процес нагромадження капіталу, прагнучи розширити обсяги виробництва.

Наступним чинником, який обумовлює зниження норми прибутку, є уповільнення швидкості обороту капіталу. Чим вища органічна будова капіталу, тим, як правило, повільніше обертається капітал.

Водночас, в економіці існують чинники, які протидіють падінню норми прибутку, це – ті ж самі чинники, які сприяють її падінню. Так,

зростання органічної будови капіталу відбиває застосування високих технологій, які підвищують продуктивність праці. Зростання продуктивності праці сприяє зростанню норми додаткової вартості, отже – і норми прибутку.

Науково-технічний прогрес забезпечує скорочення часу виробництва, досконалий транспорт за нетривалий час доправить товар до споживача; обчислювана техніка, засоби зв'язку дозволяють прискорити та спростити розрахунки, все це прискорює обіг капіталу, а значить – сприяє зростанню норми прибутку.

Важливим чинником, який протидіє падінню норми прибутку є зовнішня торгівля. Нерідко товарообмін між високорозвиненими та слабо розвиненими країнами здійснюється на нееквівалентній основі, що забезпечує підприємцям розвинених країн більш високу норму прибутку.

Сприяє підвищенню норми прибутку переміщення капіталів в країни, де дешева сировина, або дешева робоча сила.

Висновки

В економіці діють чинники, які сприяють падінню норми прибутку і водночас діють сили в протилежному напрямку, які забезпечують зростання норми прибутку. Тому під дією протилежних сил норма прибутку не завжди падає, а має лише тенденцію до зниження, тому і говорять про **закон тенденції норми прибутку до зниження.**

Запитання для самоконтролю

1. Чому простий товаровиробник програє у конкурентній боротьбі з капіталістичним товаровиробником?
2. Яким чином категорія «капіталістичні витрати виробництва» маскує капіталістичні виробничі відносини?
3. Що призвело нас до висновку щодо прибутку як перетвореної форми додаткової вартості?
4. Показником чого є норма прибутку?
5. Які чинники впливають на норму прибутку?
6. Чи обов'язково зростання органічної будови капіталу призведе до падіння норми прибутку?
7. Які наслідки викликає внутрішньогалузева конкуренція?
8. Що є джерелом прибутку?

Тести

1. Знайдіть правильну відповідь

Капіталістичні витрати виробництва – це:

- а) вартість засобів виробництва, спожитих при виготовленні товару;
- б) частина вартості товару, яка показує затрати капіталістів на засоби виробництва і робочу силу;
- в) капітал, який витрачається на створення нової вартості;
- г) витрати суспільства на виготовлення та реалізацію товару.

2. Знайдіть правильну відповідь

Прибуток – це:

- а) надлишок вартості товару над новою вартістю;
- б) перетворена форма додаткової вартості;
- в) різниця між суспільною і індивідуальною вартістю товару;
- г) різниця між виручкою від реалізації товару і вартістю засобів виробництва.

3. Знайдіть правильну відповідь

Капіталістичні витрати виробництва – це:

- а) відокремлена частина вартості товару;
- б) вартість засобів виробництва, використаних при виробництві даного товару;
- в) вартість предметів праці;
- г) нема правильної відповіді.

4. Знайдіть неправильну відповідь

Норма прибутку зростає внаслідок

- а) підвищення продуктивності праці;
- б) зниженні вартості елементів постійного капіталу під впливом НТП;
- в) зростання органічної будови капіталу;
- г) зростання продуктивності праці.

5. Знайдіть правильну відповідь

Головною умовою створення середньої норми прибутку є:

- а) міжгалузева конкуренція і вільний міжгалузевий перелив капіталу;
- б) внутрішньогалузева конкуренція;
- в) боротьба за зниження індивідуальних витрат на одиницю товару;
- г) встановлення рівноважної ціни.

6. Знайдіть правильну відповідь

Наслідком міжгалузевої конкуренції є:

- а) формування середньої норми прибутку і ціни виробництва;
- б) формування суспільної (ринкової) вартості товару;
- в) зниження індивідуальних витрат на одиницю продукту;
- г) встановлення рівноважної ціни.

7. Знайдіть правильну відповідь

Наслідком внутрішньогалузевої конкуренції є:

- а) утворення ціни виробництва;
- б) формування середньої норми прибутку;
- в) формування суспільної (ринкової) вартості одиниці товару;
- г) вільний перелив капіталів.

8. Знайдіть неправильну відповідь

Наслідком внутрішньогалузевої конкуренції є:

- а) формування суспільної (ринкової) вартості одиниці товару;
- б) зниження індивідуальних витрат на одиницю продукту;
- в) підвищення якості товарів,;
- г) створення середньої норми прибутку.

Торговий капітал і торговий прибуток

Засвоївши зміст даної теми, ви дізнаєтесь:

- як виник сучасний торговий капітал;
- чим дійсно є торговий прибуток;
- як функціонують різні форми торгівлі;
- яку зовнішньоекономічну політику може запроваджувати держава.

Для цього розглянемо такі питання:

1. Торговий капітал як відокремлена частина промислового капіталу:
 - а) купецький та торговий капітал;
 - б) сутність та особливості торгового капіталу.
2. Торговий прибуток та механізм його утворення:
Відшкодування витрат обігу. Власне торговий капітал і торговий прибуток;
3. Форми торгівлі:
 - а) форми оптової торгівлі: ярмарки, товарні біржі, аукціони;
 - б) роздрібна торгівля та її форми;
 - в) зовнішня та міжнародна торгівля.

Торговий капітал як відокремлена частина промислового капіталу.

Купецький та торговий капітал

Історичним попередником торгового капіталу був купецький капітал. **Купецький капітал суттєво відрізнявся від сучасного торгового капіталу.** Насамперед, **купецький капітал був самостійною формою капіталу.** Це пояснюється тим, що сфера виробництва і сфера обігу існували незалежно одна від одної. Сфера обігу була представлена торговим капіталом, а виробництво здійснювалося на основі рабовласницьких або феодальних відносин.

Відрізняється купецький капітал і джерелом торгового прибутку, яким був нееквівалентний обмін, як образно висловився професор економіки Колумбійського університету Рональд Фіндлі: «... дев'ять гудзиків від сюртука за шматок міді»¹. Купецький капітал відіграв значну роль у перетворенні простого товарного господарства в капіталістичне товарне господарство.

Сутність та особливості торгового капіталу

На початковій стадії існування капіталістичного товарного господарства промислові капіталісти самостійно, без торгових посередників займалися продажем своїх товарів. За збільшенням обсягів виробництва самостійний продаж товарів приносив промисловим капіталістам додаткові

¹ Рональд Фіндлі. . Условія торгівлі. The NEW PALGRAVE. Економіческая теория. Под ред. Дж.Итуэлла, М.Милгейта, П.Ньюмена. М.: ИНФРА –М, 2004, С. 811

труднощі, і вони стали передавати цю функцію торговим капіталістам. Чому це стало можливим? Згадайте формулу кругообороту промислового капіталу:

$$P_c \\ G - T / \dots V \dots T' - G' \\ \backslash Z_v$$

Ми відзначали, що в ході кругообороту продуктивний капітал приймає і скидає три форми: товарну, виробничу, грошову і кожна форма виконує свою, тільки їй притаманну функцію. Функцією товарної форми T' є перетворення її в грошову: $T' - G'$. Цю функцію промисловий капіталіст передає торговому капіталісту. Звідси і визначення сутності торгового капіталу: **торговий капітал є відокремлена частка промислового капіталу**. Товарна форма промислового капіталу перетворюється на торговий капітал.

Функціонування торгового капіталу створює ряд переваг як для промислового капіталіста, так і для суспільства в цілому.

По-перше, **функціонування торгового капіталу непрямо, опосередковано впливає на масу додаткової вартості, яка створюється на промисловому підприємстві**. Яким чином? Згадаймо, що маса додаткової вартості залежить від величини авансованого капіталу. Якщо промисловець не буде відволікати частку капіталу на організацію торгівлі, більшу частку капіталу він зможе застосувати у виробництві.

По-друге, торговий капіталіст краще знає ринок, уміє організувати торгівлю таким чином, щоб скоротити час обігу. Як відомо, час обігу є частиною часу обороту капіталу, тобто при скороченні часу обігу прискорюється швидкість обороту капіталу, яка є одним з чинників, що впливають на норму прибутку. Отже, **торговий капітал сприяє підвищенню норми прибутку**.

По-третє, **торговий капітал дає економію на витратах обігу**. Якби кожен капіталіст самостійно займався реалізацією своїх товарів, витрати обігу були б значно більшими, а це – не вигідно суспільству.

Нарешті, торговий капіталіст своїм капіталом може обслуговувати продаж товарів декількох промисловців, це скорочує потребу в грошовій масі у країні.

Висновки

- Історичним попередником торгового капіталу був купецький капітал, який був самостійною формою капіталу.
- Джерелом торгового прибутку був нееквівалентний обмін.
- Торговий капітал є відокремлена, уособлена частка промислового капіталу.
- Відокремлення стає можливим завдяки тому, що товарна форма промислового капіталу T' виконує функцію перетворення товарної форми капіталу на грошову G' .
- Функціонування торгового капіталу створює ряд переваг для капіталіста-промисловця і суспільства в цілому: **торговий капітал**

непрямо, а опосередковано впливає на масу додаткової вартості, яка створюється на промисловому підприємстві; скорочує витрати обігу, зменшує потребу в грошах.

2. Торговий прибуток та механізм його утворення.

Відшкодування витрат обігу.

Власне торговий капітал і торговий прибуток

Для того щоб перетворити товарний капітал на грошовий, торговий капіталіст повинен зазнати певних витрат, які необхідно відшкодувати. Згадаємо, що витрати обігу класифікуються як чисті витрати і додаткові витрати.

Крім того, торговий капіталіст прагне отримати прибуток не нижчий середнього, інакше він не буде вкладати капітал у торгівлю, а знайде для нього краще застосування.

У структурі торгового капіталу можна виділити такі складові:

- **капітал обігу** – це капітал, авансований на придбання певної партії товарів. Наприклад, торговець авансує 50 000 гривень на придбання товарів у промисловця, це і буде капітал обігу:

- **капітал, авансований на додаткові витрати виробництва;**

- **капітал, авансований на чисті витрати виробництва.**

З'ясуємо, яким чином торговий капіталіст повертає авансований капітал і забезпечує прибуток на цей капітал.

Розглянемо, як відшкодовуються додаткові витрати обігу і яким чином капітал, авансований на ці витрати, приносить прибуток.

Додаткові витрати обігу пов'язані з продовженням процесу виробництва у сфері обігу. Це витрати на фасування, пакування, сортування, зберігання та транспортування продукту. Праця, пов'язана з цими витратами, є продуктивною, вона створює вартість і ця вартість приєднується до вартості товару, збільшуючи її; відповідно зростає і ціна товару. Покажемо це на такому прикладі: цукор може бути розфасований на торговому підприємстві. Для цього необхідно придбати фасувальну машину, матеріали для фасування, витратити електроенергію, найняти робітника – фасувальника. Робітник своєю конкретною працею фасувальника перенесе на вартість цукру вартість зносу фасувальної машини, матеріалу для пакування, електроенергії та абстрактною працею створить нову вартість, яка дорівнює вартості його робочої сили і додатковій вартості. Уся ця вартість буде приєднана до вартості цукру. Таким чином будуть відшкодовані додаткові витрати обігу. Одночасно, капітал, авансований на ці витрати, принесе підприємцю прибуток. Ще раз нагадаємо, **що праця, пов'язана з додатковими витратами, є продуктивною, створює додаткову вартість, яка після продажу товару перетворюється на прибуток торгового капіталіста.**

Капітал обігу, тобто капітал, авансований на придбання партії товару, повернеться до торгового капіталіста після продажу всього придбаного товару. Для цього достатньо продати товар за тією ж ціною, за якою його

було придбано. Але ж торговець повинен отримати прибуток, а це вже вимагає, щоб він продавав товар за ціною, вищою від ціни купівлі. Рух торгового капіталу відбиває формула $\Gamma - T - \Gamma'$. Торговець купує товар у капіталіста-промисловця за однією ціною, а продає за іншою, вищою. Різниця між продажною і покупною ціною і є торговий прибуток. Це і породжує уявлення, ніби прибуток створюється у торгівлі в процесі продажу. Але відомо, що в сфері обігу нова вартість не створюється, у цій сфері лише відбувається зміна форми вартості – грошова перетворюється на товарну, а товарна – на грошову. Звідки ж з'являється торговий прибуток, яка його природа? **Отримання торгового прибутку як різниці між ціною продажу і ціною купівлі відбиває лише перерозподіл вартості, створеної в процесі виробництва.** Торговий капіталіст привласнює частину додаткової вартості, створеної в процесі виробництва. Покажемо, як відбувається це привласнення на такому умовному прикладі. Капіталіст-промисловець авансував на виробництво партії товарів $4000c + 1000v$, при нормі додаткової вартості m' у 100% це принесе йому $1000m$, вартість товару складатиме 6000 грошових одиниць. Норма прибутку складе

$$P' = \frac{1000m}{4000c+1000v} - 100\% = 20\%$$

Торговий капіталіст авансував 500 одиниць капіталу обігу і на ці 500 одиниць він прагне отримати прибуток, не нижчий від середнього. Згадаємо, що середня норма прибутку формується як відсоткове співвідношення всієї маси додаткової вартості з усім авансованим капіталом. Отже, **у формуванні середньої норми прибутку бере участь і торговий капітал:**

$$P' \text{ середн.} = \frac{1000m}{(4000c+1000v) + 500} - 100\% = 18,1\%$$

Відомо, що товари продаються за цінами, які коливаються навколо ціни виробництва, яка дорівнює авансованому капіталу плюс середній прибуток на авансований капітал. Якщо відволіктись від ускладнюючих обставин (дисбалансу між попитом та пропонуванням певних товарів, інфляції тощо) і припустити, що попит дорівнює пропонуванню, немає інфляції і т.д., що для з'ясування нашого питання припустимо, то ринкові ціни будуть тотожними цінам виробництва.

У нашому прикладі 18,1% від 5000 авансованого промисловцем капіталу складе 905 одиниць, ціна виробництва промисловця – $5000\text{Кав.} + 905 P = 5905$.

Але торговець буде купувати товари не за 5905, а дешевше. Чому? Справа в тому, що він повинен відшкодувати свої витрати у 500 грошових одиниць, які промисловець у випадку самостійної реалізації поніс би сам, що зменшило б його норму прибутку. Так, якщо дійсна ціна виробництва його товарів (вартість) становить 6000 грошових одиниць, а витрати виробництва і реалізації 5500 грошових одиниць. $(4000c + 1000v + 500 \text{ чисті витрати обігу})$, то норма прибутку буде приблизно 9%. Тому, щоб не мати справи зі

складними проблемами реалізації і не відволікати капітал на них, він продасть товари за 5455 грошових одиниць, що дасть йому норму прибутку 9%, а торговий підприємець реалізує товари за 6000 грошових одиниць, з яких відшкодує свої витрати у 500 гр. одиниць і отримає 45 грошових одиниць торгового прибутку, тобто його норма прибутку становитиме також 9%. Таким чином, підприємці будуть мати однакову норму прибутку. При цьому, дійсна ціна виробництва (вартість) буде 6000 грошових одиниць, а ціна виробництва промисловця 5455 грошових одиниць:

$$(4000c+1000v+455P_{\text{сер.}})$$

Карл Маркс називав **дійсною** ціною виробництва (на відміну від ціни виробництва промисловця), таку ціну, яка містить витрати виробництва, чисті витрати обігу, середній прибуток промисловця і торговельний прибуток.

Промисловець поступився часткою додаткової вартості за те, що торговець продав вироблені товари. Стає зрозумілим і визначення торгового прибутку: **торговий прибуток – перетворена форма частини додаткової вартості.**

Ми бачимо, що капіталіст-промисловець поступається часткою додаткової вартості, яка йде на формування торгового прибутку і на відшкодування чистих витрат обігу. Те, що торговий капітал бере участь у формуванні середньої норми прибутку, призводить до її зниження, тобто прибуток промисловця зменшується. Але якби функціонування торгового капіталу було не вигідним для промисловця, він сам би займався продажем вироблених на його підприємстві товарів. Оскільки він цього не робить, то це означає, що функціонування торгового капіталу є вигідним для промисловця.

Висновки

- Торговий капітал складається з трьох частин: капітал обігу (капітал, авансований на придбання товарів), капітал, авансований на відшкодування чистих та додаткових витрат обігу.
- Додаткові витрати обігу пов'язані з продовженням процесу виробництва у сфері обігу. Праця, пов'язана з цими витратами є продуктивною, вона створює вартість і ця вартість приєднується до вартості товару, збільшуючи її; відповідно зростає і ціна товару.
- Торговий прибуток є перетворена форма додаткової вартості. Він утворюється за рахунок різниці між дійсною ціною виробництва (вартістю) товару та ціною виробництва промисловця.
- Торговий капітал бере участь у формуванні середньої норми прибутку.

3. Форми торгівлі.

Форми оптової торгівлі: ярмарки, товарні біржі, аукціони

Відомий «Словник сучасної економічної теорії Макміллана» дає таке визначення: «Торгівля – обмін товарами між індивідами або групами, який

здійснюється як безпосередньо за допомогою бартеру (barter), так і опосередковано з використанням грошей».¹

Якщо торгівля опосередкована грошима, то торговий капітал виконує роль посередника між виробниками і споживачами товарів. Рух товарів у сфері обігу складається з двох стадій: з купівлі товарів у товаровиробників ($G' - T'$) і продажу їх споживачам ($T' - G'$). Першу стадію руху товарів здійснює оптова торгівля, другу – роздрібна.

Історично першою формою оптової торгівлі були ярмарки. Раз чи декілька разів на рік в обумовлене місце приїздили промисловці і торговці, там продавали і купували великі партії товарів. Згадайте Сорочинський ярмарок, так яскраво змальований М.В. Гоголем. У Російській імперії широко відомим був ярмарок у Нижньому Новгороді. Існування ярмарків було обумовлене нерозвиненістю транспортних засобів, відірваністю окремих ринків один від одного, слабкими зв'язками між виробниками і споживачами. Спочатку на ярмарок привозили весь товар, торговці його оглядали і обирали потрібне. Згодом на ярмарок привозили зразки товарів і торгівля йшла за зразками.

З розвитком капіталістичного товарного виробництва важливу роль стали виконувати **товарні біржі**. «Формою обміну є товарна біржа, на якій розташовані по колу учасники вигукують свої ціни попиту і пропозиції, або приймають пропозиції інших. Ці ринки діють по суті, як багатосторонні торги...».² Товарні біржі концентрують оптовий оборот масових товарів, головним чином – сировини і продовольчих товарів: кольорові метали, бавовна, зерно, цукор, олія, кава і таке інше. Товари продаються за зразками або стандартами, у яких встановлено головні ознаки товару: якість, сорт, встановлюється також мінімальна величина партії товару, яку можна придбати. Біржові угоди поділяються на два види:

- касові, за якими оплата здійснюється відразу, або через 2-3 дні;
- строкові, за якими товари мають бути передані, а гроші виплачені через певний термін. Наприклад, бавовну зазвичай купують у липні, а термін постачання – у грудні. Нині товарні біржі відіграють незначну роль у торгівлі.

Аукціони – форма ринку, на якому потенційні покупці самі пропонують ціну за товари, а не просто сплачують ціну, визначену продавцем. Можна встановити чотири типи аукціонів:

- звичайний, або англійський аукціон, на якому пропозиція ціни робиться прилюдно і який закінчується тоді, коли вже ніхто не хоче збільшувати ціни;

¹ Словарь современной экономической теории Макмиллана...: ИНФРА -М, 1997, с. 497

² Роберт Б. Уилсон. Обмен. The NEW PALGRAVE. Экономическая теория. Под ред. Дж. Итуэлла, М. Милгейта, П. Ньюмена. М.: ИНФРА –М, 2004, С.304

- закритий (заявка подається в запечатаному конверті) аукціон другої ціни, на якому той, хто заплатив найвищу ціну, повинен заплатити суму, яка дорівнює другій по величині пропозиції;
- голландський аукціон, на якому торги починаються з високої ціни, а потім вона знижується до того моменту, доки хтось не виявить бажання придбати товар за останньою ціною;
- закритий аукціон першої ціни, на якому той, хто запропонував найвищу ціну, і повинен її сплатити.

Аукціони в наш час не відіграють суттєвої ролі, а основна товарна маса реалізується прямими поставками покупцям за заздалегідь укладеними контрактами (часто прямо зі складу).

Роздрібна торгівля та її форми

Функцією роздрібною торгівлі є продаж товарів особистого споживання через мережу крамниць, ларків, лотків, закладів харчування. Торговий прибуток розподіляється між оптовими та роздрібними торговцями. Тому великі торгові підприємці, не бажаючи ділитися прибутком з оптовиками, створюють свою власну мережу оптової торгівлі, закупаючи товари безпосередньо у товаровиробників.

Роздрібна торгівля розвивається за такими напрямками: по-перше, це універсальність, коли в одному і тому ж торговому закладі продаються товари різного призначення; прикладами таких закладів є універсами, супермаркети. Другий напрямок – спеціалізація, коли в торговому закладі продаються товари однієї товарної групи: меблі, побутова техніка, комп'ютери, одяг, тощо. Застосовується також змішана форма, коли в універсальних магазинах функціонують великі спеціалізовані відділи.

Однією з форм роздрібною торгівлі є торгівля в кредит. Вона широко пропагується, у тому числі і в Україні, але за певних умов зростання споживчих боргів може призвести до кризи неплатежів і негараздів у банківській системі.

Зовнішня та міжнародна торгівля

Міжнародний ринок – це торгівля між країнами товарами та послугами. Згадаймо, що причиною виникнення товарного виробництва є суспільний поділ праці. Причиною виникнення зовнішньої торгівлі є міжнародний поділ праці. Міжнародна торгівля існувала ще в стародавні часи, однак формування світового ринку, який охоплює практично всі країни, стало можливим тільки з переходом до великої машинної індустрії і завершилось на початку XX століття. Відносини у міжнародній торгівлі будуються на основі закону вартості: товар, вироблений в одній країні повинен отримати суспільне визнання за її межами.

Об'єктами міжнародної торгівлі є найбільш конкурентоспроможна продукція, яка вироблена з найнижчими витратами і має кращі споживчі якості. Кожна країна експортує одні товари, а імпортує інші. Імпорт товарів не повинен перевершувати експорт. Якщо експорт дорівнює імпорту, країна

має нульове сальдо зовнішнього торговельного балансу. Якщо імпорт перевищує експорт – у країни від’ємне сальдо, це явище негативне. Кожна країна прагне до того, щоб експорт її товарів перевищував імпорт іноземних. Держава повинна захищати інтереси вітчизняних товаровиробників, сприяти розвитку національного капіталу, одночасно захищаючи своїх громадян як споживачів.

З цією метою держава запроваджує певну зовнішньоекономічну політику. Зовнішня торгівля «...передбачає використання різних валют і є предметом регулювання за допомогою тарифів (tariffs), квот (quotas) та валютного контролю (exchange controls)».¹

Користуючись цими інструментами регулювання, держава запроваджує політику протекціонізму або політику фритредерства.

Політика протекціонізму – це політика захисту національного виробника: держава за допомогою квот, підвищення митних тарифів обмежує імпорт. **Політика фритредерства** (вільної торгівлі) знімає обмеження, це – політика відкритих дверей з метою залучення імпорتنих товарів та іноземних капіталів.

На практиці держава щодо одних товарів запроваджує політику фритредерства, щодо інших – політику протекціонізму.

Висновки

- Внутрішня торгівля функціонує у двох формах :оптова і роздрібна.
- Першою формою оптової торгівлі були ярмарки, на які продавці привозили різноманітні товари, а торговці купували їх великими партіями, пізніше торгівля велася за зразками товарів.
- З розвитком капіталістичного товарного господарства все більшу роль відігравали товарні біржі, які стали концентрувати оптовий оборот масових товарів; товари продаються за зразками або за стандартами.
- Аукціони – форма торгівлі, де ціну товару визначає покупець.
- Роздрібна торгівля доводить товари до кінцевого споживача, представлена різноманітними торговими закладами – від лотка до гіпермаркету.
- Міжнародна і зовнішня торгівля сформувалися внаслідок розвитку міжнародного суспільного поділу праці.
- Зовнішню торгівлю регулює держава, встановлюючи квоти на експорт та імпорт товарів, мита та валютний контроль.
- Протекціоністська політика спрямована на захист національного товаровиробника шляхом зменшення квот на імпорт, підвищення мита на імпортовані товари або навіть заборони імпорту певних товарів.

¹ Словарь современной экономической теории Макмиллана.:ИНФРА -М, 1997, с. 256

- Політика фритредерства - це політика вільної торгівлі, спрямована на залучення необхідних країні товарів та іноземних капіталів.

Питання для самоконтролю

8. Дайте визначення торгового капіталу.
9. Які переваги функціонування торгового капіталу створює для капіталу промислового?
10. Який зв'язок між торговим прибутком та додатковою вартістю, яку отримує капіталіст-промисловець?
11. Чи бере торговий капітал участь у формуванні середньої норми прибутку?
12. Чим аукціони відрізняються від ярмарків?
13. Що сприяло розвитку зовнішньої торгівлі?
14. На що спрямована політика протекціонізму?
15. Яку мету ставить уряд, запроваджуючи політику фритредерства?

Тести

Знайдіть неправильну відповідь

1. Торговий капітал – це:
 - а) відокремлена частина промислового капіталу;
 - б) капітал, який функціонує у сфері обігу;
 - в) капітал, який приносить його власнику торговий прибуток;
 - г) абсолютно самостійна форма капіталу.

2. Знайдіть неправильну відповідь

Торговий прибуток – це:

- а) двічі перетворена форма додаткової вартості;
- б) різниця між вартістю товарів і ціною, за якою торговець купує товар у промисловця;
- в) частина додаткової вартості, яка відповідає середній нормі прибутку на авансований торговцем капітал;
- г) результат експлуатації дрібних товаровиробників торговими капіталістами.

3. Знайдіть неправильну відповідь

Сучасний торговий капітал відрізняється від купецького капіталу

- а) його місцем у системі суспільного відтворення;
- б) джерелом торгового прибутку;
- в) величиною норми прибутку;
- г) всі відповіді неправильні.

4. Знайдіть правильну відповідь

Торговий капітал – це:

- а) відокремлена частка промислового капіталу;
- б) капітал, який функціонує у сфері обігу;
- в) капітал, який приносить дохід;

г) усі відповіді правильні.

5. Знайдіть правильну відповідь

Торговий капітал таким чином впливає на середню норму прибутку:

- а) зменшує її;
- б) збільшує її;
- в) середня норма прибутку залишається незмінною;
- г) правильної відповіді нема.

6. Знайдіть правильну відповідь

Торговий капітал – це:

- а) капітал, який функціонує у сфері обігу;
- б) відокремлена частина промислового капіталу;
- в) капітал, який приносить його власнику прибуток;
- г) всі відповіді вірні

7. Знайдіть правильну відповідь

Сучасний торговий капітал відрізняється від купецького капіталу

- а) його місцем у системі суспільного відтворення;
- б) джерелом торгового прибутку;
- в) величиною норми прибутку;
- г) всі відповіді вірні.

Позичковий капітал і позичковий процент

Засвоївши зміст даної теми, ви дізнаєтесь:

- як виникає та формується позичковий капітал;
- від чого залежить норма позичкового проценту;
- з чого складається прибуток банку;
- чому виникли акціонерні товариства і як вони функціонують;
- за якою ціною продаються акції;
- що може привести суспільство до фінансової кризи.

Для цього нам необхідно розглянути такі питання:

1. Позичковий капітал як відокремлена частина промислового капіталу:
 - а) лихварський капітал як попередник позичкового капіталу;
 - б) джерела позичкового капіталу;
 - в) особливості позичкового капіталу
2. Позичковий процент:
 - а) розпадання середнього прибутку на позичковий процент і підприємницький дохід;
 - б) тенденція норми проценту до зниження.
3. Кредит та його форми:
 - а) комерційний кредит;
 - б) банківський кредит, банки, їх види, функції та операції;
 - в) банківський прибуток.
4. Акціонерний капітал і акціонерні товариства:
 - а) сутність акціонерного капіталу;
 - б) акції, їх види. Курс акцій;
 - в) установчий прибуток і шляхи його утворення;
 - г) фіктивний капітал.

1. Позичковий капітал як відокремлена частина промислового капіталу.

Лихварський капітал як попередник позичкового капіталу

Історичним попередником сучасного позичкового капіталу був лихварський капітал. **Лихварський капітал – властива для докапіталістичних формацій форма капіталу, який приносить відсоток.** У докапіталістичних формаціях лихварський капітал існував у двох **формах: як позика великим землевласникам і як позика дрібним товаровиробникам.** Феодали-землевласники брали позику, як правило, для придбання предметів розкошу, зброї, тобто тих товарів, які не можливо було виробити в їх маєтку. Позичковий процент феодали сплачували лихварю за рахунок створеного рабами або кріпаками, додаткового продукту (а нерідко – і необхідного), який без усілякої оплати привласнював феодал.

Дрібні товаровиробники зверталися до лихваря за позикою, щоб, опинившись у скрутному становищі, підтримати своє виробництво.

Позичковий процент дрібні товаровиробники сплачували за рахунок додаткової праці. Отже, **джерелом позичкового процента, який отримували лихвар, була додаткова неоплачувана праця рабів, кріпаків та дрібних товаровиробників.** Цим лихварський капітал суттєво відрізняється від сучасного позичкового капіталу.

Друга відмінність лихварського капіталу від позичкового - висока норма позичкового процента, яка пояснюється тим, що лихвар був монополістом на грошовому ринку, тільки він мав вільні кошти для надання позики. Висока норма позичкового процента нерідко призводила до того, що цілі покоління людей попадали у боргову кабалу. Щоб не допускати до такого становища, уряди різних країн обмежували норму позичкового процента: « В країнах, де отримання процента дозволено, закон з метою попередження вимагання лихварів зазвичай встановлює максимальну норму процента здирництва, яка може бути стягнутою, не накликаючи за це покарання»¹ - писав Адам Сміт у славетній праці «Дослідження про природу та причини багатства народів».

Монополію лихварського капіталу підірвав розвиток капіталу промислового.

Джерела позичкового капіталу

Ми неодноразово підкреслювали, що капітал залишається капіталом тільки тоді, коли він безперервно рухається, здійснює кругообіг, перетікаючи з однієї функціональної форми в іншу: з товарної у виробничу, з виробничої – у товарну, з товарної – у грошову:

$$\begin{array}{c} \text{Зв} \\ \text{Г} - \text{Т} / \dots \text{В} \dots \text{Т}' - \text{Г}' \\ \backslash \text{Рс} \end{array}$$

У процесі кругообігу деякі частини промислового капіталу відокремлюються, випадають з кругообігу, приймаючи форму тимчасово вільного грошового капіталу. Що саме і чому відокремлюється?

- Після продажу партії товарів кожен підприємець перераховує певну суму у **фонд амортизаційних відрахувань.** Ці кошти залишаються вільними до того часу, коли необхідно буде оновлювати основний капітал, замінювати зношені засоби виробництва

- Сировину, комплектуючі (**елементи оборотного капіталу**), які використовуються для виробництва товарів, капіталіст купує не щоденно, а періодично, необхідні для цього кошти він накопичує певний час, поступово, вони тимчасово вільні.

- **Заробітну плату** капіталіст також виплачує не щоденно, а накопичує по мірі реалізації товарів.

- **Додаткову вартість** капіталіст отримує від кожної реалізованої партії товарів, частину її він спрямовує на розширення виробництва. Потрібен

¹. А Смит. Исследование о природе и причинах богатства народов. Антология экономической классики. М.Эконов, 1991, Т.1, с.380.

певний термін, щоб накопичити суму, якої вистачить на будівництво нового цеху, чи відкриття філії тощо.

Виникає протиріччя: капітал, щоб залишатися капіталом, повинен безперервно рухатися, а в процесі руху з кругообороту випадають деякі частини капіталу, отже, перестають бути капіталом. Як же вирішується це протиріччя? Згадаємо, що швидкість обороту капіталу суттєво відрізняється у різних підприємствах. У той час, коли у одного підприємця з'явилися тимчасово вільні кошти, інший підприємець має потребу в додаткових коштах. Тимчасово вільні кошти підприємець може дати у позику тому, хто їх потребує, вони перетворюються на позичковий капітал, який приносить позичковий процент. Звідси і визначення позичкового капіталу: **позичковий капітал є відокремлена у грошовій формі частина промислового капіталу, капітал, який приносить позичковий процент. Протиріччя розрішається перетворенням тимчасово вільних коштів промислового капіталіста в позичковий капітал.**

Особливості позичкового капіталу

Позичковий капітал виступає як товар особливого роду, як специфічний товар. У чому його специфіка, чим він відрізняється від інших товарів? Коли будь-який товар продано, він уже ніколи не повертається до товаровиробника і зникає, знищується в процесі споживання. **Товар «позичковий капітал» не зникає, не тільки повертається через певний термін, а й приносить своєму власникові позичковий відсоток.**

Як будь-який товар, позичковий капітал має споживну вартість і ціну. **Споживна вартість позичкового капіталу полягає в його здатності приносити позичковий відсоток. Ціною позичкового капіталу є позичковий відсоток.**

Необхідно зауважити, що позичковий процент як ціна позичкового капіталу є ірраціональною формою ціни, тому що відбиває не його вартість, а його споживну вартість.¹

Позичковий капітал є найбільш фетишистською, найбільш таємничою формою капіталу. Його рух здійснюється за формулою $G - G'$, ніби гроші здатні самі по собі самозростати, народжувати нові гроші; тимчасово вільні кошти промислового капіталіста десь поблукали і повернулися до нього з позичковим процентом. З'ясуємо, де ці кошти були і як було створено позичковий процент.

2. Позичковий процент.

Розпадання середнього прибутку на позичковий процент і підприємницький дохід

Отриману позику підприємець використовує продуктивно, тобто вкладає ці кошти у виробництво певних товарів і отримує додаткову вартість. **Цей підприємець виступає як функціонуючий капіталіст, а застосований капітал – як капітал-функція.** Після продажу товарів додаткова вартість

¹ А.К.Покрытан, М.И.Збарский. Политическая экономия. Учебное пособие. Од. ОГЭУ, 2002, с.185

перетворилась на прибуток. Чи може функціонуючий капіталіст привласнити весь отриманий прибуток? Він користувався запозиченим капіталом, тому мусить його повернути і віддати частку прибутку у вигляді позичкового процента як плату за отриманий на певний термін капітал. **Позичковий процент є двічі перетворена форма додаткової вартості:** додаткова вартість перетворюється на прибуток, а частка прибутку – на позичковий процент. **Друга частина прибутку, яка залишилась у функціонуючого капіталіста після сплати позичкового процента, утворює підприємницький дохід.** Отже, додаткова вартість приймає дві форми: позичковий процент і підприємницький дохід, а **позичковий капітал існує одночасно у двох формах: як капітал-власність і як капітал-функція.** Грошові кошти, надані у вигляді позичкового капіталу, залишаються власністю одного капіталіста, тобто виступають як капітал-власність, а функціонують у руках іншого – того, хто отримав позику, і тому виступають як капітал-функція. Це роздвоєння капіталу і відбивається у розпаданні прибутку на відсоток і підприємницький дохід.

Тенденція норми процента до зниження.

Грошові кошти, тимчасово вивільнені в процесі кругообороту промислового капіталу, поступають на грошовий ринок і продаються як товар «позичковий капітал» за певною ціною. **Ціною позичкового капіталу як товару виступає позичковий процент.** Але позичковий капітал - товар особливого роду, його ціна є формою виразу не вартості, а споживної вартості. Тому **ціна позичкового капіталу формується не на основі закону вартості, а відповідно до співвідношення попиту і пропозиції.** Якщо попит на позичковий капітал більший, ніж його пропозиція, ціна позичкового капіталу, тобто позичковий процент, зростає. Якщо ж пропозиція позичкового капіталу зростає, а попит на нього падає, норма процента знижується. **Норма позичкового процента - це відсоткове співвідношення частки прибутку, яка виплачується власникові капіталу до величини позичкового капіталу.** Так, якщо функціонуючий капіталіст отримав позику у 50 000 гривень і зобов'язаний через рік повернути, сплативши 5000 гривень процента, то норма позичкового процента

$$\text{Норма \%} = \frac{5000\text{P}}{50\,000\text{K}} \cdot 100\% = 10\%$$

Виникає запитання: у яких межах може коливатися норма позичкового процента? Такою межею є середня норма прибутку: **норма процента не повинна бути вищою від середньої норми прибутку.** Одночасно, норма проценту не повинна наближатися до нуля, інакше капіталіст-власник не матиме сенсу перетворювати свої вільні кошти на позичковий капітал.

На норму позичкового процента впливає стан економіки країни. Якщо економіка вступила у кризову фазу, попит на гроші різко зростає, а пропозиція зменшується, тому і норма процента може значно зростати. Коли

внаслідок кризи певна кількість підприємств збанкрутує, попит на гроші впаде, норма процента також зменшиться.

Деякі економісти висловлюють думку про те, що норма процента має тенденцію до зниження. **Зниження норми процента можна пояснити такими причинами:**

- **Тенденцією норми прибутку до зниження.** Якщо середня норма прибутку знижується, зменшується і та його частка, яка перетворюється на позичковий відсоток.

- **З розвитком капіталізму зростає прошарок рантьє,** людей, які живуть за рахунок перетворення своїх коштів у позичковий капітал, внаслідок чого пропозиція позичкового капіталу зростає.

- **Розвивається кредитна система,** у позичковий капітал перетворюються не тільки відокремлені частини промислового капіталу, а й кошти страхових, пенсійних та інших фондів, заощадження населення. Це також збільшує пропозицію позичкового капіталу.

Висновки

- Позичковий процент є ціна товару «позичковий капітал». Сутність позичкового процента в тому, що він є двічі перетвореною формою додаткової вартості.

- Підприємницький дохід – це частина прибутку, яка залишається у функціонуючого капіталіста після сплати позичкового процента.

- Позичковий капітал у процесі використання роздвоюється на капітал власність та капітал-функцію; капітал-власність приносить позичковий процент, а капітал-функція – підприємницький дохід.

- Ціна товару «позичковий капітал» формується під впливом співвідношення попиту і пропозиції позичкового капіталу.

- Позичковий процент не повинен перевищувати середню норму прибутку.

- Норма позичкового процента має тенденцію до зниження, що обумовлене зниженням середньої норми прибутку, зростанням кількості рантьє, розвитком кредитної системи.

3. Кредит та його форми.

Комерційний кредит

Кредит (від латинської *creditum* – позика, борг) – позика в грошовій або товарній формі на умовах повернення в певний термін з виплатою позичкового процента. Кредит – це форма руху позичкового капіталу. Кредит опосередковує мобілізацію тимчасово вільних грошових коштів і їхній розподіл між господарюючими суб'єктами. Враховуючи ці обставини, у більш широкому сенсі кредит – це сукупність економічних відносин, з одного боку, з залучення тимчасово вільних коштів суб'єктів господарства, та, з іншого, - їхнього надання підприємствам і населенню.

Кредит сприяє розширенню обсягів виробництва, тому що підприємець може отримати необхідні для цього кошти, вступивши в кредитні відносини. Кредит також сприяє укріпленню та розвитку економічних зв'язків між галузями, господарюючими суб'єктами.

Кредит існує у двох формах: комерційний кредит та банківський кредит.

Комерційний, або товарний кредит – це кредит, який надає продавець або товаровиробник своєму покупцеві в рамках умов продажу, який дозволяє здійснювати оплату в певний термін після дійсного продажу товарів.¹ **Комерційний кредит у формі товару надає один функціонуючий капіталіст іншому функціонуючому капіталісту.** Як виникає потреба в комерційному кредиті? Вона виникає в умовах, за якими підприємцю треба отримати засоби виробництва вже зараз, а розплатитися за них він зможе тільки згодом, після реалізації вироблених товарів. Так, власникові хлібопекарні необхідне борошно, він може отримати його у формі комерційного кредиту у виробника борошна. Для розрахунків за комерційним кредитом замість наявних грошей використовується вексель. **Вексель - це боргове зобов'язання, у якому вказано суму боргу, термін повернення, процент, який необхідно сплатити.** Утримувач векселя може передати його іншому підприємцю як плату за отриманий товар. Передача векселя оформлюється передаточним надписом – індосаментом. Так у нашому прикладі, власник хлібопекарні видає вексель виробникові борошна. Якщо виробник борошна не має коштів, щоб заплатити за зерно, він може розрахуватися тим векселем, який він отримав від власника хлібопекарні. Таким чином, векселі перетворюються у форму кредитних грошей. Крім того, вексель можна продати банку і отримати кредит вже в грошовій формі.

Комерційний кредит має обмежений характер. Обмеженість виявляє себе в тому, що:

- **комерційний кредит можуть надавати й отримувати підприємці, чиє виробництво технологічно пов'язане між собою.** Власник хлібопекарні не може отримати комерційний кредит у того, хто виробляє взуття, а виробник борошна не може надати комерційний кредит тому, хто виробляє меблі;
- **комерційний кредит надається, як правило, на короткий термін;**
- **комерційний кредит обмежений кількісно, підприємець може надати його тільки в обсязі виробленого товарного капіталу T';**
- **комерційний кредит неможливо використовувати для виплати заробітної плати.**

Тому виникає потреба в такій формі кредиту, яка б пододала обмеженість комерційного кредиту. Такою формою кредиту є банківський кредит.

¹ Словарь современной экономической теории Макмиллана. М.:ИНФРА – М, 1997,с. 497

Банківський кредит

Банківська система більшості країн є дворівневою. Перший рівень – це центральний банк країни, в Україні – це Національний Банк України. Національний банк виконує такі функції:

- забезпечує стабільність національної грошової одиниці;
- регулює величину грошової маси в країні;
- надає позики комерційним банкам та контролює їхню діяльність;
- здійснює грошову емісію;
- проводить операції з цінними паперами.

Другий рівень банківської системи створюють комерційні банки, саме вони надають кредити функціонуючим капіталістам. Банки – особливі економічні інститути, головними функціями яких є акумуляція грошових коштів, надання кредитів, здійснення грошових розрахунків, випуск цінних паперів.

Операції, які здійснюють банки, поділяються на пасивні та активні. **До пасивних належать операції зі збору, акумуляції грошових коштів.** Джерелом грошових коштів банку є власні кошти банкірів, тимчасово вільні кошти підприємців, заощадження населення, збереження суспільних організацій, наприклад – профспілок.

Активними є операції з розміщення, використання зібраних коштів, головним чином – це надання позик. Банк надає позики під певне забезпечення, відповідно до цього позики поділяються на вексельні, підтоварні, фондові, бланкові.

Вексельні операції включають позики під заставу векселів, а також облік векселів. Облік векселя - це придбання банком векселя, у якого ще не наступив термін оплати, банк отримує позичковий процент.

Підтоварні позики – це позики, які надаються під товари, які знаходяться на складах або у торговому обігу, під товарно-транспортні накладні.

Фондові – це позики під заставу цінних паперів – акцій, облігацій.

Бланкові позики надаються «під бланк фірми», тобто без забезпечення. Зрозуміло, що такі позики можуть отримувати тільки підприємці з високим рівнем довіри, перевірені тривалою співпрацею з банком.

Банківські кредити долають обмеженість комерційного кредиту, тому що можуть бути надані будь-якому капіталістові, більшого розміру і на більш тривалий термін.

Банківський прибуток

Метою комерційних банків, як будь-якого капіталістичного підприємства, є отримання прибутку. Розрізняють валовий і чистий банківський прибуток. **Валовий прибуток** складається з доходу від обліково-позичкових операцій, доходу від цінних паперів, від посередницьких операцій, біржових угод і таке інше. **Чистий прибуток** – це різниця між валовим прибутком і витратами зі здійснення банківських

операцій (утримання приміщення, заробітна плата, оргтехніка, охорона тощо). Норма банківського прибутку розраховується як відсоткове співвідношення маси отриманого прибутку до власного капіталу банку.

Висновки

- Кредит є формою руху позичкового капіталу, опосередковує мобілізацію тимчасово вільних грошових коштів і їхній розподіл між господарюючими суб'єктами.
- Комерційний кредит існує в товарній формі, його один функціонуючий капіталіст надає іншому функціонуючому капіталісту.
- Комерційний кредит має такі обмеження: за кількістю, за терміном; його можуть надавати і отримувати тільки технологічно пов'язані капітали.
- Банківський кредит надається в грошовій формі, він долає обмеженість комерційного кредиту.
- Банки здійснюють пасивні операції (акумулюють тимчасово вільні кошти) та активні операції по розміщенню отриманих коштів.
- Банки надають позики під забезпечення вексельне, під товарне, фондове.

4. Акціонерний капітал і акціонерні товариства.

Сутність акціонерного капіталу

З розвитком кредиту і банків пов'язане утворення акціонерних товариств. **Акціонерні товариства – форма централізації капіталу і одночасно – організаційна форма сучасних великих капіталів, підприємств.** У розвинених країнах більша частина промислових товарів виробляється на акціонерних підприємствах. **Акціонерні товариства – це підприємства, засновані на паях.**

Щоб отримати право на створення акціонерного товариства, його засновники повинні зібрати і внести до банку певну суму грошей. Величина цієї суми, порядок затвердження статуту і вся процедура заснування акціонерного товариства законодавчо регулюється державою.

Перші акціонерні товариства виникли у Великій Британії у 1600 році, згодом – у Голландії, Німеччині, Данії. Але бурхливий розвиток акціонерних товариств розпочинається наприкінці ХІХ століття. **Розвиток акціонерних товариств був викликаний потребами розвитку продуктивних сил суспільства і розширенням капіталістичного виробництва.** «Становлення акціонерного капіталу було зумовлене насамперед гострою потребою об'єднати індивідуальний капітал для спільного бізнесу, який має загальнонаціональне значення».¹

Розвивався транспорт, будувалися залізниці, морські порти. Зросла потреба у металі, для виплавки якого потрібно побудувати металургійні комбінати, розвивалась хімічна промисловість. Створення великих

¹ Зверяков М.І. Сучасна економіка як об'єкт економічної теорії. Одеса: - Пальміра, 2008, с. 123

підприємств зі значною часткою основного капіталу в їх структурі, тривалі терміни будівництва вимагали значних коштів. Коштів окремих капіталістів на цілі було недостатньо. Банківські кредити не могли забезпечити будівництво великих підприємств з таких причин:

- банки могли надавати кредити індивідуальним позичальникам в обсягах, який не перевищує власного капіталу позичальника, інакше банк втрачає гарантії на повернення позики;
- банківський кредит видається на певний термін, по закінченні якого кредит треба повертати і весь термін сплачувати проценти.

Треба було шукати інші джерела фінансування, і таким джерелом стало утворення акціонерного капіталу. Капітал акціонерного товариства формується шляхом випуску капіталістами-засновниками акцій і продажу їх усім бажаючим.

Акції, їх види. Курс акцій

Акція – цінний папір, який свідчить про внесення певного паю у капітал акціонерного товариства і дає право її власникові на отримання доходу у вигляді дивіденду, який складає частину прибутку даного акціонерного товариства. Виплата дивідендів є найбільш розповсюдженою формою виплати грошей акціонерам. Розмір дивіденду визначається радою директорів акціонерного товариства.¹

Акції випускають на невизначений термін, вони обертаються на фондовому ринку протягом того часу, доки існує підприємство, яке їх випустило. Акцію не можна повернути до підприємства, її можна тільки продати.

Випускаються акції таких видів:

- акції звичайні, вони дають їх власникам право голосу на акціонерних зборах і право на чистий прибуток акціонерного товариства після того, як власники інших типів акцій отримують свою частку доходу;² але звичайні акції можуть бути і не голосуючими, це так звані акції А, за звичайними акціями щорічна виплата дивідендів не гарантована;
- акції привілейовані, за якими дивіденди виплачуються раніше, ніж за звичайними акціями, власники привілейованих акцій мають обмежене право голосування на акціонерних зборах;³
- кумулятивні акції, дивіденди за ними сплачують до того, як буде виплачено дивіденди за звичайними акціями. Якщо попереднього року дивіденди не виплачувались, вони будуть виплачені в наступному році. Некумулятивні акції такого права не надають.

Існують і інші види акцій.

¹ Джеймс. Э Брикли, Джон Дж.Макконнелл. Политика выплаты дивидендов. The NEW PALGRAVE. Экономическая теория. Под ред. Дж. Итуэлла, М.Милгейта, П.Ньюмена. М.:ИНФРА –М, 2004, с. 211

² Словарь современной экономической теории Макмиллана. М.:ИНФРА –М, 1997,с. 87

³ Там же, с 395

Акції випускаються певного номіналу, наприклад –100 доларів, це та цифра, яка надрукована на акції. Але продаються акції не за номіналом, а за курсом. **Курс акцій – це ринкова ціна акції.** Курс акції залежить він норми банківського процента та дивіденду, який виплачується на кожен акцію. Так, якщо норма позичкового процента дорівнює 5% річних, а на акцію номіналом у 100 доларів виплачується 10 доларів дивіденду, то курс акції буде

$$\text{Курс акції} = \frac{\text{дивіденд}}{\text{норма банківського процента}} \cdot 100\%$$

У нашому прикладі курс стодоларової акції буде:

$$\frac{10}{5\%} \cdot 100\% = 200$$

Тобто акція номіналом у 100 доларів буде продаватися за ціною 200 доларів.

« ...з розвитком акціонерних товариств у багатьох галузях економіки головними індикаторами економічного благополуччя корпорацій стали курси їхніх акцій на фондових ринках».¹

Установчий прибуток і шляхи його утворення

Установчий прибуток – це прибуток, який привласнюють засновники акціонерного товариства у вигляді різниці між сумою грошових коштів, отриманих від реалізації випущених акцій і вартістю капіталу, реально вкладеного у виробництво. Припустимо, що створюється акціонерне товариство з реальним капіталом у 10 мільйонів доларів, на цю суму засновники акціонерного товариства випустили і реалізували через банки 100 000 акцій номіналом 100 доларів кожна. Якщо передбачається, що дивіденд на кожен акцію складатиме 10 доларів, а норма позичкового процента буде дорівнювати 5%, то акції будуть продаватися за курсом 200 доларів, тобто акцій буде реалізовано на 20 мільйонів доларів. З цієї суми 10 мільйонів відшкодують витрати засновників на реальне вкладення капіталів, а 10 мільйонів утворять установчий прибуток, який буде привласнений засновниками.

Установчий прибуток завжди виникає при створенні акціонерного товариства або коли індивідуальні капіталістичні підприємства перетворюються на акціонерні.

Установчий прибуток може бути отриманий і шляхом так званого «розводнення акцій». «Розводнення акцій» - це додатковий випуск акцій без збільшення реально функціонуючого капіталу. Додатковий випуск акцій може бути здійснено, якщо прибуток акціонерного товариства зростає. За цих умов правління акціонерного товариства може прийняти рішення не

¹ Зверяком М.І. Сучасна економіка як об'єкт економічної теорії. Одеса. : - Пальміра, 2008, с.127

збільшувати розміри дивідендів по вже проданих акціях, а залишити їх на попередньому рівні. Додатково продані акції забезпечать засновникам акціонерного товариства додатковий прибуток.

Фіктивний капітал

Фіктивний капітал – це капітал, представлений цінними паперами, який приносить дохід їх власникам і який здійснює самостійний рух на ринку цінних паперів, де вони продаються і купуються.¹ Фіктивний капітал суттєво відрізняється від реального капіталу. **Реальний капітал – це промисловий капітал з усіма його відокремленими функціональними формами, він функціонує у процесі виробництва.** Фіктивний капітал не виконує ніяких функцій у процесі руху і самозростання промислового капіталу і функціонує у сфері обігу, його величина ніяк не впливає на величину реального капіталу.

Величина промислового і фіктивного капіталу не збігається. У нашому прикладі реальний капітал складав 10 мільйонів доларів, акцій було продано на 20 мільйонів, тобто фіктивний капітал склав 20 мільйонів. Фіктивний капітал – ніби тінь, яка змінюється при незмінній величині того об'єкта, тінню якого вона є. Величина фіктивного капіталу залежить від курсу акцій, а курс акцій змінюється під впливом зміни дивідендів і норми банківського процента. **Фіктивний капітал за обсягом цінних паперів, які обертаються на фондовому ринку, перевищує величину реального капіталу, представником якого він виступає.** Значне перевищення фіктивного капіталу над реальним може призвести до фінансової кризи.

Висновки

- Масовий розвиток акціонерних товариств розпочався наприкінці ХІХ століття. Розвиток акціонерних товариств був викликаний потребами розвитку продуктивних сил суспільства і розширенням капіталістичного виробництва.

- Акціонерні товариства – це підприємства, основані на паях.

- Існуючі на той час джерела фінансування не забезпечували будівництво великих підприємств, оскільки коштів окремих капіталістів для цього було недостатньо, банки надавати кредити такого розміру і на дуже тривалий термін не могли, тому виникла потреба знайти інші джерела фінансування. Акціонерний капітал створюється за рахунок випуску і продажу акцій.

- Акція – цінний папір, який свідчить про внесення певного паю у капітал акціонерного товариства і дає право її власнику на отримання доходу у вигляді дивіденду, який складає частину прибутку даного акціонерного товариства.

- Акції продаються не за номіналом, а за курсом. Курс акції – це її ринкова ціна, яка залежить від величини дивіденду та норми банківського процента.

¹ Курс политической экономии. Под ред. Цаголова Н.А. М.: Экономика, 1970, т.2, с.446

- Засновники акціонерного товариства отримують установчий прибуток, який утворюється за рахунок різниці між вартістю проданих акцій та величиною реального капіталу.

- Фіктивний капітал – це капітал, представлений цінними паперами.

Запитання для перевірки знань

1. Чим сучасний позичковий капітал відрізняється від лихварського капіталу?
2. Яке протиріччя виникає в процесі кругообороту промислового капіталу?
3. Які частини промислового капіталу тимчасово перестають брати участь у його кругообороті?
4. Від чого залежить норма позичкового процента?
5. Які проблеми підприємця допомагає вирішити комерційний кредит?
6. Які операції виконують комерційні банки?
7. Яким чином банківський кредит долає обмеженість комерційного кредиту?
8. Як формується акціонерний капітал?
9. Від чого залежить курс акцій?

Тести

1. Знайдіть неправильну відповідь

Особливості позичкового капіталу полягають у тому, що

- а) він виконує функцію самозростання вартості;
- б) відбувається розпадання капіталу на капітал-власність і капітал-функцію;
- в) він виступає як товар, що має споживчу вартість і ціну;
- г) він є самостійною формою капіталу.

2. Знайдіть правильну відповідь

Недоліки комерційного кредиту виявляються в тому, що:

- а) за його рахунок неможливо виплачувати заробітну плату;
- б) він надається не на тривалий термін;
- в) той, хто його отримав, не одержує додаткового капіталу;
- г) всі відповіді правильні

3. Знайдіть правильну відповідь

Фіктивний капітал :

- а) це капітал, представлений у цінних паперах, який здійснює самостійний рух на фондовому ринку і приносить дохід у вигляді дивіденду або процента ;
- б) не пов'язаний з розвитком реального капіталу;
- в) не може існувати без реального капіталу;
- г) правильні відповіді а) та в).

4. Знайдіть правильну відповідь

Реальний капітал – це:

- а) капітал, який існує у формі цінних паперів;
- б) капітал, який обертається на фондових біржах;
- в) капітал, який функціонує у сфері виробництва;
- г) сума промислового та торгового капіталу.

5. Знайдіть правильну відповідь

Установчий прибуток – це:

- а) дохід, отриманий від продажу акцій;
- б) різниця, яка одержується від продажу акцій та розміром реально функціонуючого капіталу акціонерного товариства;
- в) різниця між курсом акцій та їхнім номіналом;
- г) всі відповіді вірні.

6. Знайдіть правильну відповідь

Привілейовані акції:

- а) гарантують певний дохід;
- б) не дають права голосу на зборах акціонерного товариства;
- в) випускаються на певний термін, протягом якого гарантують встановлений дивіденд;
- г) не гарантують певного доходу.

7. Знайдіть неправильну відповідь.

Акція, - це цінний папір, який:

- а) її власник може у будь-який час повернути до акціонерного товариства;
- б) приносить її власнику дохід у вигляді дивіденду;
- в) продається не за номіналом, а за курсом;
- г) обертається на фондовому ринку.

Аграрні відносини в умовах капіталістичної економіки

Засвоївши зміст даної теми, ви дізнаєтесь:

- як виникає земельна рента;
- на яких засадах формуються ціни на сільськогосподарську продукцію;
- чому існує декілька видів ренти;
- від чого залежить ціна землі.

Для цього необхідно розглянути такі питання :

1. Аграрні відносини:
 - а) аграрні відносини в докапіталістичних формаціях;
 - б) основні риси капіталістичних аграрних відносин, сутність капіталістичної земельної ренти;
 - в) рента та орендна плата.
2. Монополія на землю як об'єкт господарювання і диференціальна земельна рента:
 - а) перша форма диференціальної ренти;
 - б) інтенсифікація сільськогосподарського виробництва і диференціальна рента другого виду.
3. Абсолютна земельна рента. Монопольна рента.
4. Ціна землі та її динаміка.

1. Аграрні відносини

Аграрні відносини в докапіталістичних формаціях

Сільське господарство – специфічна, особлива сфера матеріального виробництва. По-перше, виробництво у сільському господарстві суттєво залежить від природнокліматичних умов, по-друге, сільське господарство виробляє продукти для харчування, і в іншому секторі економіки їх створити неможливо. Специфічними є і виробничі відносини в сільському господарстві, виявляється це насамперед у рентних відносинах.

Виробничі відносини в аграрному секторі економіки у докапіталістичних формаціях характеризуються такими рисами :

- більша частка продукту, виробленого у феодальному господарстві, у ньому і споживається, товарність виробництва низька;
- виробництво здійснюється на основі простих, ручних знарядь праці, що обумовлює невисокий рівень продуктивності праці;
- знаряддя праці, як правило, належать селянину, з їхньою допомогою він обробляє і власну земельну ділянку, і землю феодала;
- селянин (кріпак) знаходиться в особистій залежності від феодала.

Названі особливості знайшли вираз у рентних відносинах. Рентні відносини у феодальному суспільстві базуються на неекономічному примусі до праці, сільський виробник змушений віддавати частину створеного продукту феодалу тому, що він кріпак, та юридично залежить від феодала. У

вигляді ренти кріпак віддає феодалу весь вироблений додатковий продукт, а нерідко – і частину необхідного. Отже, феодална рента відбиває відносини між двома класами: феодалами і кріпаками.

Історично феодална рента існувала у трьох формах.

Відробіткова рента (панщина) – селянин повинен був певний час працювати на пана, наприклад три дні на тиждень, обробляючи своїми знаряддями праці землю пана, інший час він працював на своїй ділянці, створюючи продукт для власного споживання.

Продуктова рента (оброк): селянин весь час працював на виділеній йому ділянці землі, а частину продукту зобов'язаний був віддавати пану.

Найбільш простим і загальним є таке визначення: **рента – це плата за право користуватися землею, або: рента – це економічна форма реалізації земельної власності.**

Грошова рента: селянин повинен був виробити додатковий продукт, продати його і певну, обумовлену суму грошей віддати пану. Грошова феодална рента була попередницею капіталістичної земельної ренти.

Основні риси капіталістичних аграрних відносин.

Сутність капіталістичної земельної ренти

Сучасна економічна думка широко трактує поняття «рента». Так, Армен Алчіан, почесний професор Каліфорнійського університету, відзначає: «Рентою називають плату за використання ресурсів – землі, праці, обладнання, ідей і навіть грошей. Рента за використання праці зазвичай називається «заробітною платою», плата за використання землі і обладнання – «рентою», плата за використання ідеї - «роялті» (royalty), а плата за користування грошима – «процентом».¹ Ми будемо користуватися терміном «рента» щодо відносин у сільському господарстві.

Капіталістичні виробничі відносини поступово формувалися і розвивалися в аграрному секторі економіки. На відміну від промисловості, де виробничі відносини складаються між двома класами – власниками засобів виробництва та найманими робітниками, **у сільському господарстві виробничі відносини – це нерідко відносини між трьома класами: власниками землі, капіталістами-орендарями та найманими сільгоспробітниками.** Це пояснюється тим, що відбулося відділення землі як об'єкта власності від землі, як об'єкта прикладення капіталу, тобто **землевласник часто не вкладає свої капітали в обробку землі, а передає цю функцію капіталісту-орендарю.** Орендар купує засоби виробництва, необхідні для обробки землі й наймає робітників, які цю землю оброблятимуть. Наймані робітники створять додаткову вартість і вона буде поділена між власником землі й капіталістом-орендарем. Та частка додаткової вартості, яку отримає землевласник приймає форму

¹ Армен А.Алчиан. Рента. Экономическая теория. THE NEW PALGRAVE. Под ред. Дж.Итуэлла, М.Милгейта, П.Ньюмена. . М.:ИНФРА – М, 2004, с.724

капіталістичної земельної ренти. Таким чином, ми робимо висновок: **капіталістична земельна рента – це перетворена форма додаткової вартості, створеної найманими сільськогосподарськими робітниками.** Друга частина додаткової вартості дістанеться капіталісту-орендарю у вигляді середнього прибутку на авансований ним капітал.

Виробничі відносини в аграрному секторі економіки базуються на машинному виробництві, тому продуктивність праці зростає, відповідно зростає і кількість вироблених товарів. «Внаслідок технологічного прогресу, який став можливим завдяки промисловій революції, було здійснено поступовий перехід від проміжних до високих технологій, коли людська праця озброєна могутністю механізмів та іншими індустріальними засобами виробництва. Розвиток машинобудування і хімічної промисловості сприяли зростанню родючості землі, продуктивності праці; для підвищення врожайності зернових і продуктивності худоби стали користуватися науковими методами».¹

Капіталістичні аграрні відносини характеризуються наявністю двох видів монополії, що знаходить свій вираз в існуванні двох видів ренти - диференціальної та абсолютної.

Рента та орендна плата

Ми вже відзначали, що власник землі часто не вкладає капітали в землю, а передає її в оренду. «Оренда – це угода, за якою одна сторона отримує право користуватися будь-якою власністю, що належить іншій стороні, на певний період часу за встановлену фіксовану плату, яка здійснюється звичайно у вигляді періодичних платежів».² Орендар сплачує, а землевласник отримує орендну плату. До складу орендної плати входить земельна рента і процент на вкладений капітал. Так, якщо на орендованій ділянці є якісь будівлі, споруди, то орендар сплачує певний відсоток від їхньої вартості. Крім того, орендар здійснює амортизаційні відрахування за елементи основного капіталу, які належать землевласнику, і вони також входять до складу орендної плати.

Висновки

- Рента – це економічна форма реалізації земельної власності.
- Виробничі відносини в аграрному секторі економіки мають специфічний характер, що виявляється в рентних відносинах.
- Феодальна земельна рента відбиває відносини між двома класами, базується на особистій залежності кріпака від феодала і на неекономічному примусі до праці.

Феодальна земельна рента існувала у трьох формах: як продуктова, відробна (панщина) та грошова (оброк).

¹. Э Бозеруп. Рост сельскохозяйственного производства и демографические изменения. Экономическая теория. THE NEW PALGRAVE . Под ред. Дж.Итуэлла, М.Милгейта, П.Ньюмена. . М.:ИНФРА – М, 2004, с.9

². Словарь современной экономической теории Макмиллана. М.:ИНФРА – М, 1997, с.283

- Рентні відносини в умовах капіталістичного виробництва – це відносини між трьома класами: власником землі, капіталістом-орендарем та найманим сільськогосподарським робітником.

- Додаткова вартість, створена найманим сільськогосподарським робітником, розпадається на дві частини: одна – у вигляді земельної ренти привласнюється власником землі, інша – створює середній прибуток капіталіста-орендаря.

- Капіталістична земельна рента – це перетворена форма додаткової вартості, створеної найманими сільськогосподарськими робітниками.

2. Монополія на землю як об'єкт господарювання і диференціальна земельна рента

Щоб зрозуміти, як утворюється та виплачується диференціальна рента, необхідно знайти відповіді на три питання:

- **Що є причиною існування диференціальної ренти?**
- **Що є умовою існування диференціальної ренти?**
- **Що є джерелом диференціальної ренти?**

Причиною існування диференціальної земельної ренти є монополія на землю як об'єкт господарювання. Орендар отримує землю на певний термін, наприклад на 15 років. Це означає, що протягом цих 15 років він залишається єдиним монопольним користувачем цієї землі і ніхто крім нього не має права вкладати капітали в цю ділянку землі й отримувати прибуток. **За право, за виняткову можливість вкладати власні капітали в дану ділянку землі й отримувати прибуток орендар сплачує землевласнику диференціальну ренту.**

Земельні ділянки від природи характеризуються різною родючістю. «Якби вся земля мала однакові властивості, якби вона була у необмеженій кількості і була однорідною за якістю, то за користування нею неможливо було б брати плату...» - відмічав Девід Рікардо.¹

За родючістю всі земельні ділянки, які можна використовувати для сільськогосподарського виробництва, умовно поділяють на три групи: кращі, середні й гірші, тобто умови виробництва продукції на них будуть суттєво відрізнятися. Ми підкреслювали, що сільськогосподарське виробництво – особливе, специфічне виробництво. **Специфіка сільськогосподарського виробництва, зокрема, виявляє себе в особливостях ціноутворення на продукцію, вироблену в аграрному секторі економіки.** Згадаймо, що ринкова вартість і ринкова ціна продукції у промисловості формується в ході внутрішньогалузевої конкуренції на основі витрат при середніх умовах виробництва. **Особливість ціноутворення на сільськогосподарську продукцію полягає в тому, що ціни формуються не на основі середніх умов, а на основі гірших умов виробництва.** Це означає, що ринкова ціна сільськогосподарської продукції буде формуватися на основі витрат виробництва на гірших ділянках землі. Чому? Капіталіст-орендар, як

¹ Д.Рікардо. Начала политической экономии и налогового обложения. Антология экономической классики М.:Эконов, 1991, Т.1,с. 434

кожен капіталіст, прагне отримувати прибуток не нижчий від середнього. Якщо ціни в сільському господарстві будуть формуватися на основі середніх умов виробництва, орендарі гірших ділянок не отримають середнього прибутку, отже – відмовляться від оренди цих ділянок. Пропозиція сільськогосподарської продукції зменшиться, продукту, отриманого з кращих і середніх за родючістю ділянок, для задоволення попиту з боку населення не вистачить. Вам відомо, що коли попит перевищує пропозицію, ціни зростають. Зростання цін призведе до того, що вигідно буде обробляти й гірші ділянки. Тому **ціни на сільськогосподарську продукцію формуються за гіршими умовами виробництва**. Орендарі, які взяли в оренду кращі й середні за родючістю та місцезнаходженням землі, отримають прибуток вищий від середнього. **Надлишок прибутку над середнім прибутком отримає власник землі у вигляді диференціальної ренти. Диференціальну ренту отримують тільки власники кращих та середніх ділянок.**

Диференціальна рента існує у двох формах: диференціальна рента першого та диференціальна рента другого роду.

Диференціальна земельна рента першого роду

Диференціальна, її ще називають **різнісна рента пов'язана з природною різницею в родючості землі та розташуванням земельних ділянок**. Якщо земельна ділянка розташована поблизу ринку збуту або поблизу розвиненої транспортної мережі, то така ділянка, за рівних інших умов, буде вважатися кращою порівняно з тією, яка розташована не так зручно.

Механізм утворення диференціальної ренти першого виду можна розглянути на такому умовному прикладі.

Таблиця 1

Ділянки землі	Витрати капіталу	Кількість продукту	Р'середня	Суспільна ціна виробництва		Ринкова ціна продукції		Диф. рента 1 виду
				1 ч	Уся продукція	1 частина	Уся продукція	
краща	$80c+20v$	6	20%	20	120	30	180	60
Середня	$80c+20v$	5	20%	24	120	30	150	30
гірша	$80c+20v$	4	20%	30	120	30	120	-

Припустимо, що три орендарі отримали в оренду три різних за родючістю ділянки землі й вклали в ці ділянки однаковий капітал ($80c + 20v$), тобто однаково їх обробили й засіяли. Припустимо, що норма додаткової вартості однакова на всіх ділянках і складає 100%. Середня норма прибутку буде дорівнювати відсотковому співвідношенню маси додаткової вартості, створеної на всіх ділянках до всього авансованого капіталу:

$$P'_{\text{середн.}} = \frac{60 \text{ т}}{300 \text{ К ав.}} 100\% = 20\%$$

Товари, як відомо, продаються за ціною, що ґрунтуються на суспільній ціні виробництва, яка дорівнює авансованому капіталу плюс середній прибуток на авансований капітал. У нашому прикладі суспільна ціна виробництва продукту кожної ділянки дорівнюватиме 100 одиницям авансованого капіталу плюс 20 одиниць середнього прибутку, тобто 120 одиницям.

Ділянки мають різну природну родючість, тому при однакових вкладеннях капіталу з них буде отримано різну кількість продукту: з кращої – 6 одиниць, з середньої – 5 і з гіршої 4 одиниці продукту, а це означає, що індивідуальна вартість одиниці продукту у всіх орендарів буде різною. Індивідуальна вартість одиниці продукту, виробленого на кращій ділянці, буде дорівнювати $120 : 6 = 20$ одиниць; на середній – $120 : 5 = 24$; на гіршій – $120 : 4 = 30$. Ринкова ціна формується на основі витрат на гірших землях, тому буде дорівнювати 30 грошовим одиницям, усі орендарі будуть продавати свою продукцію саме за такою ціною. Орендар кращої ділянки продасть свій продукт на суму, яка дорівнює $30 \times 6 = 180$, орендар середньої – відповідно 150, орендар гіршої – 120. Далі починається розподіл створеної вартості між орендарем і власником землі. Адам Сміт так характеризував цей процес: «Встановлюючи умови договору, землевласник прагне залишити орендарю лише таку частку продукту, яка достатня для відшкодування капіталу, витраченого ним на насіння, на оплату праці та покупку й утримання худоби..., і для отримання звичайного в даній місцевості прибутку на вкладений у сільське господарство капітал».¹ Кожен орендар прагне отримати прибуток, не нижчий від середнього. Для цього йому достатньо суми, яка дорівнює суспільній ціні виробництва, що дозволяє йому відшкодувати витрати і отримати середній прибуток на авансований капітал, отже орендарю дістається 120 грошових одиниць від вартості створеного продукту. Все, що вище від цієї суми, він віддає у вигляді диференціальної ренти першого виду землевласнику. Таким чином, власник першої ділянки отримає: $180 - 120 = 60$ грошових одиниць диференційної ренти, власник середньої ділянки: $180 - 150 = 30$ грошових одиниць. Гірші ділянки диференційної ренти не приносять.

Ми вже відзначали, що рента є перетворена форма додаткової вартості. Отже, **джерелом диференціальної ренти є неоплачувана праця найманих сільськогосподарських виробників**, яка утворює різницю між суспільною й індивідуальною ціною виробництва продукту на різних ділянках землі².

Висновки

¹ А.Смит. Исследование о природе и причинах богатства народов. Антология экономической классики. М. Эконов, Т.!, с.205

² А.К.Покрытан, М.И.Збарский. Политическая экономия. Одесса, ОГЭУ, 2002, с. 198

- **Причиною** існування диференціальної ренти є монополія на землю як об'єкт господарювання. Капіталіст-орендар має виняткове право протягом певного терміну вкладати свої капітали в орендовану ділянку й отримувати прибуток. За цю можливість він виплачує власнику землі диференціальну ренту.

- **Умовою** існування диференціальної ренти є різниця в природній родючості та розташуванні землі й обумовлена цим система ціноутворення. Ціни на сільськогосподарську продукцію формуються не за середніми, як у промисловості, а за гіршими умовами виробництва.

- Орендарі, які вклали свої капітали в кращі й середні ділянки землі, отримують надприбуток. Орендар забезпечує собі прибуток не нижчий від середнього, а все, що перевищує середню норму прибутку, отримує власник землі у вигляді диференціальної ренти.

- **Джерелом** диференціальної ренти є додаткова вартість, яка створюється неоплаченою працею найманих сільськогосподарських робітників.

Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва і диференціальна рента другого виду

Ще Девід Рікардо розрізняв екстенсивний й інтенсивний шляхи розвитку сільського господарства. Потреба в сільськогосподарській продукції весь час зростає у зв'язку зі зростанням населення. **Екстенсивний шлях** зростання випуску продукції сільського господарства полягає в збільшенні посівних площин, зростанні поголів'я худоби, залученні додаткових робітників при незмінній продуктивності праці. Але кількість земель, які можна використовувати для землеробства, обмежена, до того ж значну частину землі займають міста, дороги, промислові будови. Отже, екстенсивний шлях розвитку сільського господарства для значної кількості країн можна вважати вичерпаним. **Інтенсивний шлях розвитку** передбачає раціональне використання землі, краща її обробка за рахунок додаткових вкладень капіталу, застосування технологій, які забезпечують підвищення врожаю, селекційна робота у всіх галузях сільського господарства. « Для виробників товарної продукції спонукаючий мотив до інтенсифікації сільськогосподарського виробництва виникає тоді, коли внаслідок зростання населення або збільшення доходів міського населення починає зростати попит на продовольчі товари...».¹ **Наслідком інтенсифікації сільськогосподарського виробництва є поява диференціальної ренти другого виду. Диференціальна рента другого виду обумовлена різницею в продуктивності додаткових вкладень капіталу в одну і ту**

¹. Э Бозеруп. Рост сельскохозяйственного производства и демографические изменения. Экономическая теория. THE NEW PALGRAVE . Под ред. Дж.Итуэлла, М.Милгейта, П.Ньюмена. . М.:ИНФРА – М, 2004, с.5

ж ділянку землі. Щоб пояснити механізм її утворення, повернемося до таблиці 1. Припустимо, орендар кращої ділянки вклав ще 100 одиниць грошового капіталу в обробку цієї ділянки (застосував кращі добрива, краще насіння, забезпечив необхідну кількість вологи), що збільшило врожай з цієї ділянки з 6 до 12 одиниць, індивідуальна вартість одиниці його продукту складатиме, як і раніше, 20 грошових одиниць. Ринкова вартість сільськогосподарського продукту, як відомо, визначається витратами на гірших ділянках і дорівнює 30 грошовим одиницям. Орендар кращої ділянки реалізує своєї продукції на 360 грошових одиниць. Як вони будуть розподілені між орендарем та власником землі? Орендар відшкодовує витрати у розмірі 200 грошових одиниць, 40 одиниць складатиме середній прибуток на авансований капітал, 60 грошових одиниць він віддасть власнику землі як диференціальну ренту першого виду. Залишилось 60 грошових одиниць – це надприбуток орендаря, отриманий внаслідок інтенсифікації виробництва. Цей надприбуток орендар буде привласнювати до того часу, коли закінчиться термін оренди або будуть переглянуті умови оренди. Коли це відбудеться, надприбуток, отриманий від додаткових вкладень капіталу, буде вилучати власник землі у вигляді диференціальної ренти другого виду, що народжує протиріччя з приводу термінів оренди. Орендар прагне укласти договір оренди на якнайбільш тривалий термін, щоб мати змогу отримувати надприбуток від додаткових вкладень капіталу. Власник землі прагне до нетривалих термінів оренди, щоб вилучати надприбуток у вигляді диференційної ренти другого виду.

Диференційну ренту другого виду отримують зазвичай з кращих ділянок землі.

Висновки

- Зростання випуску сільськогосподарської продукції може досягатися двома шляхами: екстенсивним та інтенсивним.
- Інтенсифікація виробництва здійснюється шляхом додаткових вкладень капіталу в одну і ту ж ділянку землі.
- Додаткові вкладення капіталу приносять орендарю-капіталісту надприбуток, який після закінчення терміну оренди або переглядання умов оренди вилучає власник землі у вигляді диференціальної ренти другого роду.
- Диференціальна рента другого роду обумовлена різницею в продуктивності додаткових вкладень капіталу в одну і ту ж ділянку землі.
- Джерелом диференціальної ренти є додаткова праця найманих робітників.

3. Абсолютна земельна рента. Монопольна рента

Крім диференціальної ренти, в сільському господарстві існує абсолютна рента, яку приносять абсолютно всі ділянки землі: кращі, середні й гірші. Жодну з цих ділянок її власник не дозволить нікому використовувати

безкоштовно, безоплатно. **Причиною існування абсолютної ренти є монополія приватної власності на землю. Умовою утворення абсолютної ренти є більш низька органічна будова капіталу в сільському господарстві ніж у промисловості.** Це означає, що в авансованому капіталі частка змінного капіталу вища, ніж у промисловості, тому при однаковій нормі додаткової вартості маса додаткової вартості буде більшою. У промисловості також існують підприємства з різною органічною будовою капіталу, але внаслідок міжгалузевої конкуренції, внаслідок переливів капіталу з однієї галузі в іншу формується середня норма прибутку. **Монополія приватної власності на землю перешкоджає переливу капіталів у сільське господарство з інших галузей, тому сільське господарство не бере участі у формуванні середньої норми прибутку.**

Історично органічна будова капіталу у сільському господарстві склалась нижчою, ніж у промисловості, тому норма прибутку у сільському господарстві вища, ніж середня норма прибутку в промисловості, а вартість товарів вища за ціну виробництва. Цей надлишок вартості над ціною виробництва привласнює власник землі у вигляді абсолютної ренти. Але нині у розвинених країнах органічна будова капіталу в сільському господарстві подекуди перевищує останню в промисловості.

Розглянемо механізм формування абсолютної ренти на такому умовному прикладі.

У три галузі промисловості вкладено однаковий за величиною, але різний за органічною будовою капітал: $90c + 10v$; $80c + 20v$; $70c + 30v$, норма додаткової вартості m' в усіх галузях однакова і складає 100%. У сільське господарство також вкладено 100 одиниць капіталу, його органічна будова $60c + 40v$. Відповідно галузям додаткова вартість буде дорівнювати $10m$, $20m$, $30m$ у галузях промисловості та $40m$ у сільському господарстві. Вартість вироблених товарів складатиме відповідно 110, 120, 130 та 140. У промисловості внаслідок міжгалузевої конкуренції сформується середня норма прибутку:

$$P'_{\text{середн.}} = \frac{10m + 20m + 30m}{300 K \text{ аванс.}} 100\% = 20\%$$

Таблиця 2

Авансов. капітал	додаткова вартість	Вартість	Галузева норма прибутку	P' середня у промисловості	Ціна виробництва	Абсолют на рента
$90c + 10v$	$10m$	110	10	20	120	
$80c + 20v$	$20m$	120	20	20	120	
$70c + 30v$	$30m$	130	30	20	120	
Сільське господарство $60c + 40v$	$40m$	140	40	Норма прибутку у с/г 40	120	20

Товари продаватимуться за суспільною ціною виробництва, яка, як відомо, дорівнює авансованому капіталу плюс середній прибуток на авансований капітал. **Різниця між вартістю і ціною виробництва утворює абсолютну ренту.**

Джерелом абсолютної ренти є неоплачувана додаткова праця найманих сільськогосподарських робітників. Необхідно відзначити, що диференціальна та абсолютна ренти є складовими частинами ціни сільськогосподарських товарів і підвищують її.¹

Монопольна рента

Диференціальну ренту приносять середні та кращі ділянки землі, абсолютну – усі ділянки, а деякі ділянки приносять їх власникам **монопольну ренту. Ці ділянки характеризуються особливими кліматичними умовами, продукти, що на них вирощують, мають унікальні, неповторні властивості, їх неможливо виростити на інших землях.** Так, на Південному узбережжі Криму є місцевість, де вирощують мускатний сорт винограду «Червоний Камінь», в іншому місці виноград таких властивостей вирощувати неможливо. Інший приклад – виноград, який вирощують у французькій провінції Шампань. Зрозуміло, що **кількість таких продуктів жорстко обмежена, тому їхня ціна має монопольний характер і визначається не витратами, а співвідношенням попиту і пропозиції.** Монопольний прибуток (надприбуток) внаслідок монополії приватної власності на землю переходить від капіталіста-орендаря до землевласника, перетворюючись у монопольну ренту. Земельна власність сама по собі не є причиною існування монопольної ренти. Джерелом монопольної ренти є монопольна ціна.

4. Ціна землі та її динаміка

Оскільки в умовах капіталізму існує монополія приватної власності на землю, земля стає об'єктом купівлі-продажу, тобто товаром. Товар, як відомо, має вартість і ціну. Ціна є грошовим виразом вартості, а вартість створюється витратами праці. Земля не є продуктом праці, тому не має вартості, але, оскільки вона продається і купується, земля має ціну. З'ясуємо, як формується ціна землі, від чого вона залежить. Поставимо ще таке запитання: для чого купують землю? Для того, щоб вона приносила її власнику дохід у вигляді ренти. Логічно припустити, що чим більшу ренту приносить певна ділянка землі, тим вища ціна даної ділянки. Залежність ціни землі від ренти відзначав ще Вільям Петті: він вважав, що ціна землі визначається сумою рентних платежів, отриманих протягом 21 року.² Отже, землю купують, щоб отримувати ренту. Але у власника грошей є вибір : він може покласти їх до банку і отримувати дохід у вигляді банківського

¹ А.К.Покрытан, М.И.Збарский . Политическая экономия. Одеса, ОГЭУ, 2002, с. 202 -203

² В. Петти. Трактат о налогах и сборах. Антология экономической классики. М.: Эконом, 1991, Т.1,с.34

процента. Тому він готовий заплатити за землю таку суму, яка у вигляді ренти принесе дохід, не менший від того, який він може отримати у вигляді банківського процента. Таким чином, **на ціну землі впливають два основних чинники: рента і норма банківського процента.** Ціну землі можна розрахувати за формулою:

$$\text{Ціна землі} = \frac{\text{рента}}{\text{норма банківського процента}} \cdot 100\%$$

Припустимо, що дана ділянка землі може принести її власнику 10 000 гривень ренти щорічно, норма банківського проценту складає 10%, ціна землі буде:

$$\frac{10\,000}{10\%} \cdot 100\% = 100\,000 \text{ гривень.}$$

Отже, ми можемо зробити висновок: **ціна землі є капіталізована земельна рента, тобто рента, перетворена на капітал.**

Ціна землі постійно зростає. Це пояснюється тим, що норма банківського відсотку має тенденцію до зниження, а величина ренти, особливо диференціальної, зростає.

Висновки

- Абсолютну ренту отримують власники всіх земель: кращих, середніх і гірших.
- Абсолютна рента – це надлишок вартості над ціною виробництва.
- Причиною існування абсолютної земельної ренти є монополія приватної власності на землю.
- Умовою формування абсолютної ренти є, по-перше, більш низька органічна будова капіталу в сільському господарстві, ніж у промисловості, що забезпечує більшу масу додаткової вартості, по-друге – неможливість переливу капіталів з інших галузей у сільське господарство через існування монополії приватної власності на землю.
- Умовою існування монопольної ренти є обмеженість кількості товарів, які можуть вирощуватися в унікальних, не відтворювальних умовах.
- Джерелом монопольної ренти є монопольна ціна, яка не залежить від витрат, а визначається співвідношенням попиту і пропозиції.
- Ціна землі є капіталізована земельна рента, тому залежить від величини ренти і норми банківського процента.

Запитання для самоконтролю

1. Чим характеризуються капіталістичні виробничі відносини в аграрному секторі економіки?
2. Що є причиною існування диференціальної ренти?

3. Чим відрізняється ціноутворення в сільському господарстві від ціноутворення в промисловості?
4. З чим пов'язане існування диференціальної ренти другого виду?
5. Чим відрізняється диференціальна рента другого виду від диференціальної ренти першого виду?
6. Що є джерелом диференціальної та абсолютної ренти?
7. Що є основою монопольної ренти?
8. Від чого залежить ціна землі?

Тести.

1. Знайдіть правильну відповідь

Причиною існування абсолютної земельної ренти є:

- а) монополія на землю як об'єкт господарювання;
- б) монополія приватної власності на землю;
- в) різниця в родючості землі;
- г) низька органічна будова капіталу.

2. Знайдіть правильну відповідь

Умовою отримання диференціальної ренти є:

- а) обмеженість землі;
- б) існування земельних ділянок різної родючості;
- в) особливості ціноутворення на сільськогосподарську продукцію;
- г) всі відповіді правильні.

3. Знайдіть правильну відповідь

Ринкові ціни на сільськогосподарську продукцію формуються на основі

- а) витрат на кращих землях;
- б) витрат на середніх землях;
- в) витрат на гірших землях;
- г) середніх витратах праці.

4. Знайдіть правильну відповідь

- а) земельна рента – плата за користування землею;
- б) земельна рента – економічна форма реалізації земельної власності;
- в) земельна рента відбиває відносинами між землевласником, капіталістом-орендарем і найманими робітниками;
- г) всі визначення правильні.

5. Знайдіть неправильну відповідь

Феодальна земельна рента

- а) будується на неекономічному спонуканні до праці;
- б) характеризується тим, що феодал привласнював весь додатковий продукт;
- в) феодал привласнював усю додаткову вартість;
- г) виробництво мало переважно натуральний характер.

6. Знайдіть неправильну відповідь

Капіталістична земельна рента

- а) відбиває відносини трьох класів;

б) характеризується тим, що землевласник привласнює всю додаткову вартість⁴

в) свідчить про те, що виробництво носить товарний характер;

г) відбиває існування двох видів монополії на землю.

7 . Знайдіть правильну відповідь

Феодальна земельна рента:

а) відбиває відносини двох класів;

б) існує переважно в грошовій формі;

в) охоплює частину додаткового продукту;

г) є надлишком над додатковою вартістю.

Національний дохід

Засвоївши зміст даної теми, ви дізнаєтесь:

- що є джерелом суспільного багатства й хто його створює;
- яку роль відіграє національний дохід у житті суспільства;
- як використовується національний дохід.

Для цього необхідно розглянути такі питання:

1. Сутність національного доходу:
 - а) визначення національного доходу;
 - б) фактори зростання національного доходу.
2. Виробництво національного доходу. Продуктивна й непродуктивна праця.
3. Розподіл, перерозподіл та використання національного доходу.

1. Сутність національного доходу.

Визначення національного доходу

Результатом національного виробництва протягом даного року є сукупний суспільний продукт, вартість якого дорівнює вартості всіх товарів, створених у галузях матеріального виробництва : $ССП = C + (V + M)$. Якщо із вартості сукупного суспільного продукту вилучити вартість витрачених засобів виробництва (вартість сировини, матеріалів, електроенергії) та амортизаційні відрахування, отримаємо знову створену вартість $(V + M)$, або національний дохід суспільства. **Національний дохід – це створена в масштабах країни нова вартість. За натурально-речовою формою національний дохід складається із усієї маси створених за рік предметів особистого споживання й тих засобів виробництва, які використовуються на розширення виробництва.**

Національний дохід – узагальнюючий показник економічного розвитку країни, який відбиває рівень розвитку продуктивних сил суспільства, його економічну структуру та результати розширеного відтворення за певний проміжок часу, рівень добробуту населення. У національному доході відбиваються найважливіші соціально-економічні явища, суперечності та процеси, пов'язані з рухом суспільного багатства, а також результати та структура суспільного відтворення за певний час. Рух національного доходу послідовно охоплює всі фази суспільного відтворення: виробництво, розподіл, обмін і споживання. З викладеного випливає, що **національний дохід як економічна категорія - це сукупність відносин, що виникають у суспільстві з приводу відтворення новостворених товарів і послуг, тобто їхнього виробництва, розподілу, обміну та споживання.**¹

¹ Основи економічної теорії. За ред.. проф.. Мочерного С.В. Тернопіль, АТ «Тарнекс», 1993, с.361 -363

Фактори зростання національного доходу

Кожна країна прагне збільшити свій національний дохід. На його обсяг впливають такі чинники:

- **Кількість живої праці**, тобто кількість людей, зайнятих виробництвом національного доходу.

- **Професійно-кваліфікаційна структура сукупного робітника**, рівень його кваліфікації, освіченості. Ще Адам Сміт вказував, що національний дохід країни визначається двома умовами: по-перше, умілістю, розумінням, з якими застосовується праця народу, і, по-друге, співвідношенням між чисельністю тих, хто зайнятий корисною працею, й чисельністю тих, хто нею не зайнятий. Якими б не були родючими землі, клімат або розміри території того чи іншого народу, багатство чи бідність завжди будуть залежати від цих умов.¹

- **Продуктивність праці**. Від продуктивності праці залежить кількість виробленої у суспільстві продукції й та її частина, яка складає національний дохід.

- **Економія матеріальних ресурсів** – сировини, палива, енергоносіїв. Цей чинник є особливо важливим для економіки України, наше виробництво є надто матеріалоемним та енергозатратним.

2. Виробництво національного доходу.

Продуктивна і непродуктивна праця

Природа, сутність й навіть саме визначення національного доходу є предметом дискусій серед економістів, на це звертає увагу У.Бекерман, науковий співробітник з Оксфорду: «Існують чисельні складності та неясності, пов'язані з поняттям національного доходу, а також декілька його розумних альтернативних визначень».²

У світовій економічній теорії просліджуються два методологічних підходи до аналізу національного доходу: об'єктивістсько-класичний та суб'єктивістський. **Засновники об'єктивістського напрямку класичної політичної економії А.Сміт та Д.Рікардо вважали, що національний дохід може бути тільки потоком нових товарів і послуг, вироблених у суспільстві протягом певного часу.** Питання про те, в яких галузях суспільного виробництва створюється національний дохід, пов'язане з дискусією щодо того, яка праця є продуктивною, тобто такою, що створює національний дохід, а яка – непродуктивною, тобто не бере участі у створенні національного доходу. Проблему продуктивної та непродуктивної праці розглядав ще Адам Сміт, стверджуючи: «Один вид праці збільшує вартість предмета, до якого він прикладається, інший вид праці не справляє такої дії. Перший, оскільки він виробляє деяку вартість, може бути названий продуктивною працею, другий – непродуктивною».³ Пізніше Карл Маркс

¹ А.Смит. Исследование о природе и причинах богатства народа. М.:Эконов, 1991, Т.1,с. 86

² Уилфред Беккерман. Национальный доход. The NEW PALGRAVE , Экономическая теория. Под. ред. Дж.Итуэлла, М.Милгейта, П.Ньюмена. М.:ИНФРА – М, 2004, с.594

³ А.Смит. Исследование о природе и причинах богатства народа. М.:Эконов, 1991, Т.1,с.356

розвинув це положення Сміта, висловивши думку, що продуктивною є праця, яка створює додаткову вартість. З цих положень було зроблено висновок: **національний дохід як сукупність товарів та послуг створюється продуктивною працею у сфері матеріального виробництва**. Оскільки в наш час наука визнана продуктивною силою суспільства, вона також бере участь у створенні національного доходу.

Представники суб'єктивістського напрямку економічної думки не поділяють працю на продуктивну і непродуктивну, розглядають не створення матеріальних благ, а створення корисності. Альфред Маршалл, видатний англійський економіст кінця ХІХ початку ХХ століття, стверджував: «Людина не здатна створювати матеріальні предмети як такі... Коли стверджують, що вона виробляє матеріальні речі, вона фактично виробляє лише корисності; інакше кажучи, прикладені нею зусилля або принесені нею жертви мають своїм наслідком зміну форми або структури матерії з метою кращого пристосування її для задоволення потреб. Все, що може зробити людина з фізичною природою, - це або перебудувати матеріальні предмети таким чином, щоб зробити їх більш корисними, як, наприклад, вона перетворює шматок дерева у стіл, або розташувати їх таким чином, щоб сама природа зробила їх більш корисними, як наприклад, вона розміщує насіння там, де сили природи заставляють їх дати нове життя рослині.»¹ **З точки зору послідовників суб'єктивістського напрямку економічної думки, вся праця, яка створює корисність, бере участь у створенні національного доходу, а вся економіка є виробництвом корисностей.**

3. Розподіл, перерозподіл та використання національного доходу

Національний дохід у своєму русі проходить такі стадії: виробництво, розподіл, перерозподіл, споживання та нагромадження. В процесі розподілу та перерозподілу визначається частка кожного господарюючого суб'єкта в споживанні національного доходу, формуються сімейні доходи, відбувається диференціація різних соціальних груп за рівнем доходу. Розрізняють первинні та вторинні доходи.

Розподіл національного доходу - це сукупність відносин, які виникають з приводу новоствореної вартості між безпосередніми учасниками її виробництва – власниками чинників виробництва. Такими власниками, як відомо, є капіталісти, землевласники та носії робочої сили – наймані робітники. Саме вони отримують первинні доходи у вигляді прибутку, позичкового відсотка, дивідендів, земельної ренти та заробітної плати тих, хто створює національний дохід.

Після формування первинних доходів у суспільстві залишається значна частка населення, яка не бере безпосередньої участі у створенні

¹. А.Маршалл. Принципы экономической науки. М.: Прогресс, «Универс», 1993, Т.1, с.122

національного доходу. До них належать: непрацездатна частина населення, діти, люди похилого віку, службовці, військові тощо. Вони отримують свою частку національного доходу в процесі перерозподілу. Перерозподіл національного доходу здійснюється через бюджетну, кредитну, податкову системи і через систему ціноутворення. Так, уряд стягує податки з господарюючих суб'єктів й перерозподіляє отримані кошти через державні та місцеві бюджети на утримання медичних закладів, закладів освіти, заробітну плату працівникам бюджетної сфери тощо. Внаслідок розподілу й перерозподілу національного доходу формуються два фонди: фонд споживання й фонд нагромадження.

$$\text{НД} = \text{ФС} + \text{ФН}$$

Фонд споживання спрямований:

- на особисте споживання робітників сфери виробництва;
- на особисте споживання працівників невиробничої сфери й утримання закладів і установ невиробничої сфери;
- на особисте споживання підприємців, торговців, банкірів, землевласників, які безпосередньо не беруть участі у процесі виробництва;
- на утримання армії, апарату управління, служб безпеки тощо.

Фонд нагромадження спрямований на забезпечення розширеного відтворення як у виробничій, так і в невиробничій сферах. Крім того, кожна країна повинна мати так звані стратегічні резерви – на випадок воєнних дій, техногенних катастроф, природних стихій (повені, засуха, землетруси).

Співвідношення між фондом споживання та фондом нагромадження широко обговорюється в економічній літературі, ставиться питання про оптимізацію цього співвідношення. Оптимізація повинна забезпечити вирішення двох задач: дати відповідний імпульс, поштовх виробництву й досягти суспільно-нормальних темпів розвитку самого виробництва, одночасно забезпечити зростання фонду споживання суспільства.

Між фондом споживання та фондом нагромадження у кожній країні формується певне співвідношення, яке залежить від багатьох факторів – від можливостей країни, рівня її економічного розвитку, цілей, які висуває уряд, і таке інше. Деякі уявлення щодо можливих пропорцій між фондом споживання та фондом нагромадження можуть дати такі цифри: частка нагромадження у національному доході у 1991 -1992 роках коливалась від 4% (США), 4,7% (Сінгапур) до 24% (Тайвань), 30% (Гонконг), 35% (Малайзія, Таїланд, Південна Корея).¹ Зрозуміло, що така значна частка нагромадження забезпечила цим країнам високі темпи економічного зростання, недаремно їх називають «тиграми Сходу».

Висновки

- Національний дохід – це створена в масштабах країни нова вартість. За натурально-речовою формою національний дохід складається із усієї маси створених за рік предметів особистого споживання й тих засобів виробництва, які використовуються на розширення виробництва.

¹ Григорьев Л.К. К новому этапу трансформации.// Вопросы экономики, 2000, №4, с.18

- Як економічна категорія, національний дохід - це сукупність відносин, що виникають у суспільстві із приводу відтворення кінцевих товарів і послуг, тобто їхнього виробництва, розподілу, обміну та споживання.

- Факторами зростання національного доходу виступають: кількість людей, зайнятих виробництвом національного доходу; рівень їх освіченості, кваліфікації, продуктивність праці у даному суспільстві, економія ресурсів.

- Продуктивною вважається праця, яка створює додаткову вартість. Саме продуктивна праця створює національний дохід.

- Рух національного доходу включає чотири стадії: виробництво, розподіл, перерозподіл і споживання.

- Внаслідок розподілу та перерозподілу формуються два фонди: фонд споживання та фонд нагромадження, за рахунок якого здійснюється розширене відтворення.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення національного доходу як економічної категорії.
2. Які чинники впливають на зростання національного доходу?
3. Чим характеризуються об'єктивістсько-класичний та суб'єктивістський підходи щодо створення національного доходу?
4. Яке призначення фонду нагромадження?
5. На що спрямований фонд споживання?

Тести

1. Знайдіть правильну відповідь

Національний дохід – це:

- а) усе, що створене в країні протягом року;
- б) уся новостворена протягом року вартість;
- в) додаткова вартість, створена в країні протягом року;
- г) усі матеріальні та духовні цінності, здатні задовольняти потреби населення протягом року.

2. Знайдіть правильну відповідь

Національний дохід відбиває відносини, які складаються:

- а) в процесі виробництва новоствореної вартості;
- б) в процесі розподілу новоствореної вартості;
- в) в процесі споживання новоствореної вартості;
- г) в процесі виробництва, розподілу та споживання новоствореної вартості.

3. Знайдіть правильну відповідь

Національний дохід відбиває формула:

- а) $(V + M)$;
- б) $(C + V)$;
- в) $(C + M)$;
- г) $(C + V + M)$.

4. Знайдіть правильну відповідь

Представники об'єктивістсько-класичного напрямку економічної думки стверджують, що національний дохід:

- а) виробляє все працездатне населення країни;
- б) виробляють люди певної кваліфікації;
- в) створюється продуктивною працею;
- г) створюється будь – якою працею.

5. Знайдіть правильну відповідь

Представники суб'єктивістського напрямку економічної думки стверджують, що створення національного доходу – це:

- а) створення вартості;
- б) створення додаткової вартості;
- в) створення корисності;
- г) створення нової вартості.

6. Знайдіть неправильну відповідь

На величину національного доходу впливає:

- а) якість робочої сили;
- б) продуктивність праці у суспільстві;
- в) енергозберігання;
- г) немає правильної відповіді.

Економічні кризи та цикли

Засвоївши зміст даної теми, ви дізнаєтесь:

- чому виникають кризи;
- які процеси відбуваються у суспільстві під час криз;
- яким чином економіка виходить із кризи й переходить до підйому;
- чим відрізняється криза в Україні від класичної кризи.

Для цього необхідно розглянути такі питання:

1. Циклічний характер відтворення у ринковій економіці.
Періодичність криз. Матеріальна основа періодичності криз.
2. Економічний цикл та його фази.
3. Види циклів та криз:
 - а) структурні кризи;
 - б) аграрні кризи та їх особливості.

1. Циклічний характер відтворення в ринковій економіці

Економіка кожної окремої країни й світова економіка в цілому розвивається не по прямій лінії, яка весь час плавно йде вгору, періоди економічного підйому, ділової активності змінюються на періоди спаду. Цикл ділової активності або **економічний цикл – це регулярні коливання рівня ділової активності (звичайно представлені національним доходом), при яких за зростанням активності наступає її зниження, яке змінюється наступним зростанням.**¹ Тривалість циклу визначається проміжком часу від спаду (кризи) до нового спаду або від підйому до підйому.

Пошук причин, що викликають циклічні коливання, триває не одне століття. Ще у 1898 році відомий американський економіст Джон Бейтс Кларк писав: «У сучасному світі на економічні цикли дивляться приблизно так, як стародавні єгиптяни на розливи Нілу. Це явище повторюється через певні проміжки часу, має важливе значення для всіх, а його дійсні причини приховані від зору».²

Циклічні коливання в економіці були відомі давно, але до початку ХІХ століття вони носили сезонний характер і були пов'язані, головним чином, із сільським господарством. Починаючи з 1825 року, циклічні коливання в економіці почали відбуватися постійно, через певний інтервал. Лише у ХХ столітті у розвинутих країнах заходу мали місце 12 циклічних криз. З часу першої такої кризи в економічній теорії виникло близько 200 концепцій причин її появи та суті. Але ця проблема залишається невирішеною й сьогодні, хоча стає все більш актуальною, оскільки економічна криза вже вдруге вразила й народне господарство України.³ Г.Уорсуїк, науковий співробітник Оксфорду, таким чином класифікує

¹ Словарь современной экономической теории Макмиллана. М.:ИНФРА -М. 1997, с. 497

² . Цит. по.Грегори Мэнкью. Макроэкономика. Изд-во Моск. Ун-та, 1994, с. 335

³ Основи економічної теорії. За ред. проф. Мочерного С.В. Тернопіль: АТ ТАРНЕКС, 1993, с.465-466

концепції циклічних коливань, які склалися на початок ХХ століття: «Перше, послідовники Маркса вважали, що економічні цикли є невід'ємною частиною капіталістичного розвитку і будуть призводити до постійного поглиблення кризи самої системи; спроба запобігти цьому за допомогою колоніальної системи призвела б тільки до конфлікту між імперіалістичними державами. Прихильники другої школи цікавились, головним чином, виміром й датировкою економічних циклів, виділяючи з них цикли різної періодичності, але, як правило, не висували системних теорій. Третя група складалася із економістів, які стверджували, що якщо залишити ринкові сили самим собі, то економіка буде сама прагнути до рівноваги».¹ Жодна з цих концепцій не втратила свого значення та популярності й сьогодні.

У той же час, розповсюдились й інші теорії, що пояснюють причини циклічності економіки. Ознайомимося з деякими із них.

Чисто монетарна теорія. Її поява та популярність пояснюється зростанням ролі грошей та кредитних відносин у сучасній економіці. Сутність монетаристських поглядів на циклічність розвитку полягає у такому: економічний цикл є наслідком зміни кількості грошей у суспільстві. Якщо банки будуть проводити м'яку кредитну політику (доступність кредиту та невисока норма позичкового відсотка), кількість грошей в економіці зросте, підприємці збільшать попит на інвестиційні товари (товари виробничого призначення), а населення – на предмети особистого споживання. Виробництво відповість на зростання попиту зростанням пропозиції, тобто почнеться піднесення економіки. Ці твердження спростовують представники австрійської школи економічних циклів: «Ілюзія, нібито за допомогою грошової накачки можна підтримувати поступовий рух економіки, розсипається, як тільки ресурсний фонд починає убувати. У подібній ситуації економіка відразу починає рух по скісній, тобто заглиблюється у стан депресії. Навіть найбільш енергійне пом'якшення грошової політики не в змозі припинити це (оскільки гроші не можуть замінити хліба)».² Безумовно, гроші, кредитно-грошова політика держави мають значний вплив на економіку країни, але пояснення циклічних спадів і підйомів тільки коливаннями грошової маси суперечить дійсності.

Теорія перенагромадження (або концепція переінвестування). У цій теорії питання щодо причин циклічності переноситься з грошового, номінального сектора економіки в реальний, виробничий сектор. Ця теорія набирає все більше послідовників і виглядає найбільш обґрунтованою. Ще Туган-Барановський зробив висновок щодо того, що промислова циклічність пов'язана із періодичним нагромадженням і розширенням бази основного капіталу і коливанням розмірів інвестицій.³ Що ж таке перенагромадження капіталу або переінвестування, чому і як воно виникає? «Причиною будь-

¹ Г. Уорсуик. Полная занятость. The NEW PALGRAVE, Экономическая теория. Под ред. Дж. Итуэлла, М. Милгейта, П. Ньюмена. М.: ИНФРА – М, 2004, с. 359

² Франк Шостак. Где мы находимся и куда нас несет. Экономический цикл. Анализ австрийской школы. Челябинск, Социум, 2005, с. 8

³ Цит. за Д. К. Чистилин. Самоорганизация мировой экономики. Евразийский аспект. М.: «Экономика», 2006, с. 36

якої кризи є той факт, що нова порція інвестицій не приносить прибутку, який за своєю величиною перевищує або дорівнює середньому прибутку. Це в економічній науці називається перенагромадженням капіталу».¹ Отже, перенагромадження капіталу визначається тим, що підприємці не отримують очікуваного прибутку від інвестицій, а тому починають скорочувати інвестиції. «Модельовання точних причин і визначення моменту, коли падіння прибутку призведе до стрімкого падіння інвестицій, як відомо, надзвичайно утруднене».²

Висловлюється думка, що перенагромадження капіталу виникає внаслідок формування диспропорцій в економіці: більш високими темпами розвиваються галузі, які виготовляють товари виробничого призначення порівняно з галузями, які виробляють споживчі товари. Причиною кризи є диспропорція в реальному секторі економіки, а не нестача грошей. Під час кризи попит на споживчі товари (особливо на товари першого вжитку) скорочується повільно й не в такій мірі, як попит на товари виробничого призначення – падіння попиту на ці товари може бути обвальним. **Різке скорочення попиту на інвестиційні товари пояснюють дією принципу акселерації.** Сутність його полягає в тому, що існує зв'язок між попитом на споживчі товари й попитом на інвестиційні товари (товари виробничого призначення). Якщо зростає попит на споживчі товари, попит на інвестиційні товари зростає в значно більшій мірі й може перевищувати попит на споживчі товари в декілька разів, економіка переходить у фазу підйому. Але коли попит на споживчі товари починає скорочуватись, попит на товари виробничого призначення скорочується в рази порівняно з попитом на споживчі товари, в економіці починається спад. Так теорія перенагромадження пояснює причини циклічних коливань.

Теорія недоспоживання. Сутність теорії недоспоживання в такому:

- Населення прагне не витратити весь свій дохід на споживання, певну частину доходу спрямовують на заощадження. Якщо заощаджені кошти не ідуть на інвестування, це може призвести до депресії.

- Заощадження призводять до скорочення попиту на споживчі товари.

Внаслідок цього заощадження можуть перевищувати інвестиції, а попит на споживчі товари скоротиться. Прихильники теорії недоспоживання важливого значення надають ринку споживчих товарів, і вважають, що коли на цьому ринку попит стабільний, економіці не загрожує криза, зростання ж заощаджень призводить до спаду. Представники австрійської школи стверджують протилежне: до падіння призводить від'ємний зворотній зв'язок, заснований не на тому, що занадто заощаджують, а на тому, що заощадження недостатні.³ Якщо населення починає заощаджувати більше (а заощадження здійснюється у двох формах: банківські вклади або купівля

¹ . М.Зверяков. В 2009 году наша экономика будет переживать самый сложный период своей жизни. Киевский телеграф. 16 – 22 января 2009 г. с.5

² Ендрю Глин. Марксистская экономическая теория. . The NEW PALGRAVE, Экономическая теория. Под ред. Дж. Итуэлла, М.Милгейта, П.Ньюмена. М.:ИНФРА – М, 2004, с. 539

³ . Шон Корриган. Как действовать на рынке «медведей» Экономический цикл. Анализ австрийской школы. Челябинск. Социум.2004, с. 28. .

акцій), зростає пропозиція грошей, це призводить до зменшення норми позичкового процента. Внаслідок зменшення норми позичкового процента зростає попит на кредитні ресурси, які підприємці спрямовують на придбання товарів виробничого призначення.¹

Теорія недоспоживання не дає відповіді на запитання: що ж викликає поворот від підйому до спаду – нестача інвестицій чи недостатній попит на споживчі товари.

«Психологічні» теорії. До авторів цих теорій належать Кейнс, Мітчел, Хайєк та інші. За їхньою думкою на ділову активність впливають, окрім об'єктивних економічних факторів, таких як гроші, норма позичкового процента, суто психологічні фактори - оптимістичні чи песимістичні очікування господарюючих суб'єктів. Деякі з них вважають, що оптимізм чи песимізм підприємців залежить від політики банків: вони налаштовані оптимістично весь час, коли розширяється кредит, внаслідок чого зростає попит і стають песимістами, коли кредит скорочується і попит падає.²

Марксистське бачення причин криз та циклічності.

Періодичність криз. Матеріальна основа періодичності криз

Прихильники марксистської теорії циклічності стверджують, що циклічність обумовлена самою природою капіталістичного способу виробництва. Йдеться про матеріальну основу періодичності криз.³ Кризи – це явища, які закономірно повторюються через певні проміжки часу, тому кризи мають періодичний характер. Періодичність криз обумовлена характером відтворення основного капіталу. Під час кризи основний капітал, навіть якщо він фізично не зношений, піддається моральному зносу, знецінюється. Для того, щоб не допустити падіння прибутку, треба зменшити витрати виробництва на одиницю продукту шляхом оновлення основного капіталу і зменшення витрат на робочу силу. Криза породжує масовий стимул до оновлення основного капіталу. Оновлення основного капіталу робить можливим не тільки вихід із кризи, а й створює умови переходу економіки до підйому, до економічного зростання. Збільшення випуску продукції внаслідок оновлення основного капіталу створює передумови для майбутньої кризи. Таким чином, оновлення основного капіталу є матеріальною основою періодичності криз. Кризи – це ринковий спосіб і ринковий механізм регулювання економіки.

Представники сучасної економічної думки поділяють марксистську концепцію щодо матеріальної основи періодичності криз.⁴

Головною причиною криз марксистки вважають основне протиріччя капіталізму: протиріччя між суспільним характером виробництва й приватнокапіталістичною формою привласнення. Ми неодноразово

¹ Роджер Гаррисон. Механика экономического цикла. Экономический цикл. Анализ австрийской школы. Челябинск. Социум.2004, с. 44. .

² Экономическая теория. (Политэкономия). Под ред. В.И.Видяпина, Г.П.Журавлевой. – М.:ИНФРА – М, 1999, с.392 - 393

³ А.К.Покрытан, М.И.Збарский. Политическая экономия. Одеса, 2002, С. 236

⁴ Экономическая теория. (Политэкономия) Под ред. В.И.Видяпина, Г.П.Журавлевой. – М.:ИНФРА-М, 1999, С. 390

відзначали, що в умовах товарного виробництва праця носить суспільний характер. З переходом до капіталістичного товарного виробництва суспільний характер праці посилюється: товар виробляється не окремим робітником або невеликою групою робітників, а колективною працею великої кількості робітників. Уявіть собі, яка кількість підприємств та робітників брала участь у створенні автомобіля, літака, залізничного вагона тощо. Продукт суспільного виробництва привласнюється приватним власником, який здійснює процес відтворення відповідно до своїх приватних інтересів, прагнучи отримати максимальний прибуток. Карл Маркс був переконаний, що основне протиріччя капіталізму може бути вирішене тільки знищенням приватної власності на засоби виробництва та встановленням суспільної власності, внаслідок чого вироблений продукт буде належати не окремим особам, а суспільству.

Основне протиріччя капіталізму проявляється в таких формах.

- Протиріччя між виробництвом і споживанням.

Капіталіст прагне й має можливість здійснювати розширене відтворення, виробляти все більшу кількість товарів. Споживання обмежене вартістю робочої сили (V). За часів Маркса вартість робочої сили була невисокою, це обумовлювало низьку купівельну спроможність найманих робітників, тому виникали проблеми з реалізацією сукупного суспільного продукту, виникали кризи перевиробництва.

- Протиріччя між анархією виробництва у суспільстві та високим рівнем організації діяльності кожного окремого підприємства. Наслідком економічної відокремленості підприємств є диспропорційність суспільного виробництва, порушення основних пропорцій в економіці, насамперед – пропорцій між виробництвом та споживанням.

- Протиріччя між працею та капіталом. Економічні інтереси найманих робітників та капіталістів не збігаються: робітники прагнуть до збільшення заробітної плати, капіталіст цьому протидіє, оскільки для нього заробітна плата - це елемент витрат виробництва.

Маркс вважав, що названі форми прояву основного протиріччя капіталізму не можуть бути розв'язані в межах капіталістичного способу виробництва. Це дійсно так, але протягом ХХ століття було знайдено способи пом'якшити ці протиріччя. Під впливом низки чинників вартість робочої сили в розвинених країнах зростає, тому зростає й купівельна спроможність найманих робітників. Планується не тільки виробнича діяльність фірми, а й економічний розвиток країни, запроваджується певна економічна політика, спрямована на досягнення сталого розвитку, повної зайнятості, зростання добробуту населення. Потужні профспілки захищають інтереси найманих робітників щодо заробітної плати, умов праці, тривалості робочого дня, оплачуваних відпусток тощо. Та практика показує, що незважаючи на прагнення до компромісів між працею та капіталом, планування економіки країни, економічні кризи – невідворотні.

Висновки

- Економіка розвивається не по висхідній, а носить циклічний характер, тобто періоди економічного підйому змінюються періодами спаду.
- Циклічні коливання в економіці носять регулярний характер, тривалість економічного циклу вимірюється проміжком часу від спаду до спаду.
- Існують різні підходи до дослідження причин циклічності розвитку економіки.
- Суто монетаристські теорії причини циклічності розглядають як наслідок коливань грошової маси, тому головним інструментом регулювання економіки вважають регулювання грошової маси.
- Теорії перенагромадження (переінвестування) пояснюють спади в економіці зменшенням інвестування внаслідок того, що підприємці не отримують очікуваного прибутку від інвестицій.
- Теорії недоспоживання пояснюють причини спадів в економіці перевищенням заощаджень над інвестиціями, внаслідок чого скорочується попит на споживчі товари, а відтак – і попит на товари виробничого призначення.
- «Психологічні» теорії пов'язують циклічність із очікуваннями підприємців: оптимістичним, якщо банківські кредити доступні та песимістичним, якщо отримання банківських кредитів затруднене.
- Матеріальною основою періодичності криз є оновлення основного капіталу.
- Марксистська економічна теорія причини криз вбачає в основному протиріччі капіталістичного способу виробництва – протиріччі між суспільним характером виробництва та приватним способом привласнення його результатів.
- Наявність великої кількості теорій, які пояснюють причини циклічних коливань в економіці, свідчить про багатофакторність цього явища.

2. Економічний цикл та його фази.

Фази циклу

Економічний цикл включає 4 фази: криза, депресія, пожвавлення та підйом.

Криза (спад виробництва, рецесія).

Класична криза – це криза перевиробництва. Спочатку вона охоплює сферу обігу: торгівлю, фондовий ринок. Розвиток кризи починається з нагромадження товарів в оптовій торгівлі, роздрібна торгівля не встигає реалізовувати отримані товари. Виробники товарів, продавши їх оптовикам, вважають товари реалізованими і продовжують нарощувати випуск. Один потік товарів наздоганяє інший доти, поки не з'ясується, що товари не дійшли до споживачів. Зростають товарні запаси, товарні ціни починають знижуватись. Масштаби товарообміну різко скорочуються, що призводить до падіння виробництва, над підприємствами постає загроза банкрутства. Щоб запобігти банкрутству, підприємці шукають кредити, тому попит на кредити різко зростає й відповідно зростає норма позичкового процента.

Різко скорочується комерційний кредит. Відбувається знецінення основного капіталу.

З розвитком кризи зростає кількість збанкрутілих підприємств, внаслідок чого зростає рівень безробіття, доходи населення скорочуються. У фазі кризи великі, потужні фірми можуть за безцінь придбати збанкрутілі підприємства, а це означає, що посилюються процеси централізації капіталу.

На фондових ринках внаслідок падіння прибутків акціонерних підприємств падає курс акцій, може початися біржова паніка.

Депресія (застій). На цій фазі циклу припиняється падіння виробництва й падіння цін, збанкрутілі підприємства вже покинули ринок, норма позичкового процента знижується, капітали переливаються в більш перспективні сфери застосування. Товарні запаси частково продаються за низькими цінами, частково – знищуються. Підприємці за цих умов шукають шляхи виходу із кризи. Виникає потреба оновлення морально та фізично застарілого основного капіталу, тільки цей шлях дасть можливість скоротити витрати на одиницю продукту й випустити принципово нову продукцію. **З оновлення основного капіталу починається фаза пожвавлення ділової активності.** Починає зростати попит на засоби виробництва, робочу силу, відповідно зростають прибуток і заробітна плата. У ході пожвавлення досягається докризовий рівень розвитку економіки, формуються оптимістичні сподівання на подальше піднесення.¹

Підйом (піднесення). Фаза піднесення характеризується тим, що економіка виходить на рівень, який перевершує той, що спостерігався перед початком кризи. Продовжується економічне зростання, збільшується попит. Це призводить до зростання цін та прибутку, що стимулює збільшення обсягів виробництва. Особливо великих розмірів досягають кредитно-фінансові операції, операції на біржах. Але саме на фазі піднесення формуються передумови майбутньої кризи.

Криза в Україні, яка почалася у дев'яності роки ХХ століття й тривала майже 6 років, відрізнялась від класичної кризи тим, що вона **була кризою недовиробництва.** В умовах тотального товарного дефіциту у підприємств не було підстав для зниження цін. Падіння обсягів виробництва підприємства компенсували зростанням цін. Це позбавляло підприємців стимулів щодо оновлення основного капіталу, який на початок кризи на значній кількості підприємств був фізично і морально зношений. Тому масового оновлення основного капіталу в Україні не відбулось і перехід до фази пожвавлення був тривалим і болісним. На фазі підйому економіка України не досягла рівня 1990 року.

Криза, яка почалася наприкінці 2008 року, має свої особливості. Вона протікає в умовах світової економічної кризи і спровокована як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками. На світовому ринку внаслідок скорочення обсягів виробництва різко зменшився попит на метали й продукцію хімічної промисловості. Український експорт майже на 60% складався з продукції

¹. Основи економічної теорії За ред.. проф.. Мочерного С.В. Тернопіль, АТ «Гарнекс», 1993, с 469 - 470

саме металургійної та хімічної промисловості і падіння попиту найбільш болісно відбилося на металургійних і хімічних підприємствах, скорочення виробництва призвело до зростання безробіття й зменшення надходжень до державного бюджету. Негативно вплинула на стан економіки й політика Національного банку України, що разом з усіма іншими чинниками спричинило нестабільність української грошової одиниці. Як і в класичній схемі, на фазі кризи підвищилась норма позичкового відсотка, але на відміну від класичного сценарію кризи, падіння цін не спостерігається, ціни, навпаки, зростають. Все це означає, що класичні механізми й стимули виходу з кризового стану в Україні не діють, тому завдання, яке постає перед владними структурами всіх рівнів щодо виходу з кризи, надто складні. Але які б заходи по виходу із кризи не розроблялись, головним залишається один – оновлення основного капіталу.

Висновки.

- Економічний цикл включає 4 фази: криза, депресія, поживавлення та підйом (піднесення).
- Фаза кризи характеризується: падінням обсягів виробництва, падінням цін, зменшенням заробітної плати, масовими банкрутствами, зростанням норми позичкового відсотка й збільшенням безробіття.
- У фазі депресії припиняються падіння виробництва й цін, зменшується норма позичкового відсотка, безробіття на високому рівні, заробітна плата зберігається на низькому рівні, слабкі підприємства покинули ринок.
- Перехід від депресії до поживавлення й подальшого підйому економіки здійснюється завдяки оновленню основного капіталу. У фазі підйому формуються умови до появи чергової кризи.

3. Види циклів та криз

Цикли характеризуються різною тривалістю та тими процесами, які відбуваються протягом циклу. За цими характеристиками розрізняють:

Короткі цикли. Короткі цикли пов'язані з відновленням рівноваги на ринку споживчих товарів, тобто ситуації, коли попит на товари дорівнює їхній пропозиції. Якщо в економіці склався стійкий дефіцит якихось товарних груп, відбувається перепрофілювання виробництва, утворюється нова пропорціональність, **нова структура народного господарства на основі вже існуючих продуктивних сил.** Такі цикли протікають звичайно 3-4 роки.

Середні цикли (їх ще називають промисловими циклами). Середні цикли пов'язані зі зміною попиту на обладнання і споруди, на товари виробничого призначення. Попит, його напрямок і величина залежать від застосування нового технічного й технологічного способу виробництва.

Упровадження та тиражування нових технологій триває 8-12 років і здійснюється шляхом переливу капіталів з подальшим інвестуванням.¹

Цикли Кузнеця (будівельні цикли). Саймон Кузнець пов'язував ці цикли зі старінням промислових будівель і необхідністю їх оновлення, тривалість цих циклів приблизно 20 років.

Тривалі цикли (довгі хвилі). Теорія довгих хвиль Кондратьєва

Видатний російський учений М.Д. Кондратьєв висунув концепцію великих економічних циклів, яка за його ім'ям отримала в економічній літературі назву «теорія довгих хвиль» Кондратьєва. Сутність своєї концепції Кондратьєв визначив таким чином. Поруч з короткотривалими та середньотривалими економічними циклами існують цикли тривалістю 48 – 55 років. Їхнє існування Кондратьєв пояснював тим, що тривалість функціонування різних господарських товарів неоднакова і для їхнього вироблення потрібен різний час і різні кошти. Найбільш тривалий період функціонування мають мости, шляхи, споруди й інші елементи інфраструктури. Вони ж вимагають і найбільшого часу, і найбільших капіталів для їхнього створення. **Основна причина довгих хвиль – у механізмі нагромадження, акумуляції і розподілу капіталів, достатніх для створення нових елементів інфраструктури.** Однак дія цієї основної причини посилюється дією інших чинників. Такими чинниками виступають: науково-технічний прогрес (значні технічні відкриття, поява принципово нових технологій), втягування нових країн у світові економічні зв'язки, зміни в грошовому обігу (видобутку золота). У періоди зростання середні цикли характеризуються короткочасністю депресій та інтенсивністю піднесень. У період хвиль зниження депресії можуть бути тривалими, а фаза підйому менш інтенсивною.²

Сучасна світова криза – це закінчення хвилі зниження економічної динаміки, яка почалася після кризи 1973 – 1982 років. Та криза завершувала хвилю підвищення, яка почалася після закінчення Другої світової війни і тривала приблизно з 1948 до 1973 року. Вона характеризувалась такими важливими компонентами, як зростання попиту на капітал і його подорожчання, підвищення попиту на робочу силу і її подорожчання, активним технологічним оновленням виробництва, попитом на науку, інновації.³

Отже, якщо не будуть застосовані якісь надзвичайні заходи, нам слід чекати тривалої депресії і не надто інтенсивного підйому.

Структурні кризи

Структурні кризи пов'язані з якісними змінами продуктивних сил, які призводять до змін у технологічному способі виробництва. Але ці зміни не

.. ¹Экономическая теория.(Политэкономия).). Под ред. В.И.Видяпина, Г.П.Журавлевой. – М.:ИНФРА – М, 1999, с.387

². Основи економічної теорії За ред.. проф.. Мочерного С.В. Тернопіль, АТ «Тарнекс», 1993, с 481 - 482

³. М.Зверяков. В 2009 году наша экономика будет переживать самый сложный период своей жизни. Киевский телеграф. 16 – 22 января 2009 г. с.5

відбуваються одночасно у всіх галузях: одні галузі швидше переходять на нові технології, з'являються галузі із принципово новими технологіями, у той час, коли старі традиційні галузі можуть приходити у занепад. **Структурна криза має місце тоді, коли занепадають ключові галузі, які визначають структуру відтворення.** Структурна криза не може бути подолана простим переходом від падіння та депресії до пожвавлення і підйому. Навпаки, загальне економічне піднесення стимулює загострення диспропорцій в економіці. Нові галузі розвиваються високими темпами, а ключові галузі не встигають вийти з депресивного стану й багато технологічно застарілих галузей повністю занепадають. Саме це відбувається зараз в Україні в металургійній, вугледобувній промисловості, машинобудуванні. Скорочення виробництва й тривале технологічне безробіття – найважчі наслідки структурних криз, подолання яких вимагає тривалого часу на глибоку структурну перебудову економіки.¹

Аграрні кризи

Аграрні кризи – це кризи, які охоплюють сільськогосподарське виробництво. Вони мають низку особливостей:

- аграрні кризи можуть не співпадати із промисловими кризами;
- вони охоплюють тільки аграрний сектор економіки;
- аграрні кризи не мають циклічного характеру, обумовленого оновленням основного капіталу;
- аграрні кризи більш тривалі, ніж у промисловості, й можуть продовжуватись протягом десятиліть.

Аграрні кризи впливають на промислові кризи, оскільки під час аграрної кризи зменшується попит на сільськогосподарську техніку, мінеральні добрива й інші промислові товари, фермери не можуть повертати кредити банкам і це стимулює банківську кризу. Саме така ситуація зараз спостерігається в Україні: ціни на зерно впали, фермери не можуть його реалізувати, банки під час кризи підняли норму позичкового процента, фермери не можуть розрахуватися за старими кредитами й отримати нові для придбання палива та добрив.

Висновки

- Капіталістичне товарне виробництво розвивається циклічно.
- Цикли відрізняються за тривалістю та тими процесами, які відбуваються в економіці протягом циклу.
- Протягом короткого циклу (3-4 роки) матеріальна основа виробництва залишається незмінною, за цей час установлюється рівновага між попитом і пропозицією на ринку споживчих товарів та на грошовому ринку..

¹. Основи економічної теорії За ред.. проф.. Мочерного С.В. Тернопіль, АТ «Тарнекс», 1993, с 478 - 479

- Середні цикли (8-12 років) пов'язані зі зміною попиту на товари виробничого призначення, головним чином – на елементи основного капіталу.

- Будівельні цикли (цикли Кузнеця, 20 років) пов'язані з необхідністю оновлення будівель.

- Довгі хвилі Кондратьєва (48 – 55 років) пов'язані з науково-технічними революціями, які пропонують принципово нові технології, із необхідністю і можливістю заміни та оновлення найважливіших елементів інфраструктури економіки.

- Структурні кризи викликані тим, що досягнення науково-технічного прогресу з неоднаковою швидкістю розповсюджуються на різні галузі. Структурна криза починається з того, що ключові галузі, які визначають рівень розвитку економіки, починають відставати, не здійснюють своєчасного оновлення основного капіталу, не переходять на принципово нові технології й починають занепадати порівняно з новими галузями, що бурхливо розвиваються. Виникає потреба у структурній перебудові економіки, що вимагає тривалого часу.

- Аграрні кризи охоплюють сільськогосподарський сектор економіки, вони більш тривалі, ніж кризи в промисловості; глибшають кризи в промисловості, оскільки зменшується попит на сільгосптехніку, добрива. Під час кризи фермери не в змозі повертати старі кредити, що стимулює банківську кризу.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення економічного циклу.
2. У чому бачать причини циклічності прихильники чисто монетарної теорії циклів?
3. У чому сутність теорії перенагромадження?
4. Чи згодні ви з тим, що оптимістичні чи песимістичні очікування господарюючих суб'єктів впливають на економіку?
5. У чому особливості кризи в Україні?
6. За яких умов виникають структурні кризи?
7. Чим відрізняються аграрні кризи від криз у промисловості?

Тести

1. Знайдіть правильну відповідь

У фазі кризи позичковий відсоток

- а) знижується;
- б) зростає;
- в) не змінюється;
- г) не впливає на фазу циклу.

2. Знайдіть правильну відповідь

У фазі кризи відбувається:

- а) зростання безробіття;
- б) централізація капіталу і виробництва;

- в) концентрація капіталу і виробництва;
- г) усі названі процеси.

3. Знайдіть правильну відповідь

Під час депресії:

- а) зростають ціни;
- б) зменшуються товарні запаси;
- в) зростають обсяги виробництва;
- г) зростає норма позичкового відсотка.

4. Знайдіть правильну відповідь

Матеріальною основою періодичності криз є;

- а) зростання попиту на товари виробничого призначення;
- б) оновлення елементів основного капіталу;
- в) зростання попиту на споживчі товари;
- г) падіння норми позичкового відсотка.

5. Знайдіть неправильну відповідь

Аграрні кризи:

- а) відбуваються одночасно з кризами у промисловості;
- б) впливають на промисловість;
- в) можуть посилювати кризу в банківській системі;
- г) мають довготривалий характер.

Закономірності та етапи розвитку капіталістичної економічної системи

Засвоївши зміст даної теми, Ви дізнаєтесь:

- що таке монополії та як вони виникли;
- які причини призвели до концентрації банківського капіталу;
- як виник фінансовий капітал;
- чому та в яких формах вивозять капітал;
- які форми приймає концентрація та централізація капіталу в сучасних умовах.

Для цього ми маємо розглянути такі питання:

1. Концентрація та централізація виробництва – основа виникнення монополій. Сутність і форми монополістичних об'єднань.
2. Концентрація та централізація банківського капіталу. Банківські монополії.
3. Фінансовий капітал. Фінансова олігархія та методи її економічного панування.
4. Вивіз капіталу: сутність, можливість і необхідність, наслідки. Сучасні явища у вивозі капіталу.
5. Транснаціональні корпорації як новий ступінь концентрації та централізації капіталу. Форми транснаціональних корпорацій.
6. Державно-монополістична стадія еволюції капіталістичної системи.

1. Концентрація та централізація виробництва – основа виникнення монополій

На межі ХІХ і ХХ сторіччя капіталістична система господарювання набуває суттєвих змін: виникає монополістичний капіталізм. Йому притаманні всі риси капіталістичного способу виробництва, на його теренах діють ті ж самі економічні закони. Водночас, монополістична стадія капіталізму має особливі, специфічні риси, які полягають, насамперед, у зміні вільної конкуренції пануванням монополій. Вільна, або досконала конкуренція, характеризується тим, що на ринку діє велика кількість покупців і велика кількість виробників (продавців), частка кожного з них у виробленій продукції певного виду незначна й тому ніхто з виробників чи покупців не може впливати на ціни; ціни встановлюються внаслідок взаємодії попиту і пропозиції. З кінця ХІХ сторіччя на ринку починається панування монополій. **Монополії – це великі господарські об'єднання, які знаходяться у приватній власності (індивідуальній, груповій, акціонерній) і які встановлюють монопольну владу над галузями, ринками або економікою в цілому з метою отримання монопольно високого прибутку.** Монопольна влада – це здатність фірми або групи фірм впливати на ринкову ціну товарів чи послуг, які вони пропонують.¹

¹.Словарь современной экономической теории Макмиллана. – М.:ИНФРА – М, 1997, с.338

Основою виникнення монополій є концентрація капіталів і виробництва, яка, в свою чергу, є наслідком конкуренції між капіталістами. Концентрація капіталу в руках окремих капіталістів давала змогу застосовувати досягнення науково технічного прогресу. Прагнення отримувати прибуток вищий від середнього **стимулювало** капіталістів використовувати найновітніші технології.

Наприкінці ХІХ сторіччя у найбільш розвинених країнах відбулися принципові технічні зміни (засвоєно нові способи виплавки сталі, стали розвиватися нові галузі, такі як здобування та переробка нафти, хімічна, електротехнічна, автомобілебудування тощо). **Технічні зміни викликали структурні зміни в економіці.** Якщо в попередній період головну роль в економіці відігравали галузі легкої промисловості, то починаючи з 70-х років ХІХ сторіччя - галузі важкої промисловості, а саме: металургія, машинобудування. Технічні й структурні зміни в промисловості обумовили необхідність застосування великих капіталів. Неможливо уявити маленький металургійний комбінат чи маленький завод по будівництву океанських суден. Техніка, яка застосовується на подібних підприємствах, вимагає великих розмірів виробництва, тому процеси концентрації капіталів посилюються. Дрібні середні капітали в результаті конкуренції витісняються з ряду галузей. Зрештою, у найважливіших галузях виробництва виділились десятки найпотужніших підприємств, які концентрують величезні капітали. Конкуренція між такими підприємствами вимагає значних витрат, нерідко власникам цих підприємств легше, дешевше домовитись, ніж конкурувати між собою. Так утворюються монополістичні союзи (монополії) . **Монополії встановлюють контроль над ринком з метою отримання монопольно високого прибутку.**

Джерелами монопольно високого прибутку є:

- **Монопольно висока ціна на продукцію монополії.** Ще Адам Сміт зазначав: «Монопольна ціна у всіх випадках є найвищою ціною, яка тільки може бути отримана».¹ Можливість установаження монопольно високої ціни Сміт пояснював тим, що монополії завжди тримають виробництво на межі дефіциту, не допускаючи рівняння попиту й пропозиції: «Монополісти, підтримуючи постійну нестачу продуктів на ринку і ніколи не задовольняючи повністю дійсний попит, продають свої товари набагато дорожче від природної ціни і піднімають свої доходи...значно вище від їхньої природної норми».²

- Внаслідок того, що монополії, маючи значні кошти, можуть першими застосовувати досягнення науково-технічного прогресу, **витрати виробництва на одиницю продукту підприємств-монополістів значно менші, ніж на немонополізованих підприємствах, отже, прибуток – вищий.**

¹ А.Сміт. Исследование о природе и причинах богатства народов. Антология экономической классики. Т.1, - М.Эконом,1991, с. 131

² Там же, с.130 -131

- **Монополії перерозподіляють на свою користь частину прибутку, створеного дрібними і середніми фірмами.** Наприклад, велика автомобілебудівна фірма дає замовлення дрібним фірмам на виготовлення якихось комплектуючих деталей певного типу, виробництво яких самій фірмі не вигідне. Ціну на такі комплектуючі встановлює фірма – монополіст, змушуючи власника дрібної фірми поступатися часткою прибутку. Тут ми зустрічаємось з явищем **монопсонії, коли виробників багато, а покупець – один. На монопсонічному ринку ціну встановлює покупець.** У нашому прикладі монопсоністом є автомобілебудівна фірма, адже ніхто, крім неї, вироблені комплектуючі не може споживати.

Значна кількість економістів вважає, що держава повинна протидіяти отриманню монополю високого прибутку : «Зазвичай економісти мають на увазі, що задача державної політики щодо монополії - це обмеження монополю прибутку тим чи іншим способом», - стверджує професор економіки Карлтонського університету (Канада).¹

Для забезпечення постійного отримання монополю високого прибутку, власники фірм-монополістів домовляються між собою, створюючи різні форми монополістичних об'єднань.

Сутність і форми монополістичних об'єднань

Ми вже відзначали, що монополії встановлюють контроль на ринку певних товарів з метою отримання монополю високого прибутку. Щоб отримати контроль над ринком, зусиль однієї, навіть дуже потужної монополії, недостатньо, тому вони об'єднуються. Існують такі форми об'єднань.

Картелі. Зазвичай, це угода капіталістів щодо умов збуту товарів: домовляються не продавати товари за цінами, нижчими від установлених, визначають райони збуту та кількість товарів (квоти), призначених для продажу. «Наслідком такої угоди є зниження конкуренції і співробітництво в досягненні таких цілей, як, наприклад, максимізація загального прибутку або недопущення появи нових конкурентів».² Прикладом наймогутнішого у світі картелю може слугувати ОПЕК – угода, підписана підприємцями країн, які видобувають нафту. Існують картелі, в яких встановлюються загальні для всіх учасників умови найму робочої сили.

Члени картелю зберігають виробничу та збутову самостійність.

Синдикати. Створюється контора, яка розподіляє замовлення між членами синдикату відповідно до встановлених квот і займається реалізацією всіх вироблених ними товарів. Існують синдикати, які одночасно займаються й купівлею сировини. **Учасники синдикату втрачають комерційну самостійність, але зберігають виробничу.** Високий прибуток членів синдикату, за всіма іншими умовами, досягається за рахунок того, що вони концентрують у своїх руках торгові операції, що

1. Эдвин Джо Уэст. Монополия. The NEW PALGRAVE. Экономическая теория. Под ред. Дж.Итуэлла, М.Милгейта, П.Ньюмена. –М.:ИНФРА –М, 2004, с. 592

²Словарь современной экономической теории Макмиллана. – М.:ИНФРА – М, 1997, с. 72

дає їм можливість продавати товари за монопольно високими цінами й купувати сировину за монопольно низькими цінами.

Трести. Підприємці, які вступають до тресту, втрачають і комерційну, і виробничу самостійність. Із власників підприємств вони перетворюються на членів акціонерного товариства. Більш висока, порівняно з картелями й синдикатами, концентрація капіталів, виробництва й торгових функцій, забезпечує тресту високу конкурентоспроможність, а його учасникам – високі прибутки. Існують різновиди трестів: в одних випадках учасники тресту повністю втрачають самостійність, в інших зберігають формальну самостійність при фактичному підкоренні головній компанії (холдинг-компанія), влада якої базується на володінні контрольним пакетом акцій учасників тресту.¹

Концерни. Зазвичай, концерни охоплюють численні підприємства різних галузей промисловості, транспорту, торгівлі, банки, страхові фірми. Це дуже висока форма концентрації капіталу й виробництва. За рахунок того, що до складу концерну входять підприємства різних галузей, вони можуть отримувати прибуток, навіть коли економіка країни знаходиться у стані кризи. Пояснюється це тим, що криза не охоплює одночасно всі галузі, і якщо одні галузі переживають кризу, то в інших у той же час може спостерігатися піднесення.

Конгломерати. Об'єднання підприємств, компаній різних галузей, які можуть бути не пов'язані між собою технологічно й функціонально, але знаходяться під єдиним фінансовим контролем, як правило – великих банків.

Поява й розвиток монополій не знищують конкуренцію, але значно обмежують, підривають її.

Висновки

- У ході конкурентної боротьби дрібні капітали витісняються із ринку більш великими, потужними капіталами. Конкуренція посилює процеси концентрації капіталів.

- Окрім конкуренції, причинами концентрації капіталів стають зміни в продуктивних силах суспільства внаслідок технічних змін, які обумовили структурні зміни в економіці (розвиток нових галузей, які вимагали застосування значних капіталів). На певній стадії розвитку концентрація капіталів призводить до появи монополій.

- Монополії – це великі господарські об'єднання, які знаходяться у приватній власності (індивідуальній, груповій, акціонерній) і які встановлюють монопольну владу над галузями, ринками або економікою в цілому з метою отримання монопольно високого прибутку.

- Джерелами монопольно високого прибутку є: монопольно висока ціна на продукцію монополії; нижчі, ніж у немонополізованому секторі витрати виробництва на одиницю продукту; привласнення монополіями частки прибутку, створеного у немонополізованому секторі.

¹. Курс политической экономии. Под ред. Цаголова Н.А. Т.1, -М.Экономика, 1970, с. 549

- Для забезпечення постійного отримання монопольно високого прибутку власники фірм- монополістів домовляються між собою, створюючи різні форми монополістичних об'єднань.

- Картель – це форма монополістичного об'єднання, за якою встановлюються загальні ціни на продукцію для усіх членів картелю, квоти та райони, де кожний учасник картелю може реалізовувати свої товари. Учасники картелю зберігають як виробничу, так і торгову самостійність.

- Синдикат утворює контору, яка розподіляє замовлення між членами синдикату й продає всі вироблені товари. Члени синдикату втрачають торгову самостійність, але зберігають виробничу.

- Трести. Підприємці, які вступають до тресту, втрачають і комерційну, і виробничу самостійність. З власників підприємств вони перетворюються на членів акціонерного товариства.

- Концерни об'єднують підприємців різних галузей промисловості, торгівлі а також банки й страхові компанії.

- Конгломерати. Об'єднання підприємств, компаній різних галузей, які можуть бути не пов'язані між собою технологічно й функціонально, але знаходяться під єдиним фінансовим контролем, як правило – великих банків.

- Поява й розвиток монополій не знищують конкуренцію, але значно обмежують, підривають її.

2. Концентрація та централізація банківського капіталу.

Банківські монополії

Наприкінці ХІХ століття змінюється роль банків. До цього часу банки виконували роль посередників – акумулювали тимчасово вільні кошти й надавали кредити торговим та промисловим капіталістам. У промисловому виробництві банки безпосередньої участі не брали. На початку ХХ століття із великої кількості банків виділились декілька банків, які з простих посередників перетворились на потужних монополістів. Чим пояснюється поява банків-монополістів? Концентрація промислових капіталів вимагала й концентрації банківського капіталу. Чому? Ми вже відзначали, що наприкінці ХІХ сторіччя виникла необхідність у створенні великих, потужних підприємств, і хоча вони створювались на основі акціонерної форми власності, потреба в кредитах для них була такою ж важливою, як і для всіх інших підприємств. Але великі підприємства вимагали значних кредитів, дрібні банки таку послугу надавати не мали змоги. Тому відбувалися процеси концентрації й централізації банківського капіталу.

На зв'язок, взаємовплив концентрації промислового й банківського капіталу вказував ще на початку ХХ сторіччя видатний австрійський економіст Рудольф Гільфердінг: «Розвиток капіталістичної промисловості призводить до того, що в банківській справі розвивається концентрація. Концентрована банківська система сама стає важливою рушійною силою у напрямку до найвищого ступеня капіталістичної концентрації, що приймає

форму картелів та трестів».¹ У свою чергу, **процес концентрації промислового капіталу посилював концентрацію банківського капіталу** таким чином:

- внаслідок концентрації промислових капіталів у суспільстві зростає маса прибутку, зростає й та його частина, яка до певного часу нагромаджується в банках для забезпечення у подальшому розширення виробництва;

- у зв'язку із запровадженням досягнень науково-технічного прогресу, у застосованому капіталі зростає частка основного капіталу, отже, зростають і амортизаційні відрахування, які до певного часу акумулюються у банку на рахунку підприємства;

- дрібні капіталісти, які не можуть забезпечити собі прибуток не нижчий від середнього, нерідко продають свої підприємства, перетворюючись на рантьє й живуть на відсотки від покладених у банк коштів.

Концентрація банківського капіталу призвела до виникнення банківських монополій у таких формах.

Банківські картелі - це угоди між великими банками, у яких обумовлено величину банківського відсотка за надані позики, політику формування дивідендів. Створення банківських картелів спрямоване на недопущення конкуренції між банками.

Банківські консорціуми – це угоди на певний термін, які укладаються для здійснення великих вигідних операцій, а саме: надання значного кредиту, випуск цінних паперів. Так, останні роки обговорюється питання щодо створення міжнародного банківського консорціуму для надання кредиту «Дженерал Моторз», тому що навіть найпотужніші банківські об'єднання однієї країни не можуть гарантувати кредитування в обсягах, потрібних для цієї монополії.

Банківські трести – це монополії, які створюються шляхом об'єднання кількох великих банків.

Банківські концерни – це об'єднання формально незалежних банків під фінансовим контролем одного великого банку, який володіє контрольними пакетами акцій членів концерну. Різновидом банківських концернів є так звані банківські групи – сукупність банків, які знаходяться під контролем фірми, спеціально створеної для скупки контрольних пакетів акцій цих банків.²

Висновки

- Одночасно із концентрацією промислового капіталу відбувалась концентрація банківського капіталу, обумовлена тим, що великі промислові підприємства потребували значних кредитів.

¹ Рудольф Гильфердинг. Финансовый капитал. – М.: Гос. Соц.экон. изд-во, 1931, с. 262

² , А.К.Покритан. М.И.Збарский. Политическая экономия. Од. ОГЭУ, 2002, с. 289

- Функціонування великих промислових підприємств сприяло концентрації банківського капіталу, оскільки збільшувалась та частина промислового капіталу, яка акумулювалась у банках у вигляді частки прибутку, призначеного на розширення виробництва, амортизаційні відрахування; зростала кількість банків, які тримали свої грошові кошти у банках й жили на отриманий банківський відсоток.

- Концентрація банківського капіталу призвела до виникнення банківських монополій у таких формах: банківські картелі, банківські консорціуми, банківські трести та банківські концерни.

3. Фінансовий капітал. Фінансова олігархія та методи її економічного панування

З появою промислових і банківських монополій змінився характер відносин між банками та промисловими підприємствами. У домонополістичний період кредитні відносини складалися між відносно невеликими за розмірами промисловими підприємствами та невеликими банками. Ці відносини, як правило, не були тривалими й закінчувалися, коли промисловець повертав банку позику. Підприємці могли обирати будь-який банк, постійних клієнтів у банках було небагато. Звичайно, перед тим, як надати позику, банки з'ясовували, у якому економічному стані знаходиться промислове підприємство, наскільки воно платоспроможне. Після повернення позики банк міг не цікавитись справами промислового підприємства.

З переходом до монополістичної стадії розвитку відносини між промисловим та банківським капіталом змінилися. «З розвитком банківської справи, з поглибленням зв'язків між банками й промисловістю посилюється тенденція, з одного боку, до усунення конкуренції між банками, а з другого - до концентрації всього капіталу у формі грошового капіталу і до того, щоб промислові капіталісти отримували його у своє розпорядження лише через банки».¹

В умовах, коли кредит став концентруватися в кількох банках-монополістах, промисловий капіталіст уже не мав такого вибору, як раніше, - йому необхідно було встановлювати тривалі зв'язки із певним банком, концентруючи у ньому всі свої фінансові операції. Постійний зв'язок з одним великим банком вигідний і промисловій монополії, оскільки гарантує їй можливість отримувати значні кредити. Банк-монополіст, надаючи велику позику на тривалий термін, прагне бути не тільки постійно обізнаним у стані справ промислової монополії, а й контролювати її діяльність. Монопольний стан банку дозволяє йому посилати своїх представників до промислових підприємств з метою перевірки бухгалтерського обліку та контролю за використанням наданої позики.

Банки-монополісти не обмежують свою діяльність тільки кредитними операціями. Розпоряджаючись величезними грошовими коштами, вони

¹. Рудольф Гильфердинг. Финансовый капитал. -М.:ГосСоц. Экрон. Изд.-во, 1931, с. 205

вкладають їх у промисловість, скуповуючи акції промислових підприємств, беруть участь у випуску та розміщенні цінних паперів промислових підприємств, у створенні нових промислових акціонерних товариств. Так банківський капітал перетворюється на промисловий капітал й формується фінансовий капітал. Термін «фінансовий капітал» увів у науковий обіг австрієць Рудольф Гільфердінг : «...банківський капітал, - отже, капітал у грошовій формі, ... який у дійсності перетворений у промисловий капітал, я називаю фінансовим капіталом. Для власників він постійно зберігає грошову форму, витрачається ними у формі грошового капіталу, капіталу, що приносить відсотки, і в будь-який час може бути повернутий ним у грошовій формі. Але в дійсності найбільша частина капіталу, вкладеного таким чином у банки, перетворена у промисловий, виробничий капітал (засоби виробництва й робочу силу) і закріплена у процесі виробництва».¹

Банки також випускають власні цінні папери, які купують промислові монополії. Отже, **фінансовий капітал - це монополістичний банківський капітал, який зрісся з промисловим капіталом.**

Фінансовий капітал сконцентровано в руках **фінансової олігархії – невеликої кількості верхівки капіталістів, які панують над усіма галузями економіки.** Організаційною формою панування фінансової олігархії може бути фінансово - промислове угруповання, яке являє собою сукупність банківських, промислових, страхових, транспортних, будівельних, торгових та інших компаній, які знаходяться під контролем одного чи декількох взаємопов'язаних великих капіталів. У центрі промислово-фінансового угруповання знаходиться головне підприємство, яким може бути великий банк, промислове підприємство чи страхова компанія, які мають значні можливості впливати на всі підприємства, що входять до даного угруповання, головним чином через володіння контрольними пакетами акцій цих підприємств.²

Механізм панування фінансової олігархії базується переважно на так званій системі участій та особистій унії.

Система участій полягає в такому. Велика компанія отримує владу над іншою великою компанією шляхом придбання контрольного пакету акцій. Припустимо, що компанія-мати володіє капіталом у 100 мільйонів доларів. Існують чотири компанії з таким самим капіталом, контрольний пакет акцій кожної з них складає 25% від загальної кількості акцій, ці пакети купує компанія-мати і отримує таким чином під свій контроль капітал компаній-дочок розміром у 400 мільйонів гривень. Кожна з компаній-дочок може здійснити таку ж саму операцію із чотирма іншими компаніями із таким самим обсягом акціонерного капіталу, це вже буде ще 16 компаній, які відносно компанії-матері будуть компаніями-онуками. Внаслідок цих операцій компанія-мати з капіталом у 100 мільйонів, отримує контроль над загальним капіталом у розмірі 1 600 мільйонів.³

¹ Там же, с. 265

² Там же, с. 291

³ А.К.Покрытан, М.И.Збарский. Политическая экономия. – Од., ОДЭУ, 2002, с. 293

Особиста унія – ця форма панування фінансової олігархії базується на тому, що банки посиляють своїх представників у керівні органи промислових монополій, представники промислових монополій, у свою чергу, посідають високі посади в керівних органах банківських монополій.

Висновки

- З переходом до монополістичної стадії розвитку змінюються відносини між промисловим та банківським капіталом: зв'язки між промисловими та банківськими монополіями стають стабільними, тривалими. Промисловий капіталіст концентрує всі свої фінансові операції в одному банку, банк починає контролювати діяльність промислової монополії.

- Банки-монополісти, маючи в своєму розпорядженні величезні кошти, не тільки надають кредити, а й беруть участь у випуску та розміщенні цінних паперів промислових підприємств, у створенні нових промислових акціонерних товариств, купують акції промислових підприємств, стаючи їх співвласниками.

- Водночас, промислові монополії купують цінні папери, які випускають банки і стають співвласниками банків. Так, внаслідок зрощування, злиття промислових та банківських монополій формується фінансовий капітал та фінансова олігархія - невелика кількість капіталістів, які панують над усіма галузями економіки.

- Методами панування фінансової олігархії є система участій (компанія - мати купує контрольні пакети акцій інших фірм, перетворюючи їх на дочірні компанії та компанії-онуки) та особиста унія, коли представники промислових монополій входять в керівні органи банків, а представники банків – у керівні органи промислових монополій.

4. Вивіз капіталу: сутність, можливість і необхідність, наслідки.

Сучасні явища у вивозі капіталу

На початку ХХ сторіччя панування монополій прийняло всесвітній характер. Монополіям стало тісно в межах своєї країни. Чому? Відомо, що монополії отримують надприбуток, тому нагромаджуються великі обсяги капіталу. Крім того, фінансова олігархія має в своєму розпорядженні банківські вклади, кошти страхових, ощадних фондів, отже, концентрує великі грошові маси. Якщо грошові кошти знаходять у межах своєї країни таке застосування, яке забезпечує монополіям надприбуток, вони вивозять товари. Якщо ж унаслідок монополією високих цін попит на продукцію монополій загрожує стати недостатнім, а тому не забезпечує отримання надприбутку, монополії надають перевагу вивозу капіталу. На це одним з перших на початку ХХ сторіччя вказав англійський економіст Ч.Гобсон : «Причини, які спонукають вивозити капітал за кордон, мають переважно економічний характер і зводяться до доходу, який капіталісти розраховують отримати від капіталовкладень різного роду і до ризику, на який вони готові піти. За іншими рівними умовами, капіталіст, звичайно, надасть перевагу

такому вкладенню, яке дасть йому найбільший дохід».¹ На початок ХХ сторіччя в розвинених на той час країнах утворився «надлишок» капіталів, тобто капіталів, які не знаходили достатньо вигідного, з точки зору капіталістів, застосування. Вони і були спрямовані за кордони цих країн. Отже, причиною вивозу капіталів, необхідністю вивозу, була поява великих обсягів капіталів, які не знаходили вигідного застосування в межах своїх країн, а тому шукали більш вигідного застосування за кордоном. Вивіз капіталу є розміщення «надлишкового» капіталу монополій за кордоном з метою отримання найвищого прибутку: «...дохідність закордонних інвестувань перевищує очікувану дохідність від внутрішніх вкладень».² Високі прибутки забезпечувались низькою вартістю сировини та робочої сили в країнах-імпортерах капіталу.

Необхідність реалізується при наявності можливості. Можливість вивозу капіталу виникла внаслідок того, що на початку ХХ сторіччя більшість країн уже було втягнуто у світовий товарообіг, були побудовані або будувались залізниці, розвивався морський транспорт, що дозволяло швидко перевозити в потрібні місця сировину, обладнання, паливо. У значній кількості країн уже сформувались капіталістичні виробничі відносини. Поруч з вивозом товарів розповсюджується вивіз капіталів.

Вивіз капіталу здійснюють у двох основних формах - підприємницького і позичкового капіталу. Якщо експортер вкладає свій капітал у створення в інших країнах промислових, транспортних, сільськогосподарських, будівельних, торговельних та інших підприємств, то ми можемо сказати, що він вивозить підприємницький капітал у формі прямих інвестицій (прямі іноземні інвестиції). У всіх випадках, коли експортер капіталу є власником підприємств за кордоном і використовує ресурси і робочу силу інших країн, його капітал виступає як підприємницький капітал і приносить прибуток. «...Ми визначили закордонні інвестиції як ту частку власності майна даної країни, яка розміщена за кордоном і з якої її власники розраховують отримати дохід».³ Дохід того, хто здійснив прямі інвестиції, буде складатися з підприємницького доходу та відсотка на вкладений капітал. Підприємницький капітал може бути експортований також у вигляді так званих портфельних інвестицій. Це спостерігається у тому випадку, коли експортер капіталу не будує якесь підприємство, а купує певну кількість акцій (бажано – контрольний пакет) того підприємства, яке будується або вже побудоване.

Вивіз позичкового капіталу здійснюється у грошовій формі як приватними монополіями, так і державними. Експортований позичковий капітал приносить позичковий відсоток. Позичковий капітал експортується у вигляді позик, вкладень на поточні рахунки зарубіжних банків. Але не всі вкладення в зарубіжні банки вважаються експортом капіталу. На

¹ Ч.К.Гобсон. Экспорт капитала. –М., 1928, с. 34.

² Ч.К.Гобсон. Экспорт капитала. –М., 1928, с. 79

³ Ч.К.Гобсон. Экспорт капитала. –М., 1928, с. 58

пострадянському просторі розповсюдилось таке явище, як «втеча» капіталів. Такі капітали не приносять прибутку країні-експортеру, хоча, звичайно, приносять прибуток власникам капіталу.

Розглядаючи проблему експорту капіталу, необхідно звернути увагу на ті стосунки, які складаються між експортерами та імпортерами капіталу. Експортери капіталу, надаючи позику, зазвичай ставлять певні умови. Наприклад, у 90 роки ХХ сторіччя Україна отримала від Сполучених Штатів Америки позику на реалізацію програми по вирощуванню та переробці сої. Умовами отримання позики були: Україна купує у США насіння сої, технологію вирощування, необхідну техніку. Таким чином, надаючи позику Україні, уряд США забезпечив ринок збуту для своїх підприємців.

До яких наслідків призводить вивіз капіталів?

Експортери капіталу, як уже було неодноразово зазначено, отримують надприбуток. Про наслідки вивозу капіталу для найманих робітників ще на початку ХХ сторіччя писав Гобсон: « Вірогідно, що наприклад, закордонне інвестування видасться дуже вигідним для робітників Об'єднаного Королівства, якщо розглядати його дію протягом цілого століття; але за останні десять - п'ятнадцять років воно могло бути шкідливим для не-капіталістів, і це відповідало б тим обставинам, що реальна величина заробітної плати не підвищувалася в Англії протягом останніх років».¹ Експорт капіталу зменшує обсяги капіталу, який функціонує у країні-експортері, тобто відносно зменшує і попит на робочу силу. Якщо експорт капіталів забезпечує високі прибутки їхнім власникам, у них зменшуються стимули для пошуків вигідного застосування в межах своєї країни, це може призвести до певного відставання економіки країни-експортера капіталів від інших високорозвинених країн. Так, Франція напередодні Першої світової війни була одним з найбільших експортерів капіталу як у формі прямих інвестицій, так і у формі позичкового капіталу, значна частка експортованого капіталу була розміщена в Росії. Наслідками цього були: поширення у Франції прошарку рантьє та відставання у технічному розвитку від свого сусіда – Німеччини.

Але переваг для експортерів, які створюють вивіз капіталу, значно більше, ніж недоліків:

- Вивіз капіталу розширює сфери застосування капіталів великих фірм і розвинених країн, мільйони працівників за кордоном стали найманими робітниками іноземних фірм.

- У країнах-імпортерах розвивається національний капітал, який поєднується з іноземним капіталом і стає посередником у проникненні цього капіталу в економіку своєї країни.

- Вивіз капіталу посилює залежність слаборозвинених країн від країн – експортерів.

¹. Ч.К.Гобсон. Експорт капитала. –М., 1928, с. 87

- Експортери капіталу мають можливість на пільгових умовах завозити в інші країни свої товари виробничого призначення, отримуючи таким чином додаткові ринки збуту.

Певні переваги отримують і країни-імпортери капіталу. В них будуються нові підприємства, шляхи, порти, розробляються корисні копалини, тобто розвиваються продуктивні сили, створюються робочі місця, підвищується кваліфікація робочої сили, зростають доходи населення.

Але, розглядаючи наслідки експорту капіталу, треба звернути увагу на таке. Експорт капіталів нерідко розглядався як шлях розвитку для колишніх колоній, слаборозвинених країн як спосіб подолання відставання їх економіки від економіки розвинених країн. Ці сподівання виявилися марними: відставання не тільки не подолане, а стало ще більшим, і прірва між розвиненими і слаборозвиненими країнами тільки поглибилась.

Сучасні явища у вивозі капіталу

Нині відбулися суттєві зміни в експорті капіталів.

- Значно збільшились обсяги експортованого капіталу; так, тільки приватні капіталовкладення США за кордоном за період з 1950 до 1985 року зросли у 40 разів.¹

- Змінились напрямки руху капіталів. На початку ХХ сторіччя капітали вивозились у колонії, слаборозвинені країни і вкладалися переважно у виробництво сировини та сільськогосподарської продукції. Після Другої світової війни капітали вивозили до країн Європи, економіка яких постраждала від воєнних дій. У 60-70 р.р. ХХ століття капітал спрямовувався у країни Латинської Америки, згодом – у Південно-Східну Азію (Гонконг, Таїланд, Південну Корею, Тайвань, Філіппіни). У наш час значні зарубіжні інвестиції отримує Китай, Індія – країни, чия економіка бурхливо розвивається. Збільшився потік капіталу з однієї розвиненої країни до іншої, наприклад, з Японії до США, країн Європи. Так, у 2004 році найбільші прямі іноземні інвестиції отримали США, Велика Британія та Китай.²

- Змінилось співвідношення сил країн-експортерів. На початку ХХ сторіччя головним експортером була Велика Британія, після Другої світової війни головним експортером капіталів стали США, наприкінці ХХ сторіччя домінуючу роль стали відігравати Велика Британія, Німеччина та Японія. Експортерами капіталів стають Індія та Китай.

- В експорті капіталів зросла питома вага державних капіталів.

- Експорт капіталів активно здійснюють міжнародні організації, такі як Міжнародний Валютний Фонд, Міжнародний банк розвитку тощо.

Висновки

- Наприкінці ХІХ початку ХХ сторіччя поруч з експортом товарів розвивається експорт капіталів.

¹ А.К.Покрытан, М.И.Збарский. Политическая экономия. – Од., ОДЭУ, 2002, с. 299

² Анна Миру. Транснациональные корпорации и интернационализация инвестиционных процессов. //Международная экономика, 2006, №1, с. 12

- Причиною вивозу капіталу є нагромадження великих мас капіталу в ряді розвинених країн, який не знаходить вигідного, з точки зору власників капіталу, застосування в межах своєї країни.

- Можливість вивозу капіталів з'являється внаслідок того, що на початку XX сторіччя значна кількість країн уже була втягнута в капіталістичну систему господарювання.

- Вивіз капіталу завжди має за мету отримання надприбутку.

- Вивіз капіталу здійснюється у двох формах: підприємницького і позичкового капіталу. Підприємницький капітал може вивозитись у формі прямих інвестицій (власники капіталу створюють у країні-імпортері промислові, транспортні, будівельні та інші підприємства) та портфельних інвестицій (власники капіталу купують контрольні пакети акцій підприємств, що будуються).

- Вивіз позичкового капіталу здійснюється у грошовій формі як приватними монополіями, так і державними. Експортований позичковий капітал приносить позичковий відсоток.

- Експорт капіталів створює ряд переваг для країн-експортерів: розширює сфери застосування капіталів великих фірм і розвинених країн; посилює економічний і політичний вплив країн-експортерів на слабо розвинені країни.

- Певні переваги отримують і країни-імпортери капіталу. В них будуються нові підприємства, шляхи, порти, розробляються корисні копалини, тобто розвиваються продуктивні сили, створюються робочі місця, підвищується кваліфікація робочої сили, зростають доходи населення. Водночас зростає економічна та політична залежність країн-імпортерів від країн-експортерів.

- Протягом XX сторіччя весь час відбувались зміни в експорті капіталу. Змінювались обсяги експорту, напрямки експорту, співвідношення сил між країнами-експортерами.

5. Транснаціональні корпорації як новий ступінь концентрації та централізації капіталу

Транснаціональні корпорації - це приватні найбільші фірми з активами за кордоном або союзи фірм (трести, картелі, концерни), які панують в одній або кількох сферах світового капіталістичного господарства з метою отримання надприбутків. Економічною основою виникнення та існування транснаціональних корпорацій (ТНК) є високий ступінь концентрації капіталів і виробництва та інтернаціоналізація господарської діяльності.

Бурхливий розвиток і укріплення позицій транснаціональних корпорацій є найважливішою складовою процесів глобалізації світової економіки.

Транснаціональні корпорації отримують переваги від поглиблення світового поділу праці, що надає їм можливість зменшувати витрати

виробництва і таким чином підвищувати прибутковість бізнесу. Експерти ООН дійшли висновку, що ТНК втручаються у ті сфери, які раніше традиційно вважались сферою державних інтересів. Разом з тим, експерти ООН підкреслюють, що йдеться про повну інтеграцію світової економіки під керівництвом ТНК. У дійсності ж, діяльність ТНК веде до інтеграції, інтернаціоналізації тільки в тих межах і кордонах, які забезпечують отримання максимального прибутку. Про вплив ТНК на світову економіку свідчать такі дані: у наш час ТНК контролюють до половини світового промислового виробництва, 63% світової торгівлі, а також приблизно 4/5 патентів і ліцензій на нову техніку. Під контролем ТНК знаходиться 90% світового ринку пшениці, кави, кукурудзи, лісоматеріалів, тютюну, джуту, залізної руди, 85% ринку міді та бокситів, 80% чаю та олова, 75% бананів, натурального каучуку і сирої нафти.¹

Держави використовують власні ТНК як інструмент економічної експансії в інші країни, які розташовані в різних кінцях світу. Проникнення ТНК в інші країни створює такі переваги для материнської країни:

- ТНК виступають як інститут лобіювання економічних і політичних інтересів за кордоном. Наприклад, їх діяльність спрямована на подолання протекціоністських бар'єрів у зовнішній торгівлі країн, які приймають філії ТНК, на поліпшення умов інвестування.

- Висока ефективність ТНК дозволяє їм більш успішно конкурувати з іншими підприємствами на світовому ринку, що підвищує конкурентоспроможність національної економіки.

- Часто ТНК виступають інструментами збору зарубіжної комерційної, наукової та технологічної інформації. Інтелектуальна власність, вироблена ТНК у її зарубіжних філіях, акумулюється у країні базування корпорації.

- ТНК здатні ефективно сформулювати пропозиції підприємців у зв'язку зі змінами економічної політики країни базування.²

Водночас, функціонування ТНК має і ряд негативних наслідків: перенесення виробництва за кордон зменшує кількість робочих місць у країні базування, менш прозорою стає фінансова звітність, тому корпорації отримують можливість ухилятися від сплати податків, внаслідок чого менше коштів поступає до державного бюджету. Якщо профспілки в країні базування корпорації виступають з вимогами підвищення заробітної плати, або поліпшення умов праці, у відповідь ТНК погрожують вивести це підприємство за кордон, у країну, де трудове законодавство більш ліберальне, а профспілки не мають значного впливу. Спеціалісти вказують і на такі негативні наслідки дії ТНК:

- протидія реалізації економічної політики тих держав, де ТНК розташовують свої філії;

¹ Лобанцов Н.И., Геращенко Г.П. Транснациональные корпорации в международном движении капитала. // Финансовый бизнес. 2007, №7, с.51

² А.Л. Сапунцов. Транснациональные корпорации развивающихся стран в мировой экономике. // Российский внешнеэкономический вестник. 2006, №5, с.16

- установлення монопольних цін, диктат умов, які суперечать інтересам країн, які приймають.¹ Вказані негативні наслідки треба брати до уваги урядам країн, які приймають.

Які ж країни на сьогодні є найбільш привабливими для того, щоб ТНК розміщували там свої філії? Часи, коли інвестиції здійснювались у країни з низькою вартістю робочої сили та низькими цінами на сировину залишились у минулому. У наш час ТНК спрямовують інвестиції в країни, які досягли значного економічного та соціального прогресу. З цих держав виділяють «Тріаду» - США, Європейський союз та Японію, які мережею своїх транснаціональних відтворювальних систем і інвестицій «покривають» всю світову економіку і мають колосальну економічну владу. На кінець 2004 року число ТНК склало 70 тисяч, а кількість їх зарубіжних філій досягла 670 тисяч. Географічну структуру світових потоків прямих іноземних інвестицій у мільярдах доларів відбиває таблиця 1.²

Таблиця 1

Групи країн	2002 рік		2003 рік		2004 рік	
	Ввіз	Вивіз	Ввіз	Вивіз	Ввіз	Вивіз
Розвинені країни	547,8	599,9	442,2	577,3	380,0	
Країни, що розвиваються	155,5	47,8	166,3	29,0	233,2	
Країни СНД	12,8	4,5	24,1	10,6	34,9	
Світ у цілому	716,1	652,2	632,6	616,9	648,1	

Дані таблиці свідчать про таке: по-перше, у 2003-2004 роках спостерігався спад як у ввезі, так і у вивезі прямих іноземних інвестицій, який змінився їх підвищенням у 2005 році; по-друге, країни СНД, незважаючи на те, що прямі іноземні інвестиції в їх економіку зростають, все ще залишаються мало привабливими для інвестування.

Форми транснаціональних корпорацій

ТНК існують у таких формах: інтернаціональні, багатонаціональні (мультинаціональні) та глобальні. Характеристика названих ТНК міститься у таблиці 2.

Таблиця 2.

Характерні ознаки	Інтернаціональні корпорації	Багатонаціональні корпорації	Глобальні корпорації
-------------------	-----------------------------	------------------------------	----------------------

¹ Лобанцов Н.И., Геращенко Г.П. Транснациональные корпорации в международном движении капитала. // Финансовый бизнес. 2007, №7, с. 50

² А.Л. Сапунцов. Транснациональные корпорации развивающихся стран в мировой экономике. // Российский внешнеэкономический вестник. 2006, №5, с. 17

1. Тип взаємовідносин материнської компанії і зарубіжних філій	Етноцентричний (власники – підприємці однієї країни або однієї національності, наприклад – Міттал Стіл)	Поліцентричний або регіоцентричний	Геоцентричний
2. На що орієнтується ТНК	Абсолютний приріст материнської компанії, зарубіжні філії створюються, як правило, тільки для забезпечення постачання чи збуту.	Об'єднання компаній ряду країн на виробничій чи науково-технічній основі. Великий ступінь незалежності при проведенні операцій у кожній країні. Філії великі і здійснюють різні види діяльності, у тому числі й виробничу.	Інтеграція діяльності, яка має місце в різних країнах. Наприклад, у різних країнах можуть вироблятися складові частини якогось виробу.
3. Ставлення до зарубіжного ринку	Зарубіжні ринки розглядаються тільки як продовження ринку базування материнської компанії	Зарубіжні ринки часто розглядаються як більш важливі порівняно з внутрішніми ринками.	Ареною діяльності є весь світ
4. Рівень централізації прийняття управлінських рішень	Висока централізація прийняття управлінських рішень на рівні материнської компанії.	Децентралізація окремих функцій управління. Делегування повноважень дочірнім фірмам. Управлінські рішення приймаються на основі тісної координації між материнською компанією і філіями.	Висока децентралізація прийняття рішень з одночасно тісною координацією дій материнської компанії та філій.
5. Контроль за діяльністю зарубіжних філій	Постійний контроль з боку материнської компанії.	Філії, як правило, автономні.	Філії, як правило, автономні.
6. Кадрова політика	Переважає надається співвітчизникам. Усі керівні посади у філіях	У зарубіжних філіях переважають місцеві менеджери, у тому числі і на	Кращі працівники з усіх країн призначаються на

	обіймають працівники материнської компанії.	ключових посадах.	будь-які посади
--	---	-------------------	-----------------

Дані таблиці свідчать, що взаємини між материнською компанією та її філіями можуть суттєво відрізнятися – від повного контролю над їх діями до більшого ступеня самостійності; відрізняється і кадрова політика: в одних філіях високі пости займають тільки співвітчизники, глобальні корпорації збирають кращих фахівців зі всього світу.

Висновки

- Транснаціональні корпорації - це приватні найбільші фірми з активами за кордоном або союзи фірм (трести, картелі, концерни), які панують в одній або кількох сферах світового капіталістичного господарства з метою отримання надприбутків. Економічною основою виникнення і існування транснаціональних корпорацій (ТНК) є високий ступінь концентрації капіталів і виробництва та інтернаціоналізація господарської діяльності.

- Держави використовують власні ТНК як інструмент економічної експансії в інші країни, які розташовані в різних кінцях світу.

- Проникнення ТНК в інші країни створює такі переваги для материнської країни: ТНК лобіюють свої економічні й політичні інтереси за кордоном, домагаються пільгових умов інвестування; висока ефективність ТНК дозволяє їм більш успішно конкурувати з іншими підприємствами на світовому ринку, що підвищує конкурентоспроможність національної економіки; інтелектуальна власність, вироблена ТНК в її зарубіжних філіях, акумулюється в країні базування корпорації.

- Дія ТНК має такі негативні наслідки: перенесення виробництва за кордон зменшує кількість робочих місць у країні базування, корпорації отримують можливість ухилятися від сплати податків, внаслідок чого менше коштів поступає до державного бюджету; протидія реалізації економічної політики тих держав, де ТНК розташовують свої філії; встановлення монопольних цін, диктат умов, які протирічать інтересам країн, що приймають.

- Сьогодні найбільш привабливими для того, щоб ТНК розміщували там свої філії, є країни, які досягли значного економічного та соціального прогресу. З цих держав виділяють «тріаду» - США, Європейський Союз та Японію.

- Про ступінь економічного впливу ТНК на світову економіку свідчать такі дані: ТНК контролюють до половини світового промислового виробництва, 63% світової торгівлі, а також приблизно 4/5 патентів і ліцензій на нову техніку. Під контролем ТНК знаходиться 90% світового ринку пшениці, кави, кукурудзи, лісоматеріалів, тютюну, джуту, залізної руди, 85%

ринку міді та бокситів, 80% чаю та олова, 75% бананів, натурального каучуку і сирої нафти.

- ТНК існують у таких формах: інтернаціональні, багатонаціональні (мультинаціональні) та глобальні.

6. Державно-монополістична стадія еволюції капіталістичної системи

Капіталістична економічна система у своєму розвитку проходить три стадії: досконала (вільна) конкуренція, монополістичний капіталізм і державно-монополістичний капіталізм. Ці стадії відрізняються, насамперед, впливом держави на економічне життя суспільства. На стадії досконалої конкуренції вплив держави на економіку обмежувався, головним чином, податковою політикою та політикою у сфері зовнішньої торгівлі, (політика фритредерства чи політика протекціонізму). Безпосередньо у сферу виробництва держава, як правило, не втручалась. На стадії монополістичного капіталізму економічна роль держави посилюється, держава встановлює контроль над діяльністю монополій, регулює та обмежує їх діяльність шляхом розробки та використання антимонопольного законодавства. Крім того, після Другої світової війни у ряді європейських країн зросла частка державної власності, що також посилило економічну роль держави.

На стадії державно монополістичного капіталізму відбулося злиття, поєднання економічної сили монополій з економічною силою держави як двох найважливіших сил, що забезпечують функціонування економічної системи сучасного суспільства.¹ Необхідність такого поєднання викликана такими чинниками: в сучасних умовах окремі, навіть найпотужніші монополії, не можуть ізолювано, без підтримки держави, здійснювати процес відтворення і забезпечувати конкурентоспроможність своїх товарів на світових ринках. Одночасно держава може реалізовувати свої цілі, тільки спираючись на продуктивні сили, створені монополіями. Поєднання сили держави з силами монополій не було наслідком суб'єктивно прийнятого рішення, це об'єктивний процес, обумовлений розвитком продуктивних сил, концентрацією капіталу та виробництва. У наш час суспільний поділ праці виходить за межі одного підприємства, а часто – і за межі країни. У цих умовах регулюючої ролі закону вартості, на основі якого відбувався розподіл матеріальних і людських ресурсів по галузях і сферах народного господарства, недостатньо, другим потужним регулятором економіки стає держава. Без широкомасштабного втручання держави у всі сфери суспільного відтворення (у безпосереднє виробництво, в обмін, розподіл та споживання) економічна система капіталізму не могла б існувати.² Одним з перших у XX сторіччі на необхідність державного

¹ А.К.Покрытан, М.И.Збарский. Политическая экономия. –Од.:ОГЭУ, 2002, с.283

² Основы экономической теории. За ред. Мочерного С.В. :- Тьбрнопіль, АТ «Тарнекс». 1993, с. 408

регулювання економіки вказав видатний англійський економіст Джон Мейнард Кейнс.

Держава повинна планувати основні пропорції національної економіки, створювати умови для їх формування, значною мірою контролювати та спрямовувати процеси відтворення в масштабах своєї країни. Тільки в такий спосіб держава може реалізувати цілі, які є важливими для забезпечення безперервності процесу суспільного відтворення: економічне зростання, стабільність національної валюти, повну зайнятість працездатного населення, зростання добробуту населення, збереження довкілля. Держава створює законодавчу базу, яка містить правила поведінки для всіх господарюючих суб'єктів і визначає покарання за порушення встановлених правил, здійснює підприємницьку діяльність на підприємствах державної форми власності, запроваджує антимонопольну політику з метою захисту конкуренції, регулює економіку кредитно-грошовою та податковою політикою, перерозподіляє доходи та ресурси, регулює відносини між працею і капіталом шляхом застосування трудового законодавства, запроваджує антиінфляційну та антикризову політику. Це далеко не всі функції, які виконує сучасна держава в умовах державно-монополістичного капіталізму.

Висновки

- Капіталістична економічна система у своєму розвитку проходить три стадії: досконала (вільна) конкуренція, монополістичний капіталізм і державно-монополістичний капіталізм. Ці стадії відрізняються, насамперед, впливом держави на економічне життя суспільства.

- На стадії державно-монополістичного капіталізму відбулося злиття, поєднання економічної сили монополій з економічною силою держави як двох найважливіших сил, що забезпечують функціонування економічної системи сучасного суспільства.

- Перехід до державно-монополістичної стадії розвитку капіталістичної економіки обумовлений тим, що в сучасних умовах окремі, навіть найпотужніші монополії, не можуть ізолювано, без підтримки держави здійснювати процес відтворення і забезпечувати конкурентоспроможність своїх товарів на світових ринках. Одночасно держава може реалізовувати свої цілі, тільки спираючись на продуктивні сили, створені монополіями.

- Поєднання сили держави із силами монополій - це об'єктивний процес, обумовлений розвитком продуктивних сил, концентрацією капіталу та виробництва.

- Без широкомасштабного втручання держави у всі сфери суспільного відтворення (у безпосереднє виробництво, в обмін, розподіл та споживання) економічна система капіталізму не могла б існувати.

- Держава планує основні пропорції національної економіки, створює умови для їх формування, значною мірою контролює та спрямовує процеси відтворення в масштабах своєї країни. Тільки в такий спосіб держава може реалізувати цілі, які є важливими для забезпечення безперервності процесу суспільного відтворення: економічне зростання, стабільність національної

валюти, повну зайнятість працездатного населення, зростання добробуту населення, збереження довкілля.

Питання для самоконтролю

1. Що є основою виникнення монополій?
2. Назвіть джерела монопольного прибутку.
3. З якою метою утворюються монополістичні об'єднання?
4. Яким чином концентрація промислового капіталу вплинула на концентрацію банківського капіталу?
5. Як виник фінансовий капітал?
6. У яких формах здійснюється вивіз капіталу?
7. Яку роль у світовій економіці відіграють транснаціональні корпорації?
8. Чим пояснюється перехід до державно-монополістичної стадії розвитку капіталізму?

Тести

1. Знайдіть правильне твердження

Причинами появи монополій є:

- а) конкурентна боротьба;
- б) концентрація капіталу;
- в) концентрація виробництва;
- г) усі названі чинники.

2. Знайдіть неправильну відповідь

Характерними рисами картелю є:

- а) встановлення єдиної ціни;
- б) встановлення квот для учасників картелю;
- в) збереження виробничої і торгової самостійності;
- г) втрата виробничої і торгової самостійності.

3. Знайдіть неправильне твердження

Характерними рисами синдикату є:

- а) встановлення єдиної ціни для всіх членів синдикату;
- б) втрата членами синдикату торгової самостійності;
- в) втрата членами синдикату виробничої самостійності;
- г) збереження членами синдикату виробничої самостійності.

4. Знайдіть правильне твердження

Характерними рисами тресту є:

- а) втрата членами тресту торгової самостійності;
- б) члени трестів перетворюються на акціонерів;
- в) втрата членами тресту виробничої самостійності;
- г) усі названі риси.

5. Знайдіть неправильне твердження

Сутність монополій виявляється в тому, що:

- а) вони концентрують значну частку продукту даної галузі;
- б) мають змогу впливати на ринкові ціни;
- в) стимулюють науков- технічний прогрес;
- г) забезпечують собі монопольний прибуток.

6. Знайдіть неправильну відповідь

Вивіз підприємницького капіталу здійснюється :

- а) у формі позичкового капіталу;
- б) у формі портфельних інвестицій;
- в) у формі прямих зарубіжних інвестицій;
- г) для створення власного виробництва.

7. Знайдіть правильну відповідь

Сучасний фінансовий капітал – це:

- а) капітал великих фінансових установ,
- б) капітал банків і фінансових посередників,
- в) наслідок зрощування капіталу промислових монополій з банківськими монополіями,
- г) капітал монополістичних союзів промисловості.

8. Знайдіть невірну відповідь

Концентрація банківського капіталу:

- а) відбувається шляхом капіталізації банківського прибутку;
- б) за рахунок збільшення клієнтури;
- в) за рахунок об'єднання банків;
- г) шляхом збільшення маси депозитів.

Відповіді на тести

Тема «Предмет і метод політекономії»

1-в, 2-в, 3-а, 4-в, 5-г, 6-г, 7- б, 8-а, 9- г, 10- а, 11- а

Тема Товарне виробництво

1-г, 2-б, 3-б, 4-г, 5-г, 6-г, 7-а, 8-а, 9-б, 10-б, 11- а, 12-в, 13- б, 14-г, 15-а.

Капітал і наймана праця

1- б, 2- г, 3-г, 4- г, 5-б, 6-в, 7-б- 8-б, 9-в.

Заробітна плата

1.а, 2-г, 3-г, 4-б, 5-б, 6- в, 7- в.

Процес нагромадження капіталу

1-и, 2-в, 3-б, 4-г, 5-в, 6-б, 7-а, 8-а, 9- г, 10 –г.

Кругооборот і оборот капіталу

1-г, 2-в, 3-г, 4-а, 5-а, 6-г, 7-б, 8-б, 9-б, 10 –а, 11- б, 12- в.

Відтворення та обіг усього сукупного капіталу

1-г; 2-б; 3-б , 4- а; 5-в; 6-б; 7-б; 8-б; 9г.

Витрати виробництва і прибуток

1-б, 2-б, 3-а, 4-в, 5-а, 6-а, 7-в, 8-г

«Торговий капітал і торговий прибуток».

1-г, 2-г, 3-г, 4-а, 5-а, 6-б, 7-г

„Позичковий капітал і позичковий відсоток”

1- г; 2 –г; 3 –г; 4-в; 5-б; 6- а; 7- а

«Аграрні відносини в умовах капіталістичної економіки»

1-б; 2-г; 3 в; 4-г; 5- в; 6-б; 7- а

«Національний дохід»

1 – б; 2- г; 3- а; 4- в; 5- в; 6- г.

«Економічні цикли та кризи»

1-б, 2-а, 3-б, 4-б, 5-а.

«Закономірності та етапи розвитку капіталістичної економічної системи».

1-г; 2-г; 3-в; 4-г; 5- в; 6-а; 7-в; 8-в.

Література

1. Алчиан Армен А. Рента. Экономическая теория. THE NEW PALGRAVE. Под ред. Дж.Итуэлла, М.Милгейта, П.Ньюмена. М.:ИНФРА – М, 2004 Майкл Р.Байе. Управленческая экономика и стратегия бизнеса.М.: - Юнити, 1999
2. Блауг Марк. Методология экономической науки или как экономисты объясняют.- М.: НП «Журнал Вопросы экономики», 2004, с. 227
- Барр Раймон. Политическая экономия. М.: Международные отношения. 1995, Т.1,
- Беккерман Уилфред. Национальный доход. The NEW PALGRAVE , Экономическая теория. Под. ред. Дж.Итуэлла, М.Милгейта, П.Ньюмена. М.:ИНФРА – М, 2004
- Бозеруп Э. Рост сельскохозяйственного производства и демографические изменения. Экономическая теория. THE NEW PALGRAVE . Под ред. Дж.Итуэлла, М.Милгейта, П.Ньюмена. М.:ИНФРА – М, 2004
- Брикли Джеймс Э., Джон Дж.Макконнелл. Политика выплаты дивидендов.The NEW PALGRAVE. Экономическая теория. Под ред. Дж. Итуэлла, М.Милгейта, П.Ньюмена. М.:ИНФРА –М, 2004
- Гаррисон Роджер. Механика экономического цикла. Экономический цикл.Анализ австрийской школы. Челябинск. Социум.2004
- Гильфердинг Рудольф. Финансовый капитал. – М.: Гос. Соц.экон. изд-во, 1931
- Глин Эндрю. Марксистская экономическая теория. . THE NEW PALGRAVE. Под ред. Дж.Итуэлла, М.Милгейта, П.Ньюмена. М.: ИНФРА – М, 2004 Ч.К.Гобсон. Экспорт капитала. –М., 1928
- Григорьев Л.К. К новому этапу трансформации.// Вопросы экономики, 2000, №4,
- Зверяков М.І. Сучасна економіка як об'єкт економічної теорії. Одеса. : - Пальмира, 2008
- Зверяков М.И. Становление рыночной экономики. Од.-: Пальмира, 2008
- Кейнс Джон Мейнард . Общая теория занятости, процента и денег. Антология экономической классики. – М.;Эконов, 1992, Т.2
- Корриган Шон. Как действовать на рынке «медведей» Экономический цикл. Анализ австрийской школы. Челябинск. Социум.2004
- Курс политической экономии. Под ред.Цаголова Н.А. М.: Экономика, 1970,Т.2
- Лобанцов Н.И., Геращенко Г.П. Транснациональные корпорации в международном движении капитала. //Финансовый бизнес. 2007, №7
- А.Маршалл. Принципы экономической науки. М.: Прогресс, «Универс», 1993, Т.1
- Маркс К., Энгельс Ф. Соч. , изд. 2-е, т. 23
- Миру Анна. Транснациональные корпорации и интернационализация инвестиционных процессов. //Международная экономика, 2006, №1, с. 12
- Мэнкью Грегори. Макроэкономика. Изд-во Моск. Ун-та, 1994

Нути Д.М.. Участие рабочих в управлении и прибылях. Экономическая теория. THE NEW PALGRAVE. Под ред. Дж.Итуэлла, М.Милгейта, П.Ньюмена. М.: ИНФРА –М, 2004,

Основи економічної теорії. За ред. проф.. Мочерного С.В. Тернопіль, АТ «Тарнекс», 1993

Петти В. Трактат о налогах и сборах. Антология экономической классики. М.: Эконов, 1991, Т.1,

Покрытан А.К. Збарский, М.И.. Политическая экономия. Учебное пособие. Одесса, 2002

Рикардо Д.. Начала политической экономии и налогового обложения. Антология экономической классики М.:Эконов, 1991, Т.1,с. 434

Розенберг Д.И. Комментарии к «Капиталу» К.Маркса. М.: Экономика, 1984 Сапунцов А.Л.. Транснациональные корпорации развивающихся стран в мировой экономике. // Российский внешнеэкономический вестник. 2006, №5,

Словарь современной экономической теории Макмиллана.:ИНФРА - М,1997

А.Смит. Исследование о природе и причинах богатства народа. М.:Эконов, 1991, Т.1

Уилсон Роберт Б.. Обмен. The NEW PALGRAVE. Экономическая теория. Под ред. Дж.Итуэлла, М.Милгейта, П.Ньюмена. М.: ИНФРА –М, 2004

Уинтер Сидни. Конкуренция и отбор. Экономическая теория. The NEW PALGRAVE Под ред. Дж.Итуэлла, М.Милгейта, П.Ньюмена. М.ИНФРА –М , 2004

Уорсуик Г.. Полная занятость. The NEW PALGRAVE Экономическая теория. Под ред.. Дж.Итуэлла, М.Милгейта, П.Ньюмена.М.: ИНФРА –М; 2004

Финдли Рональд. Условия торговли. The NEW PALGRAVE. Экономическая теория. Под ред. Дж.Итуэлла, М.Милгейта, П.Ньюмена. М.: ИНФРА –М, 2004

Уэст Эдвин Джо. Монополия. The NEW PALGRAVE. Экономическая теория. Под ред. Дж.Итуэлла, М.Милгейта, П.Ньюмена. –М.:ИНФРА –М, 2004

Чистилин Д.К.. Самоорганизация мировой экономики. Евразийский аспект. М.: «Экономика».2006

Шостак Франк. Где мы находимся и куда нас несет. Экономический цикл. Анализ австрийской школы. Челябинск,Социум, 2005

Экономическая теория (Политэкономия). Под ред. В.И.Видяпина, Г.П.Журавлевой. М.:ИНФРА –М, 1999

Зміст

Тема 1. Предмет та метод політичної економії

1. Матеріальне виробництво як основа існування та розвитку суспільства
Процес праці та його прості моменти
2. Спосіб виробництва
3. Економічна система
4. Економічні закони розвитку суспільства
5. Визначення предмету політичної економії
6. Метод політичної економії

Тема 2. Товарне виробництво, Товар і гроші

1. Товарне виробництво. Причини виникнення та основні риси
2. Просте і капіталістичне товарне виробництво: загальні риси й відмінності
3. Товар і його властивості: споживна вартість та вартість. Мінова вартість
4. Подвійний характер праці, втіленої в товарі. Внутрішні протиріччя товару
5. Величина вартості. Продуктивність та інтенсивність праці, їхній вплив на величину вартості
6. Форма вартості та її історичний розвиток
7. Сутність і функції грошей
8. Закон вартості – основний закон товарного виробництва
9. Товарний фетишизм

Тема 3. Капітал і наймана праця

1. Перетворення грошей у капітал
2. Робоча сила як товар
3. Процес створення і зростання вартості у процесі виробництва
4. Сутність капіталу. Постійний і змінний капітал
5. Норма і маса додаткової вартості
6. Способи виробництва додаткової вартості
7. Стадії підвищення продуктивності праці капіталізмом. Формальне і реальне підпорядкування праці капіталу

Тема 4. Заробітна плата

1. Сутність заробітної плати.
2. Форми і системи заробітної плати
3. Рівень заробітної плати і закономірності її змін. Номінальна і реальна заробітна плата

Тема 5. Процес нагромадження капіталу

1. Зміст і типи відтворення
2. Нагромадження капіталу
3. Технічна, вартісна та органічна будова капіталу
4. Концентрація та централізація капіталу
5. Нагромадження капіталу і зайнятість. Безробіття та його форми

Тема 6. Кругооборот і оборот капіталу

1. Кругооборот капіталу та його три стадії
2. Виробництво та обіг
3. Оборот капіталу. Основний і оборотний капітал
4. Амортизація. Фізичний та моральний знос основного капіталу
5. Загальний та реальний оборот капіталу
6. Час обороту та його складові частини

7. Оборот змінного капіталу та річна норма і маса додаткової вартості

Тема 7. Відтворення і обіг усього суспільного капіталу

1. Індивідуальний та суспільний капітал, проблема їх відтворення.

Передумови теоретичного аналізу відтворення суспільного капіталу.

2. Сукупний суспільний продукт та його натуральна та вартісна структура.

Два підрозділи суспільного виробництва.

3. Умови реалізації сукупного суспільного продукту при простому відтворенні.

4. Умови реалізації сукупного суспільного продукту при розширеному відтворенні.

Тема 8. Витрати виробництва і прибуток

1. Вартість товару та капіталістичні витрати виробництва:

а) визначення витрат виробництва;

б) вплив змін витрат виробництва на вартість товару.

2. Сутність прибутку:

а) норма і маса прибутку;

б) фактори, які визначають норму прибутку.

3. Витрати виробництва і конкуренція:

а) внутрішньогалузева конкуренція та утворення ринкової вартості;

б) міжгалузева конкуренція та утворення середньої норми прибутку.

4. Перетворення вартості товару в ціну виробництва:

Ціна виробництва як перетворена форма вартості;

5. Закон тенденції норми прибутку до зниження та протидіючі фактори.

Тема 9. Торговий капітал і торговий прибуток

1. Торговий капітал як відокремлена частина промислового капіталу

а) купецький та торговий капітал

б) сутність та особливості торгового капіталу

2. Торговий прибуток та механізм його утворення

Відшкодування витрат обігу. Власне торговий капітал і торговий прибуток

3. Форми торгівлі

а) форми оптової торгівлі: ярмарки, товарні біржі, аукціони

б) роздрібна торгівля та її форми

в) зовнішня та міжнародна торгівля

Тема 10. Позичковий капітал і позичковий процент.

1. Позичковий капітал як відокремлена частина промислового капіталу

а) лихварський капітал як попередник позичкового капіталу

б) джерела позичкового капіталу

в) особливості позичкового капіталу

2. Позичковий процент

а) розпадання середнього прибутку на позичковий процент і підприємницький дохід;

б) тенденція норми проценту до зниження

3. Кредит та його форми

а) комерційний кредит

б) банківський кредит, банки, їх види, функції та операції

- в) банківський прибуток
- 4. Акціонерний капітал і акціонерні товариства
 - а) сутність акціонерного капіталу
 - б) акції, їх види. Курс акцій
 - в) установчий прибуток і шляхи його утворення
 - г) фіктивний капітал

Тема 11. Аграрні відносини в умовах капіталістичної економіки

- 1. Аграрні відносини
 - а) аграрні відносини в докапіталістичних формаціях
 - б) основні риси капіталістичних аграрних відносин, сутність капіталістичної земельної ренти
 - в) рента та орендна плата
- 2. Монополія на землю як об'єкт господарювання і диференціальна земельна рента
 - а) перша форма диференціальної ренти
 - б) інтенсифікація сільськогосподарського виробництва і диференціальна рента другого виду
- 3. Абсолютна земельна рента. Монопольна рента
- 4. Ціна землі та її динаміка

Тема 12. Національний дохід

- 1. Сутність національного доходу
 - а) визначення національного доходу
 - б) фактори зростання національного доходу
- 2. Виробництво національного доходу. Продуктивна й непродуктивна праця
- 3. Розподіл, перерозподіл та використання національного доходу

Тема 13. Економічні цикли та кризи

- 1. Циклічний характер відтворення у ринковій економіці. Періодичність криз. Матеріальна основа періодичності криз
- 2. Економічний цикл та його фази
- 3. Види циклів та криз
 - а) структурні кризи
 - б) аграрні кризи та їх особливості

Тема 14. Закономірності та етапи розвитку капіталістичної економічної системи

- 1. Концентрація та централізація виробництва – основа виникнення монополій. Сутність і форми монополістичних об'єднань.
 - 2. Концентрація та централізація банківського капіталу. Банківські монополії.
 - 3. Фінансовий капітал. Фінансова олігархія та методи її економічного панування.
 - 4. Вивіз капіталу: сутність, можливість і необхідність, наслідки. Сучасні явища у вивозі капіталу.
 - 5. Транснаціональні корпорації як новий ступінь концентрації та централізації капіталу. Форми транснаціональних корпорацій.
 - 6. Державно-монополістична стадія еволюції капіталістичної системи.
- Відповіді на тести

Література